3212

Искра Баева

България и Източна Европа

ПАРАДИГМА

Искра Баева

България
и
Източна Европа

ПАРАДИГМА
София 2001

БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА

© доц. д-р Искра Баева – автор

© Издателство „Парадигма“, 2001

ISBN 954-9536-49-1

СЪДЪРЖАНИЕ

България като част от Източна Европа – Източна Европа като част от Европа 5

Европейско и неевропейско в източноевропейския социализъм. Българският случай 8

Българи в недалечната чужбина (българи в Източна Европа през първите години след Втората световна война) 29

България от 50-те години през погледа на ЦРУ 48

Международни предпоставки на първия опит за десталинизация в България (1953 – 1956 г.) 68

Българската външна пропаганда в началния период на живковизма 90

"Сближението" между България и Съветския съюз (1963-1973 г.) 106

България и "пражката пролет" 1968 г. 124

Църквата в спор с държавата за полския Millennium през 1966 г. 144

Полският март 1968 г.: властта срещу интелигенцията 162

Полските работнически вълнения през декември 1970 г. – предизвикателство срещу системата 180

Циклите в историята на Чехословакия 207

Из историята на българското дисидентство – Обществеият комитет за екологична защита на Русе и властта 221

БСП в българския преход 244

Именен показалец 263

БЪЛГАРИЯ КАТО ЧАСТ ОТ ИЗТОЧНА ЕВРОПА – ИЗТОЧНА ЕВРОПА КАТО ЧАСТ ОТ ЕВРОПА

В началото на новия век, а и на хилядолетието дори и когато се занимаваме с миналото, не може да не бъдем съпричастни с проблемите, които бъдещето поставя пред България, Източна Европа, Европа и света. Защото за все повече хора става ясно, че светът е все по-единен, че случващото се в който и да било регион не може да се отдели от глобалните процеси, да остане независимо от останалия свят. Но, разбира се, колкото и оптимистично-глобалистично да сме настроени, не можем да не забележим, че процесите днес са разнопосочни – сближаване между държавите, но и противопоставяне между цивилизациите, очовечаване на официалните отношения, но и дехуманизация на обществото, скъсяване на разстоянията, но и раздалечаване на хоризонтите, развитие на комуникационните средства, но и отчуждение между хората.

И тези процеси се развиват в целия свят, независимо през какви исторически перипетии са преминавали цивилизациите, континентите и регионите. Затова и при решаването на проблемите, при очертаването на по-добро бъдеще трябва да участват всички, а не само водещите държави и региони. Колкото и силни да са лидерите на световния ред, те никога (поне досега) не са съумявали да предвиждат и посрещат предизвикателствата на бъдещето. Защото проблемите се коренят в миналото, а моментните "господари на света" обикновено пренебрегват миналото в името на перспективите за бъдещето. И тъй като човешката природа почти не се променя за разлика от историческите обстоятелства, то не е трудно да се прогнозира, че реакциите на хората при подобни ситуации в миналото могат да се повторят и днес, и в бъдеще.

Целта на написаното по-горе е да мотивира българите, които са готови да четат и да мислят, да не загърбват миналото, колкото далечно и незначително да изглежда то днес. Една от най-важните функции на историята винаги е била да предава през поколенията мъдростта от миналото. И макар да има частица истина и в сентенцията на Хегел, че поуката от историята е в това, че на нищо не може да ни научи, все пак благодарение на историческото познание ние можем да избираме – демонстративно да не се интересуваме от миналото или да го опознаваме с надеждата, че можем да избегнем повторението на най-лошото от него.

С тези мисли в главата реших, че си струва да събера на едно място няколко свои изследвания, посветени на повече или по-малко неизвестни моменти от българската и източноевропейската история през XX век, още по-точно – след Втората световна война. Те могат да припомнят част от политическите и икономическите предизвикателства, пред които е било изправено българското общество, начините, по които държавното

ръководство от онова време, ги е решавало, до каква степен това е ставало със съгласието или при съпротивата на обществото. Надявам се, че тези картини от безвъзвратното минало ще ни помогнат да разберем днешните си проблеми, успехи и неуспехи, да намерим реалното си място в глобализиращия се свят. При това съм се опитала да представя и погледа на другите към нас, сиреч какъв международен облик наследяваме днес и с какви предубеждения (справедливи или не) трябва да се преборим.

И тъй като България е средноголяма като територия и население, но по-скоро малка като относителна тежест европейска държава, която никога не е била в състояние сама да решава съдбовните си проблеми (имала е право на избор само по отношение на детайлите, но и това не е малко), то и аз съм се опитала да покажа как са решавали подобни проблеми други държави, сродни на нашата. Лесно може да се забележи, че гражданите на Централна Европа реагират малко по-различно от българите на социалните, политическите и икономическите проблеми, породени от държавния социализъм. Но е също така лесно да се види, че проблемите са едни и същи, а и разрешенията им също. Отликите могат да се обяснят с различната историческа съдба на трите части на Европа – Западната, Източната и междинната Средна. Но въпреки голямото противоборство и разделение от времето на студената война, европейското развитие следва обща посока – модернизация, интеграция, глобализация, макар и по коренно различен начин.

От гледна точка на общите тенденции това, което става в България като част от Източна Европа, и онова, което става в Източна Европа като част от Европа, има глобални измерения. Защото паралелно с глобализацията се извършва и регионално сближение и няма основание този процес да заобиколи континента, люлка на господстващата днес западна цивилизация, който неслучайно се нарича Стария континент. Или ако използвам признанието на Хари Салман, задачата е да се погледне по нов начин на Европа, тъй като: "*Европа на Европейския съюз не е истинската Европа и свързването на Европейския изток е съществено за събуждането на европейското самосъзнание. Без тази връзка Европа ще се превърне не само в икономическа, но и в духовна колония на Америка*"[1].

Част от поместените тук изследвания са писани в началото на 90-те години, когато беше открит за ползване от историци изследователи Централният партиен архив (днес ЦДА). Като днес съм се опитала да ги актуализирам, без да променям нищо съществено. Благодарение на постепенното либерализиране на достъпа и до другите български архиви имах възможност да разширя изследванията си и в други посоки от след-

---

1 *Хари Салман*. Изцелението на Европа. Пробуждането на европейското самосъзнание. С., 2001, с. 15.

военната история на България и Източна Европа. Изключително полезна ми беше възможността да се запозная с някои американски архиви, които ни показват как сме изглеждали и от "другата страна" – отвъд океана, и от другия център на следвоенното световно противоборство. Пълнокръвното историческо описание на станалото в Европа, Източна Европа и България след Втората световна война тепърва предстои, но това може да стане само чрез конкретни изследвания по отделни аспекти и събития. Надявам се, че моите разработки ще бъдат няколко немаловажни парченца от общата картина-пъзъл на европейската история на XX в.

ЕВРОПЕЙСКО И НЕЕВРОПЕЙСКО В ИЗТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЯ СОЦИАЛИЗЪМ. БЪЛГАРСКИЯТ СЛУЧАЙ

Във време, когато не само в България, но и в цяла Източна Европа се извършва поредната смяна на политическата и икономическата парадигма, въпросът за съотношението България-Европа във всичките му аспекти – икономика, култура, идентичност и различия, взаимно влияние и противопоставяне, отново излиза на преден план. Той изглежда естествен за демократизиращите се общества на всички източноевропейски, по-точно постсоциалистически държави, въпреки очевидната му абсурдност от географска гледна точка. А обяснението на факта, че се поставя под въпрос европейската принадлежност на Източна Европа, трябва да се търси в силната ни зависимост от политиката и от често изменящата се през последните десетилетия геополитическа ситуация на региона. Затова преди да говорим за европейско и неевропейско в системата на съветския държавен социализъм[1], наложена след Втората световна война в Източна Европа, ще бъде полезна една разходка в историята.

* * *

В началото на XX век у никого от източноевропейците не предизвиква съмнение принадлежността му към Европа. В нея са убедени повечето вече държавно еманципирали се балканци, но и онези народи, които влизат в състава на големите източни империи – Русия, Австро-Унгария, Прусия. Те гледат към останалите европейци с надеждата да получат помощ при своята национална еманципация и в изграждането на националните си държави. Но още тогава са усетени и обсъждани и по-дълбоките или по-малки различия между отделните европейски региони. В Европа винаги са съществували обособени анклави както в западната ѝ част (най-ярък, но не единствен пример е Пиринейският полуостров), така и в източната половина на континента, при това с течение на времето те са променяли контурите си. Що се отнася до онова, което ни интересува най-много – постсоциалистическа Източна Европа, както продължаваме да наричаме, макар и с нарастваща несигурност нашето общо пространс-

---

[1] След дългогодишни спорове и многобройни имена, които се предлагаха за обозначаване на системата, в която ние, българите и останалите източноевропейци, живяхме в продължение на 45 г., като най-приемливо започна да се налага това за "държавния социализъм". Публикациите в подкрепа на тази теза са много, но тяхната най-пълна класификация и обосновка може да се намери у *Проданов, В.* В какво общество живяхме до 1989 г.? В: Отвъд прехода – модернизацията. С., 2000, 19-64.

тво, промяната на границите и историческите събития във времето и пространството са ѝ създали изключително сложен и комплексен облик. При така поставената в заглавието тема обаче ключов е въпросът какво в нашия регион можем да приемем за европейско и какво за неевропейско. Затова ще започна с най-старите граници и разграничения.

Първа, но и най-неактуална днес е границата от античността – между люлката на европейската цивилизация (Балканския и Апенинския полуостров с Елада и древния Рим) и варварския Север и Запад. Тя е заменена от просъществувалата и до наши дни граница, която със схизмата от 1054 г. разделя Източното от Западното християнство и узаконява различията между католицизма и православието. Това "разделяне на църквите" оставя по-голямата част от източната половина на европейския континент – земите, в които живее предимно руско, украинско, белоруско, българско, сръбско, гръцко, румънско население, в обсега на приетите или наследени от Византия вярвания. Сред най-характерните отлики, оказали влияние на светския живот, е господството на държавната над духовната власт в православието (цезаропапизъм) за разлика от папоцезаризма или голямото влияние в католическия свят на верския център в Рим, който олицетворява идеята за единство[2]. Така през цялото второ хилядолетие източната половина на континента се отличава от западната по религия, наричана източна, в която органично влиза както наследството от предхристиянските вярвания, така и от азиатските примеси в родината на православието Византия, а и в Русия, която става нов светски център на православието след залеза на Източната римска империя под ударите на османските турци[3].

Следващата граница, която обособява двете половини на континента, но достига много пó на запад от православието, се оформя след XVII в. Тогава политическите и обществените промени задълбочават разделението между двете части на континента. Промишленият преврат в Англия поставя началото на модерното машинно производство, а идеите на Просвещението формулират идеологията на политическите революции последователно в Нидерландия, Англия и накрая, но и с най-голям световен отзвук – във Франция в края на XVIII в. А по същото време ев-

---

2 Така и до днес изследователите на световната история свързват европейската идея и история единствено с развитието на западната католическа част на континента. Вж: *Roberts, J. M.* History of the World. Penguins Books, 1988. 458-530.

3 Русия се чувства длъжна да продължава православната традиция, тъй като след инвазията на Османската империя тя остава единствената православна държава. Основа на руското месианство е и идеята за "третия Рим", според която след падането първо на Рим, а после и на Константинопол мисията да продължи тяхната християнска традиция се е паднала на Москва като "трети Рим". Месианската идея е подплатена и с религиозно-мистичното предсказание, че Москва трябва да успее, тъй като "четвърти Рим" няма да има.

ропейският Изток реагира на революционните идеи на Запада и на неговата конкуренция с реформи отгоре – възстановяване на крепостната зависимост, опит да стимулира промишлеността чрез труда на несвободни хора (тази тенденция се проявява при реформите на Петър Велики в Русия[4]) и засилена централизация – утвърждаване на самодържавието в Русия и на абсолютизма в Австрийската империя. Не че на Изток липсва почва за разпространяване на идеите за свобода и демокрация, но пътят, който те избират тук – напр. опитът за шляхтишка демокрация и т. нар. сарматска република в Полша, както и нейната Конституция от 1791 г., донасят обратните резултати. Вместо еманципация на гражданите и изграждане на национална държава става точно обратното – унищожаване на държавата, поделена в края на XVIII в. между трите силно централизирани и могъщи съседи на Полша – Русия, Австрия и Прусия[5].

Пак през XVI-XVII в. католицизмът изживява реформация, която довежда до кръвопролитни религиозни войни – Тридесетгодишната война (1618-1648 г.) предизвиква демографска катастрофа, при която населението на Европа намалява с една трета и предвещава ожесточеността на бъдещите идеологически войни. Пак този век ражда протестантството, като религия на модерното време и олицетворение на новия начин на производство с протестантската етика. Всъщност религиозното реформаторство започва на Изток – още през XV в. в чешките земи Ян Хус формулира основните му принципи, но там то е така жестоко смазано, че предопределя и бъдещия светски характер на чехите. А руското православие и австрийският католицизъм поемат мисията да запазят статуквото и да не допуснат радикална промяна. Така от онази епоха на големи промени църквата в Източна Европа запазва амбициите си да господства над хората, а не да се съобразява с тях.

Различното изживяване на XVII в. в двете части на континента води и до различни последици – на първите стъпки на парламентарната де-

---

4 Вж.: *Ключевский, В.* Курс русской истории. Ч. IV, Москва, 1937, 111-132.

5 Шляхтишката демокрация, утвърдила се през XVI и продължила до второто десетилетие на XVII в. дава на практика равни права на 10% от населението (толкова е полската шляхта), докато първите успехи на демокрацията в Западна Европа се измерват във Великобритания от 1867 г. с правата на 3% от населението, докато във Франция от периода 1831-1848 г. гласуват едва 1%. Според Конституцията от 3 май 1791 г. Полша е първата европейска държава, която приема (макар и непоследователно) принципа хората да се делят не според произхода си, а според имуществото си. Първата полска конституция се опитва да постави законовите основи на модерната държава и общество, но демократичните реформи в държава, обградена от антиреформаторски империи, я отслабват и я правят лесна плячка на съседите. *Topolski, J.* Zarys dziejow Polski. Warszawa, 1986, 67-140. Вж.: *Тимовски, М., Я. Кеневич, Й. Холцер.* История на Полша. Велико Търново, 1998, 194-316.

мокрация и на капиталистическото производство в Западна Европа империите, господстващи над източната част на континента, отговарят с доизграждане на бюрократичните абсолютистски държави и със засилване на извъникономическата принуда в производството[6]. Към тази картина трябва да се прибави и бавното и мъчително разпадане на ислямската Османска империя, настанила се трайно в Югоизточна Европа. Затова два века по-късно в навечерието на XX в. европейският Изток вече значително се отличава, а според критериите на модерното време всъщност изостава от Запада както в икономическо, така и в политическо отношение. Това проличава нагледно в хода и изхода от Първата световна война – повратна точка в съвременната европейска история (а може би и в световната).

Ако обаче се вгледаме само в източната половина на континента, тази, която е разположена на изток от Берлин, ще видим и многобройни вътрешни разлики. Защото в започналото след XVII в. раздалечаване заедно с Изтока тръгват и част от земите, принадлежали през средновековието на западния модел. Става дума преди всичко за славяните-католици (поляци, чехи, словаци, хървати, словенци), но и и за другите – унгарци, немалка част от германците. Те запазват културната си принадлежност към Запада (религиозна, литературна, художествена традиция, първи научни познания и изследвания), но се развиват по икономическия модел на Изтока. Тази двойнствена принадлежност придава особена специфика на страните, оформили през XX в. пояса от малки държави между Германия и Съветския съюз. Едва след Втората световна война те попадат в съветската сфера на влияние с всички последици от това и формират част от т. нар. социалистически лагер[7].

---

6 Един от авторите, които първи обосновават генезиса на раздалечаването Изток-Запад в Европа е унгарският историк Иван Беренд. *Berend, I. T.* The Historical evolution of Eastern Europe as a region. International Organization 40, 2, Spring 1986.

7 Наименованието "лагер" не е дадено от враждебните на социализма западни съветолози, а е самоназоваване на недоброволния съюз на СССР с източноевропейските му сателити. Терминът е използван за пръв път в доклада на Андрей Жданов "За международното положение" пред съвещанието на представители на 9 европейски компартии в края на септември 1947 г. в полската курортна местност Шкларска Поремба, където е създадено Информационното бюро на представители на няколко компартии (Коминформбюро). Когато обосновава следвоенното разделяне на света Жданов описва източната половина така: "*Антиимпериалистическите и антифашистките сили съставят другия лагер. Основа на този лагер е СССР и страните с народна демокрация*". Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентябре 1947 года. Москва, 1948, с. 23. Терминът "лагер" заляга и в Декларацията на конференцията: "*В тези условия антиимпериалистическият, демократичният лагер трябва да се сплоти, да изработи съгласувана платформа на действие*". Пак там, с. 8.

Съвсем друг характер има спорът около понятието Централна Европа[8], което очертава спецификата на част от европейските социалистически държави. Дисидентската интелигенция на четирите държави, разположени на запад от Съветския съюз и на север от Балканите – Чехословакия, Унгария, Полша и ГДР, иска да докаже тяхната изначална непричастност към "лагера"[9] с помощта на историята. Истинският мотив на интелектуалната теза за Централна Европа е разбираемото желание на дисидентите да обосноват правото на страните си да се отърват от попечителството на Съветския съюз. Тезата е чисто политическа, но има силен свободолюбив апел, което я прави много популярна на Запад. Но след като политическата цел е постигната и комунизмът рухна в края на 80-те години и идеята полека-лека избледня. Убедително на опита да се изгради митът за "културната Централна Европа" се противопоставя Мария Тодорова в специална глава от книгата си, посветена на разбиването на един друг много зловещ мит – този за Балканите[10].

Но като оставим настрана неизбежните политически употреби и злоупотреби с историята не можем да отречем отликите, които съществуват между изброените бивши социалистически държави, онези от разпадналия се Съветски съюз и от балканския регион. И това са отлики, формирани много преди XX в., в средата на който на региона е наложена съветската система на социализъм. Причините за различията са разнопосочни: от религиозно естество – в очертаните по-горе три региона преобладават различни религии – католицизмът, православието, а на Балканите силно присъства и ислямът; от културно – плод преди всичко на религиите, но и на влиянието на основните тенденции в изобразителното, музикалното изкуство, литературата; от държавно-политическо – различните политически традиции, наследени от предмодерната, но и от модерна-

---

8 Всъщност понятието Централна или Средна Европа обикновено се възприема много по-широко – то обозначава предимно германския етнически масив и в много по-малка степен славянския в източната част на Централна Европа. Сред културолозите се говори и за специфична средноевропейска култура за разлика от Западната и от Източната. Вж.: *Салман, Х.* Изцелението на Европа. Пробуждането на европесйкото самосъзнание. С., 2001.

9 За особената привлекателност на културната Средна Европа през 80-те години говорят литератори като Дьорд Конрад, Чеслав Милош, Милан Кундера или Вацлав Хавел, но историческите мотиви са дадени отново от Иван Беренд: *Berend, I. T.* The Crisis Zone of Europe. An Interpretation of East Central European History in the First Half of the Twentieth Century. Cambridge University Press, 1986. В дискусията за мястото и съдбата на тази част от Източна Европа се включват и западноевропейци: *Ash, T. G.* Mitteleuropa? In: Eastern Europe... Central Europe... Europe. ed. by St. R. Grawbard. Westview Press, 1991, 1-22; *Judt, T.* The Rediscovery of Central Europe. Ibid., 23-58; *Rupnik, J.* Central Europe or Mitteleuropa? Ibid, 233-266.

10 *Тодорова, М.* Балкани. Балканизъм. С., 1998, 379-427.

та епоха. И все пак през XX век, за който става дума, общата историческа съдба на тези държави ги прави част от едно цяло и поне досега това, което ги обединява, е повече от онова, което ги разделя.

Доста своеобразна е съдбата и на Югоизточната част на Европа, много по-известна, макар и със силно негативно съдържание като Балкани[11]. Независимо от факта, че точно тук е възникнала европейската цивилизация, Балканите са регион, който за най-дълъг период от време е бил откъснат от европейския път на развитие. Основната причина за това е геополитическа, просто този регион граничи с двата съседни континента – Азия и Африка, и това го прави най-удобната зона за проникване в Европа на многобройни нашественици. От Балканите тръгва походът на Османската империя на запад и макар да не успява докрай, империята се утвърждава в продължение на пет века на Балканите, като прекъсва собственото държавно-политическо развитие на съществувалите преди това тук балкански държави. Казаното не означава, че трябва да проклинаме нещастната си съдба, която ни е откъснала от чисто европейското и ни е отредила друго развитие, а че трябва да живеем с историческите реалности и дори да се опитаме да извлечем полза от тях. За сравнение – испанците съвсем не се срамуват от силния арабски примес в културата си. Дали не е по-добре да следваме техния пример, а не този на някои централноевропейци, вечно оплакващи се от съседите и съдбата си?

* * *

Причината за това тъй дълго встъпление е опитът ми първо да проследя еволюцията на Източна Европа, за да видя какво в нея днес се приема като европейско или като неевропейско. Отговорът не е толкова лесен и саморазбиращ се, както изглежда на пръв поглед, тъй като понятието европейско се променя с времето и с епохите. Повтарям, че в началото на XX в. никой от източноевропейците няма съмнение в европейската си характеристика, защото под европейско тогава се разбира общата принадлежност към онова християнство, което се е утвърдило върху ели-

11 Тук отново ще спомена полемичното изследване на българската историчка, професор от Университета на Флорида, Мария Тодорова "Балкани. Балканизъм". Българското издание е превод на книгата ѝ Imagining the Balkans. Oxford University Press, 1997, която предизвика световна дискусия за политическата употреба на историята, за историческите митове, твърде удобни на великите сили, за да облекат политика си в морални категории. Патосът на книгата на Мария Тодорова, цитирана често в дискусиите за Балканите (вж. лекцията на Раймонд Детре от 25 май 2000 г. в Кралския фламандски театър в Брюксел, в. Култура, бр. 28, 21 юли 2000 г.) е насочен към преодоляване на негативния образ на Балканите като най-дивото, варварско и некултурно място в Европа.

нистична или по-общо върху антична основа[12]. А такива са не само католиците и православните от сферата на "третия Рим" (Москва), но и голяма част от балканците, които при това са и сред преките наследници на елинската култура.

От началото до края на XX в. обаче понятието за европейско силно се променя. Еволюцията започва с третата руска революция през XX в. – тази от октомври 1917 г., няколко години след която се утвърждава нова по характер държава – Съюз на съветските социалистически републики. Тя е изградена върху идейната основа на възникналата през XIX в. европейска идеология – марксизма. Това би трябвало да я идентифицира като европейска държава, но проблемът е в това, че първата държава "на работниците и селяните" обявява война на целия свят (а и той на нея – в чуждестранната интервенция участват германци, поляци, чехи и словаци, англичани, французи, американци, японци), а и в нещо друго – ставащото в Съветския съюз се отличава от идеите на повечето европейски марксисти, останали верни на парламентарната демокрация като път за изграждане на социалистическо общество. Желанието за разграничаване в марксисткото движение е взаимно, но европейската социалдемокрация предпочита да отъждествi разликите, които носи утвърдилия се в СССР комунизъм със сложния евразийски характер на Русия[13].

Още по-охотно експлоатират тезата за азиатския характер на съветските комунисти (сиреч варварски) дясно-консервативните сили в За-

---

12 Всъщност за жителите на западната половина от континента културата на античността става достояние чрез Римската империя, докато за балканците – пряко чрез наследницата на Елада Византия, а за останалите източноевропейци – посредством българската и другите балкански култури. За тази двойственост на европейското съзнание споменава в едно от есетата си и Олдъс Хъксли: "*В продължение на петстотин или шестстотин години преди 1800 г. миналото се състоеше предимно от Рим, Гърция, (опозната косвено чрез Рим и чак по-късно чрез сведения от първа ръка) и Палестина*". *Хъксли, О.* За очарованието на историята и за бъдещето на миналото. – Съвременник, бр. 2, 2000, с. 440.

13 Още през XIX в. в Русия се оформят групите на "западниците" и "почвениците" (славянофилите), от които по-късно възниква историософската школа на евразийците. Те изтъкват като особено предимство на Русия не само евро-азиатското ѝ разположение, но и евразийския ѝ характер. Според Ф. Достоевски например Русия се чувства по-добре в Азия, защото там никой не се съмнява в европейския ѝ характер. В наши дни изключителното значение на евразийското пространство, макар и в по-друг смисъл, подчертава американският политолог от полски произход Збигнев Бжежински, според когото САЩ могат да удържат водещата си световна роля само ако съумеят да овладеят евразийското пространство. *Бжежински, З.* Голямата шахматна дъска. Американското превъзходство и неговите геостратегически императиви. С., 1997.

падна Европа[14]. Тази теза е политическа, тя цели да изолира и изключи от континента чуждата на господстващия в Европа ред съветска държава, след като не успява да я унищожи[15]. За това е необходим защитният (карантинен) пояс, в който попадат възникналите в края на Първата световна война нови източноевропейски държави – Финландия, Литва, Латвия, Естония, Полша, Чехословакия, Унгария, както и по-старата, но силно увеличила обхвата си Румъния. Но изпълнената с поврати Втора световна война коренно променя европейския политически ред. Тя не само създава за няколко години вакуум в средата на Европа, тъй като Германия изчезва от европейската карта, но и променя мястото и ролята на Съветския съюз. За известно време (докато трае войната "на живот и смърт" с Третия райх) той става желан военен партньор за западните демокрации, но много скоро се връща на изходната си позиция – чужд, враг и голяма опасност за Европа. Съветските военни победи променят и географския обхват на контролираното от СССР пространство. То е директно разширено на Запад с включените в държавните граници на СССР прибалтийски ре-

---

14 Не е изненада, че когато фюрерът на Третия райх Адолф Хитлер се опитва да разчисти пътя за германската експанзия и провежда паметния си разговор с лорд Халифакс на 19 ноември 1937 г., англичанинът пръв обявява, че: "*той и другите членове на английското правителство са проникнати от съзнанието, че фюрерът е постигнал много не само в самата Германия, но че в резултат на унищожението на комунизма в неговата страна той е преградил пътя на последния в Западна Европа и затова Германия по право може да се смята за бастион на Запада против болшевизма*". За фюрера остава само да се възползва от това признание, за да иска нови и нови отстъпки със заплахата, че: "*Единствена катастрофа е болшевизмът. Всичко останало може да бъде уредено.*" Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937-1939. Москва, 1981, т. 1, с. 35, 45. Но и двамата представители на съперничещи си идеологии – демокрацията и националсоциализмът, нямат съмнения в общата си европейска принадлежност, затова азиатската "болшевишка опасност" ги прави временни съюзници, което малко по-късно изиграва лоша шега на западноевропейците.

15 За преднамереността на тезата за азиатския характер на болшевизма говори и фактът, че всъщност идеологът и извършителят на Октомврийската революция Владимир Улянов-Ленин е привърженик на западничеството и противник на месианската теза за самобитния път на Русия. Един от големите френски историци Франсоа Фюре го вижда изцяло в духа на европейската традиция: "*Ленин като последовател на Маркс вижда в бъдещата революция осъществяване на демократичните стремежи, път за освобождение на трудещите се от експлоатация*". (*Фюре, Ф.* Прошлое одной иллюзии. Москва, 1998, с. 42) От друга страна, тезата за азиатския характер се подхранва от еволюцията на Съветския съюз след края на 20-те години, когато в новия спор между наследниците на Ленин вземат връх не европейски мислещите от рода на Лев Бронщейн-Троцки, а авторът на идеята, че социализъм може да се изгради и "*в една отделно взета страна*" Йосиф Джугашвили-Сталин.

публики (Литва, Латвия и Естония), с нови територии от предвоенна Пол
ша, Румъния, а дори и малка част от Чехословакия (Задкарпатска Украй
на). Към него обаче се прибавят и държавите от предвоенния "санитаре
кордон"[16] и северозападните Балкани. С това ново европейско деление за
почва студената война, дала облика на втората половина на XX в.

От началото на студената война световното противостояние над
хвърля станалото тясно европейско пространство, а Европа от център с
превръща в граница между Изтока и Запада, разбирани като социално
политически общности, и то граница, преминаваща през средата на кон
тинента. От онзи момент насетне, та и до наши дни под понятието Източ
на Европа започва да се разбира нещо различно от традиционното евро
пейско, нещо, което се свързва със съветското и става негов изразител
центъра на Европа. По подобен начин Западна Европа става форпост сре
щу настъплението на Изтока (става дума за настъпление, понеже Съвет
ският съюз/Русия и като граници, и като влияние се придвижва толкова да
леч на запад в Европа, колкото никога преди това) и европейско олицет
ворение на Запада. От началото на 50-те години Западна Европа започв
да създава общи организации – икономически, военни, политически, за д
изкристализира в началото на 90-те години единният Европейски съюз
Тогава завършва и идентификацията на понятието "европейско" с Евро
пейския съюз или с по-старото Западна Европа.

Доказателство за деградацията на европейския характер на Източ
на Европа са думите на източноевропееца по произход, но западноевро
пеец като известност Чеслав Милош. Когато през декември 1980 г.
Стокхолм получава Нобеловата си награда за литература, той с горчиви
на заявява: "*Аз съм "Дете на Европа", както е името на едно от мои
те стихотворения, но това са горчиви, саркастични думи. Аз съм
автор на автобиографична книга, която е преведена на френски кат*

---

16 Във външнополитическата си стратегия Й. Сталин се възползва от наличие
то на предвоенен "санитарен коридор", за да извоюва правото на Съветския съю
да се меси във вътрешните работи на съседите си – той получава от западните с
съюзници (САЩ и Великобритания) съгласие да не се допуска създаване на анти
съветски правителства в съседните на СССР държави. И това става не само с из
вестната договореност между Чърчил и Сталин от октомври 1944 г. за "сфери н
влияние" на Източна Европа, но и със съгласието на Рузвелт от Ялта. С други ду
ми идеята за "санитарен кордон" се възражда, но този път "обърнато" – защита в
СССР от влиянието на Запада. Накрая идва и недоговореният, но реализиран с
СССР принцип, формулиран от Й. Сталин така: "*В тази война нещата не са та
ка, както бяха в миналото, а който заема дадена територия той насажд
там, докъдето е достигнала неговата армия и своята социална система. Дру
гояче не може да бъде*". *Джилас, М.* Лицо тоталитаризма. Москва, 1992, с. 84.

"Другата Европа"."[17] Така върху европейското съзнание на източноевропейците вече се наслагва определянето им от западноевропейците като представители на "другата Европа", което вероятно трябва да означава и не-Европа или най-малкото не-съвсем-Европа.

За какъв европейски Запад и Изток обаче става дума? Очевидно е, че не географското разположение е определящо, тъй като към "Европа" (Европейски съюз) принадлежат и държави, които са прекалено на изток, за да могат да се нарекат "западни" – Гърция, Финландия. Но те са в "европейското семейство", а на онези от съветския "лагер", които се намират в средата на Европа – ГДР, Чехословакия (от 1993 г. Чехия и Словакия), Полша, това право им е отказано. Така по политически причини (оправдани със студената война) към разделението на Европа на Източна и Западна се прикачват различни характеристики. Западна Европа постепенно добива правото да олицетворява европейското въобще, а Източна Европа започва да се възприема като представител на неевропейска система, на Изтока, както той се разбира в световното противопоставяне Запад-Изток. Затова когато говоря за европейско-неевропейско в източноевропейския социализъм и за проявленията му в България, искам да поясня, че ще става дума предимно за такова "неевропейско", което се идентифицира с източноевропейското, а не с някакво същинско неевропейско, например азиатско или африканско (да спомена единствените две географски възможности).

От гледна точка на голямото разграничение на Изток и Запад, което (доколкото такова обобщение въобще е възможно) различава европейското от азиатското мислене и действие, то съветският, а оттам и източноевропейският модел на държавен социализъм са продукт на европейската историческа традиция[18]. Но без съмнение и със свои специфики,

---

[17] Цит. по: *Цыбенко, Е.* Демократические и гуманистические ценности в прозе Чеслава Милоша. В: Политика и поэтика. Москва, 2000, с. 27.

[18] Тук, на Балканите, най-остро усещаме проблема с източното като неевропейско с дадената ни отвън характеристика Ориент – нещо средно между истинския Запад и истинския Изток. Но в случая по-важни са светогледните разлики Изток-Запад от по-рядко срещаната проекция – от Изток на Запад. Такъв е погледът на японския психолог д-р Дайсец Тейнаро Судзуки (1870-1966) в есето "Изток и Запад". Според него: "*западното съзнание е: аналитично, разграничаващо, диференциращо, индуктивно, индивидуалистично, интелектуално, обективно научно, обобщаващо, овладяно от силата, самоутвърждаващо се, склонно да налага волята си върху другите и пр. Поставени срещу тези западни черти, източните могат да бъдат определени както следва: синтетично, тотално, интегративно, неразграничаващо, дедуктивно, несистематично, догматично, интуитивно (по-скоро емоционално), недискурсивно, субективно, духовно индивидуалистично и социално групово и пр.*" И продължава: "*С насоченото си към наука съзнание Западът прилага своята интелигентност за изобретяването*

които трудно могат да се открият в западноевропейския модел. И все пак уговорката, че когато говоря за неевропейско имам предвид източноевропейско е абсолютно необходима. Интерпретирам по този странен начин неевропейското не защото искам да подценя източноевропейското, а защото се съобразявам с реалностите в Европа от края на XX в. А те се изразяват не само в самооценката на Западна Европа като единствен носител на европейското, но за съжаление и в политическата практика на Източна Европа от преходния период. Тъй като не само в България, но и във всички страни от бившия Съветски блок в края на 80-те години се заговори за "път към Европа" или, както в централноевропейските страни – за "завръщане в Европа". Самосъзнанието, че като излизат от държавния социализъм те са връщат към загубения или непостигнат "европейски модел" е достатъчно силно във всички постсоциалистически страни. То се съобразява с факта, че през 90-те години на XX в. в Европа вече има само една общност – Европейски съюз, която олицетворява политико-икономическата система на континента.

* * *

Какви са основните характеристики на източноевропейския социализъм, към който принадлежи и българският, а чийто първоизточник без съмнение е съветският?

На първо място сред тях трябва да се постави основната историческа цел. Според първата програма за изграждане на социалистическо общество тя е: "*осигуряване благосъстояние и всестранно развитие на всички членове на обществото*"[19]. Но още първият опит за осъществява-

---

на всякакви джунджурии с цел да повдигне стандарта си на живот и да си спести това, което смята за ненужен труд и робия. Той се опитва с всички сили да "развива" достъпните природни ресурси. Изтокът, от друга страна, не се противи на тежката и черна работа от всякакъв вид, видимо се примирява с "неразвитата" степен на цивилизация. Той не иска съзнанието му да бъде оформено от машината, да се превърне в неин роб". При тази класификация социализмът в съветския му вариант не може да бъде отнесен към източния тип мислене и действие, защото залага на модернизацията, машинното производство и достигането на развитите държави – все западни ценности. За да бъде съвсем ясно, Судзуки описва 8-то противоречие на Запада така: "*Машината, бихевиоризмът, условният рефлекс, комунизмът, изкуственото оплождане, автоматизацията като цяло, вивисекцията, водородната бомба – всяко поотделно и заедно – те са най-тясно свързани и, здраво споени, формират солидни брънки на една логическа верига*". Присъствието на комунизма тук никак не е случайно. *Судзуки, Д. Т.* Изток и Запад. – Съвременник, бр. 2, 2000, 463-469.

19 Това е положение от Програмата на РКП (б), приета на VIII ѝ конгрес, 18-23 март 1919 г., което в пълнота е: "*След като замени частната собственост върху средствата за производство и за обръщение с обществена и след като въведе планомерна организация на обществено-производствения процес за осигуря-*

не на тази цел – "военният комунизъм" в Съветска Русия (1917-1921 г.), доказва, че това не може да стане без икономически напредък. Само високоразвита икономика може да създаде материални предпоставки за социална справедливост, затова от "военен комунизъм" се преминава към "нова икономическа политика" (НЕП)[20]. Така с въвеждането на НЕП през март 1921 г. започва дългото приключение на строго централизираната икономика, каквато на теория трябва да бъде социалистическата, с механизмите на пазара, които да осигурят заинтересованост на участниците в производството и неговата ефективност. Сложните взаимоотношения между Плана и Пазара, които са ядро на всички икономически реформи на социализма, продължават с десетилетия и завършват с краха на Плана и с победата на Пазара. Ако се проследят икономическите цели на многобройните планове (главно петгодишни, но има и с друга продължителност – от една до 20 години) ясно личи, че те еволюират от индустриализация до изграждане на високоиндустриализирано общество, конкуриращо Запада. Последната характеристика не е само епизод на хрушчовския волунтаризъм "Да се догони и надмине!", а е постоянна задача, предпоставка за решаване на обявената като основна социална цел.

Индустриализацията е част на европейския модел на развитие, но конкретната ѝ реализация при социализма силно се отличава от европейската традиция. Новият тип индустриализация е определена като социалистическа. Новото е, че тя трябва да се извърши ускорено, като се използват държавни инвестиции по предварително разработен план и не се губят излишни усилия в конкуренцията на пазара[21]. Тази най-кратка формула на съветската индустриализация е последвана по-късно и от остана-

---

ване благосъстояние и всестранно развитие на всички членове на обществото, социалната революция на пролетариата ще унищожи делението на обществото на класи и с това ще освободи цялото угнетено човечество, тъй като ще тури край на всички видове експлоатация на една част от обществото от друга". Цит. по: *Ленин*. Съчинения, т. 29, С., 1953, с. 109.

20 В края на октомври 1921 г. Ленин откровено признава, че "*след опита за непосредственото социалистическо строителство в нечувано трудни условия... пред нас през пролетта на 1921 г. се очерта ново положение: не непосредствено социалистическо строителство, а връщане в цяла редица области на икономиката към държавен капитализъм, не щурмова атака, а много тежката, трудна и неприятна задача за продължителна обсада, свързана с цяла редица отстъпления... за да се доближим до решението на икономическия въпрос, т. е. осигуряването на икономически преход към основата на социализма.*" Пак там, т. 33, С., 1953, 77-78.

21 Още през май 1918 г. В. Ленин я формулира така: "*Социализмът е немислим без крупнокапиталистическата техника, построена по последната дума на най-новата наука, без планомерната държавна организация, която подчинява десетки милиони хора на най-строго спазване на еднаквата норма в производството и разпределението на продуктите.*" Пак там, т. 27, С., 1953, с. 332.

лите страни от съветската сфера. Тя обръща наопаки традиционната индустриализация, като я започва от "най-важната брънка на веригата" – тежката промишленост[22]. Ако обаче помислим защо е избран такъв модел, ще открием не толкова идеологически, колкото прагматични причини. До началото на XX в. Русия, но и Източна Европа са изостанали в индустриализацията и търсят пътища за ускорение. Не само болшевиките в Русия ги виждат в силната роля на държавата. Така действат и други източноевропейски страни, които в междувоенния период нямат никакви проболшевишки симпатии – Полша с нейната 15-годишна държавна инвестиционна програма за изравняване на Полша А и Полша Б или Унгария с 4-годишната Сегедска програма за военна подготовка. Затова държавната намеса в икономиката е една истинска източноевропейска специфика, макар и не непременно социалистическа.

Без съмнение в съветския модел се отразяват и историческите специфики на региона – руските държавно-централистични и бюрократично-колективистични традиции, които се градят върху самодържавието, селската община, липсата на органичен процес на създаване на буржоазия. Тези традиции придават трайност на централизирания модел на икономическо развитие в СССР и в неговите последователи, който еволюира от въведения с НЕП държавен капитализъм към държавен социализъм при Сталин[23].

Как изглежда българският случай? Силната роля на държавата при закъснелите в своето национално развитие народи е теоретично обоснована в наше време[24], но тя е следвана от България още в края на XIX в. с политиката на държавен протекционизъм. Анализ на причините и последиците от закъснението можем да намерим в статиите на българс-

---

22 За автора на концепцията Ленин едрото машинно производство е сърцевината на социализма. Декларира го още през март 1918 г.: "*Общо казано този път е известен. Той се състои в прехода към крупното, изградено върху машинната индустрия стопанство, в прехода към социализма*". (т. 27, С., 1953, с. 197) Но в началото на 1920 г. Ленин развива и идеята, че векът на буржоазията е бил на парата, докато електричеството ще донесе новия век на социализма: "*Ние трябва да имаме нова техническа база за новото икономическо строителство. Тая нова техническа база е електричеството. Ние ще трябва да строим всичко на тази база*". (т. 30, С., 1953, с. 335)

23 Унгарският философ Тамаш Краус търси корените на сталинизма в руските традиции, но и в тези на германския "държавен капитализъм", както и в идеите на Фихте. *Краус, Т.* Сталинизм как историческое явление. В: Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе. М., 1999, с. 33.

24 Ще цитирам само едно изречение: "*Не е изключено издигането на нови граници и прилагането на протекционистски стратегии да спасят недоразвитите индустрии в изостаналите райони, които иначе биха били задушени в състезанието с напреднали съперници*". *Гелнър, Ъ.* Национализмът във вакуум. – Факел, кн. 3, 2000, с. 124.

кия икономист и финансист Стоян Бочев от 20-те и 30-те години. А изводите му доказват невъзможността в България да се развива класически капитализъм[25]. Или с други думи, независимо от външната сила, която налага социализма в България след Втората световна война, според друг, вече съвременен, икономист – Румен Аврамов, той "*идва на подготвена почва и това обяснява неговото безконфликтно господство в продължение на десетилетия*"[26]. С други думи в икономическо отношение бъл-

---

25 В статия, публикувана през 1931 г. Стоян Бочев пише: "*В кои области у нас капиталът се прояви като капитализъм? В земеделското производство той направи слаби и колебливи опити, които едвам утраяха до Балканската война, за да изчезнат. В индустрията той прави отчаяни усилия, но среща почти непреодолими пречки: бързото и постоянно растящо техническо усъвършенстване в чуждата индустрия и ограничения пазар. Българската индустрия все още има характер, в значителната си част, на продължено, разширено занаятчийство. В търговията българският капитал се прояви най-добре през времето 1902-1912 г., като заемаше все повече и повече износа и отчасти вноса, но настъпилите тревожни политически и стопански условия го парализираха. Натрупаните български капитали в търговията бидоха стопени пред инфлацията и, каквото остана от тях, биде разстроено от големите икономически и финансови кризи, които все още не престават след войната... Българският капитализъм в кредита има същите белези, както и в другите области – дребен, немощен и ограничаващ своята дейност в тесните рамки на страната, дори неспособен да задоволи поне отчасти и нейните нужди.*" И продължава: "*Кои са характерните черти на българския капитализъм, поне дотолкова, доколкото го има? Преди всичко неговият произход е от местни източници, той е дребен и обикновено трудът на собственика придружава неговата дейност. После, българският капитализъм има много ограничени ресурси и област за проява: крайно дребната собственост не дава простор за дейност в земеделско, скотовъдско, строително производство; слабата консумативна способност на населението, тесния вътрешен пазар, безсилието за състезание с чуждестранната техника и неспособност – техническа и финансова – да се организира масово производство за износ парализира индустриалното производство, което все още има характер на изкуствено насаждение; неспокойното политическо положение (вътрешно и външно) и честите стопански и финансови кризи му отнемат възможността за дълготрайна и положителна дейност и дават изглед на натрупването на капитали по-скоро на някаква щастлива случайност, нежели на плод на разумен и планомерен човешки труд и предприемчивост; това общо състояние на производство и търговия създава твърде тежки условия за кредит и заради това и в него капиталът не може да вземе пълен облик на капиталистическа предприемчивост. България, поне досега, не е имала почти нито едно от условията, които са създали капитализма в другите страни.*" *Бочев, С.* Капитализмът в България като културен проблем. В: *Бочев, С.* Капитализмът в България. С., 1998, 100-101.

26 Пълната обосновка е: "*През 1944 г. България в много отношения е бременна със социализъм. Естествено, не заради схоластичните несъответствия*

гарският социализъм се вписва естествено в източноевропейския модел и то по-скоро в руската, отколкото в централноевропейската му разновидност. А всъщност в балканската с "*егалитарна психика*" и "*колективистични и етатични теории*" пак по думите на С. Бочев[27].

Затова не изненадва следвоенната политическа практика, при която българският модел на социализъм стриктно следва съветския образец. До такава степен, че водачите му гордо декларират приемането на съветската програма за изграждане на социализъм от 1919 г., сиреч от съвършено различна епоха в света, пък дори и в Русия – това все пак е било времето на "военния комунизъм"[28].

Всички сериозни изследователи на държавния социализъм отчитат като общ негов резултат модернизацията на Източна Европа, нейното преминаване от традиционни към индустриални отношения[29]. Но и в този случай държавният социализъм избира своеобразен път за модернизация, който се отличава от западноевропейския. Тя отново се извършва отгоре, в резултат на държавна, а не на частна инициатива, при липсата на индивидуална свобода и с използване на насилие. Така в изключително кратки срокове е осъществена урбанизацията чрез полунасилствено извличане на

между производители сили и производствени отношения, а поради дълбоко вкорененните егалитарни и комунални стопански традиции и заради органичното неприемане принципите на капиталистическата рационалност... В България социализмът идва на подготвена почва и това обяснява неговото безконфликтно господство в продължение на десетилетия. В духовното пространство и стопанския манталитет той не е тази разделителна линия, за каквато бе представян в течение на десетилетия, както от неговите апологети, така и от противниците му." *Аврамов, Р.* Неосъществеият консервативен манифест в България. В: *Бочев, С.* Капитализмът в България, с. 23.

27 Според Бочев в междувоенния период България все "*още се тресе в колебание между европейската цивилизация, създадена от индустриализираното производство, от една страна, и колективистичните и етатични теории, които под една или друга форма му обещават благоденствие*". България и чуждите капитали, реферат, изнесен на 2 февруари 1928 г. Пак там, с. 253.

28 На пленума от 28-29 ноември 1961 г. Т. Живков докладва впечатленията си от XXII конгрес на КПСС и казва следното: "*Осмият конгрес на КПСС изработи програма за построяване на социализъм в СССР и с това начерта принципите, главните пътища за победата на социализма и в другите страни. Макар от времето на този конгрес да са изминали повече от четири десетилетия, неговите решения и днес са принципно вярно марксистко-ленинско ръководство в борбата на братските партии за построяването на социализма.*" ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 479, л. 4.

29 Той може да бъде разшифрован и като преминаване от преобладаващо селско население към градско, както и от физически труд към умствен. *Коровицына, Н. В.* Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы второй половины XX века. М., 1999, с. 4.

населението от селата и включването му в промишлеността и градския начин на живот. Особено остро се изживяват тези преобразования в България[30], най-малкото заради по-големия процент селско население в началото на модернизацията. За последиците от българския модел на социалистическа модернизация мога да цитирам думите на Румен Аврамов: "*Макар че социализмът реши редица модернизационни въпроси, той го направи по абсолютно уродлив начин – откъснато от световния пазар, на базата на автархия и напълно деформирани относителни цени. В същото време комуналните тенденции, наслоявани след Освобождението у българина, бяха засилени до пароксизъм*"[31]. Но въпреки източноевропейското своеобразие модернизацията следва ако не като форма, то поне като идея европейския модел.

Точно модернизационния аспект на държавния социализъм предпоставя и друга нова черта на това общество – силната му мобилност. За сравнително кратък период от време структурите на традиционно общество са разбити и се ражда нова социална структура. Една от основните ѝ характеристики е бързото повишаване на образователното равнище, което се оказва и най-сигурният път за професионален напредък. Няма съмнение, че въвеждането на задължително общо образование, а през 60-те и 70-те години – и на задължително средно, са постижения по пътя на европейската модернизация. Нещо повече, своеобразната интелектуализация на обществото може да се разглежда и като "*ортодоксална и деформирана версия на проекта на Просвещението*"[32]. Но при държавния социализъм образованието и изобщо развитието на културата играе ролята на заместител на свободата за икономическо предприемачество и до голяма степен и до известно време успява да замести консуматорството от западен тип[33]. В българския случай престижът на образованието е особено висок, както и възможностите, които то дава за напредък в обществото. Това явление е съпроводено и от силно присъстващата в българското общество идеология на егалитаризма, разбирана като равенство на шансовете за образование[34]. Мобилността е поредната европейска характеристика на социализма и то на модерния европеизъм.

Почти без аналог в останалата част на Европа е ролята, която при държавния социализъм, но и изобщо в историята на Източна Европа иг-

---

30 За процеса вж.: *Марчева, И.* Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – Балканистичен форум, кн. 2, 1997, 119-130.

31 *Аврамов, Р.* Цит. съч., с. 23.

32 The Cultural Identity of Central Europe. Zagreb, 1997, p. 69.

33 *Коровицына, Н. В.* Цит., съч., с. 14.

34 Според социологическите данни през 60-те години ясно се забелязва тенденцията, че в Източна Европа образованието играе много по-голяма роля в професионалната кариера, отколкото това е в Западна Европа, където наследяването на заварения социален статус е срещано много по-масово. Пак там, с. 21.

рае интелигенцията. Източноевропейско е не само събирателното понятие интелигенция (думата е руска) за разлика от индивидуалистичното западноевропейско интелектуалец, но и идеята за специалната мисия на интелигенцията. Според нея задължение на интелигенцията е да просвещава масите, да олицетворява и изразява интересите, нуждите и желанията на целия народ и да го защитава.

Най-силно изразена е месианската идея у руската интелигенция, която през XIX в. се заема с просветителство (*хождение в народ*), народничество, а по-късно и с революционна дейност във всички партии от народоволците, склонни към терористични актове, през есерите и социалдемократите до конституционните демократи. Тя е силно представена и в болшевишката партия, играе незаменима роля в осъществяването на трите руски революции и в изграждането на съветския социализъм. Но особеното обществено място на интелигенцията не е чисто руска специфика – подобна е ролята ѝ и в Полша, където заедно с аристокрацията (често те съвпадат) е в основата на националното движение срещу тримата поробители, а културата е единствената свързваща общност, която позволява на разкъсаната в три държави полска нация да запази единството си в продължение на век и половина. Не е много по-различна обществената роля на интелигенцията и в Унгария. Там тя се самовъзприема като съвест на нацията и се бори за "власт над душите". При това Унгария не е славянска, но затова пък е разположена в източната част на континента. Особен престиж навсякъде в Източна Европа притежава творческата интелигенция, особено писателите, като изразители на съкровени национални идеи.

Историята на държавния социализъм в Източна Европа съвпада с най-оспорваните, но и с най-славните страници от историята на интелигенцията. Представителите на тази група, главно творците, са силно привлечени от хуманния и модернизаторски апел на комунизма. Немалко от тях стават идеолози на системата още в първия етап на налагането ѝ, но ѝ остават верни и в най-мрачния период – сталинския или на т. нар. култ към личността. Обяснението, което дава на това явление Цветан Тодоров, е, че "*интелектуалците и писателите се оказват особено изобретателни ласкатели, затова държавните глави често ги приемат в обкръжението си*"[35]. Но то не е много убедително, защото немалко от възпяващите "новия строй" творци скоро след смъртта на Сталин стават и едни от най-яростните му критици и поставят началото на дисидентското движение в Източна Европа[36]. Може би най-яркият представител на

---

35 *Тодоров, Ц.* В името на народа. – Факел, кн. 3, 2000, с. 111.

36 В това отношение е интересна късната рефлексия на един български поет, проявил се сред "най-партийните", но по-късно и сред най-критичните към властта в България – Христо Радевски. В своя дневник за 9 април 1991 г. той е записал следното: "*Преди известно време в предаването на Кеворкян "Всяка неделя"*

интелектуална защита на социализма от съветски тип, но и на интелектуалната му критика е унгарският философ Дьорд Лукач[37]. И това не е въпрос на ласкателство, а на съзнателен и премислен интелектуален избор. Затова по-вярно изглежда друго обяснение – че творците по-лесно стават жертва на утопии, особено когато те' обещават реализиране на светли идеали.

Още при първите сътресения в социалистическата система пак сред интелигенцията се ражда и най-острата критика срещу нея. Макар да не са инициатори на политическия опит за излизане от сталинизма, писателите и студентите стават автори на първите демократични манифести за промяна и борци най-вече със слово, но когато се наложи и с оръжие – и при унгарската революция от есента на 1956 г., и при многобройните противостояния на поляците срещу властта. Те оформят ядрото и на дисидентското движение, а по-късно, след краха на държавния социализъм са и първите демократични политици и държавници, макар това да не продължава дълго. Особената роля на интелигенцията не само в културния, но и в политическия живот при държавния социализъм без съмнение е източноевропейска специфика.

Българската интелигенция се вписва напълно в източноевропейския модел, може би с тази особеност, че традиционно тя се оказва по-зависима от държавата и вероятно затова и по-малко склонна да оказва съпротива, отколкото са събратята ѝ както в централноевропейските социалистически страни, така и в Съветския съюз. Тя приема формулираните от Цветан Тодоров три основни роли: 1. да бъде на "официалния полюс", с всички произтичащи от това облаги, но и ограничения, 2. да поеме по пътя на дисидентството с всички възможни позитивни и негативни последствия и 3. да остане в сферата на "чистото творчество"[38]. Но в

цитираха откъс от моя статия, написана през 1955 г. – по случай 50-годишнината на Вълко Червенков. (Вероятно става дума за 55-годишнината, отбелязвана през 1955 г. – бел. на авт.) *Реших да проверя в "Работническо дело" – дето е публикувана статията – верен ли е цитатът, или има някакво изопачаване – каквото обикновено става, когато искат да омаскарят някого. За съжаление цитатът се оказа добросъвестен, и цялата – доста дълга – статия позорна. И сега се чудя как съм могъл да напиша такова нещо... Дали тогава така съм го схващал или в някакъв угоднически транс съм могъл да му съчиня такава ода... Подобно позорно стихотворение имам и за Сталин. Но там работата е друга. Тогава не знаех за злодеянията му и за мен той беше нещо като божество." Радевски, Х.* Разговор със себе си. С., 2000, 320-321.

37 *Стыкалин, А.* Философ и власть. Метаморфозы политического развития Венгрии в 1950-1990-е годы и отношение к творчеству Д. Лукача. В: Политика и поэтика. 158-172.

38 Според тази класификация принадлежността към "официалния полюс" означава, че писателите са привилегировани: получават високи хонорари, заемат сине-

България почти няма писатели от втората група, те се появяват едва през 80-те години, повечето предпочитат първата или третата роля, но дори и последните често участват в акции, които имат пряко политическа цел или последици. Не може да се премълчи нито масовото участие на писателите в организираните срещи с Т. Живков, нито охотното им присъствие в неговата "ловна дружинка" (Емилиян Станев и Йордан Радичков), нито пък наличието на твърде много от онези, които би трябвало да се причислят към "чистите творци", в литературната поредица "Априлски сърца", посветена на същия несменяем три десетилетия и половина български "партиен и държавен ръководител"[39]. Българската специфика може да се обясни със своеобразния реализъм на българската интелигенция или с други думи с нейния конформизъм и с умението ѝ да се съобразява с обстоятелствата. Това са все черти, които не ни дават основание за особена гордост, но затова пък са по-европейски от мистичната вяра, че интелигенцията олицетворява народната душевност.

Що се отнася до широко пропагандирания през цялото съществуване на държавния социализъм интернационализъм, той не заслужава специално внимание, тъй като бързо и плавно преминава в национализъм според нуждите. Интернационализмът-национализъм има изцяло прагматичен политически характер – когато властта се нуждае от по-широка подкрепа, тя безпогрешно се обръща към национализма, който в Източна Европа остава жив и силен през целия XX век (може би и защото възниква по-късно).

Последната характеристика на държавния социализъм в Източна Европа, на която искам да се спра, е отношението към свободата. Тя като че ли е най-слабото звено на системата, тъй като точно липсата на свобода във всяко отношение – политическо, икономическо и културно, я доведе до крах, макар че изчерпването ѝ продължи твърде дълго. Но възприемането и прилагането на идеята за свобода по-скоро в теорията, отколко-

---

курни длъжности, имат специални почивни домове, държавните глави ги канят в интимен кръг и думата им се чува, но в замяна са длъжни да премълчават, което не е за казване, и да казват, каквото трябва. Дисидентството им носи връзка не с държавата, а с гражданското общество и чувството, че са станали глас на народа. Докато "чистият творец" не е длъжен да прославя държавата, но избягва да отправя упреци по неин адрес. *Тодоров, Ц.* На чужда земя, С., 1998, 140-141.

39 В първата и най-подмазваческа стихосбирка "Априлски сърца", издадена през 1981 г. и посветена на "*25-годишнината от Априлския пленум и 70-тия рожден ден на вдъхновителя, твореца и организатора на Априлската линия другаря Тодор Живков*", можем да срещнем имената не само на всеизвестните "началници" от СБП, но и на Александър Геров, Александър Муратов, Андрей Германов, Вътьо Раковски, Георги Константинов, Дамян Дамянов, Дора Габе, Елисавета Багряна, Иван Радоев, Надя Кехлибарева, Паулина Станчева, Първан Стефанов и много други.

то в практиката, е сред най-интересните проявления на неевропейското в този тип социализъм.

Създателите на марксизма се интересуват много от идеята за свободата и я поставят на видно място в своята теория. На Енгелс принадлежат думите, че социализмът е "*скок на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата*"[40]. Но когато започва практическият опит за реализация на идеята интересът към свободата рязко намалява. В огромната публицистика на В. Ленин тази дума почти не се среща с позитивно звучене. Вероятно защото вече става дума за борба за власт, а не за осъществяване на идеали. Затова при т. нар. реален социализъм свободата вече не е масова ценност, а остава значима по-скоро за интелигенцията, която прокарва някакви частици от нея с помощта на езопов език. Забраните и преследванията на свой ред повишават стойността ѝ в очите на обществото[41]. Свободата, разглеждана като лични и човешки права не е дори и сред теоретичните положения на доктрината, защото е ограничена от твърде много социални условности. Личните права са заменени с обществени и в този момент източноевропейският социализъм се доближава най-близо до разбирането за свобода на истинския Изток[42].

---

40 И продължава: "*Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ света подвиг. Задачата на научния социализъм, който е теоретичният израз на пролетарското движение, е да изследва историческите условия и самия характер на този преврат и по такъв начин да обясни на потиснатата днес класа, която е призвана да извърши този подвиг, условията и характера на нейното собствено дело*". И тук става дума за мисия, макар и с друг носител – не интелигенцията. *Енгелс, Ф.* Анти-Дюринг. *Маркс. Енгелс.* Съчинения. т. 20, С., 1966, с. 292.

41 За повишената стойност на думите, минали през цензура, говори Цветан Тодоров: "*В западните демокрации писателите са свободни, разбира се, да пишат каквото си искат, но не е сигурно, че този факт поражда неограничена радост: той е последица от дезинтересоваността на обществото, за което те пишат... Докато в тоталитарната държава самото наличие на цензура вече доказваше, че казаното от писателите е от значение; те, впрочем, се радваха на несравнимо по-голяма популярност (съпоставката на книгите с поезия тук и там можеше да всели меланхолия и в най-свободолюбивия западен поет)*". *Тодоров, Ц.* На чужда земя. с. 140.

42 То може да се илюстрира отново с думите на Судзуки: "*западните идеи за индивидуална свобода и лична отговорност се сблъскват с източните идеи за абсолютна свобода*", а именно: "*Свободата е още една безсмислена представа. Аз живея социално, в група, което ме ограничава във всичките ми движения – физически и мисловни. Дори да съм сам, аз изобщо не съм свободен. Измъчват ме най-различни и противоречиви импулси, които не винаги са под моя контрол. Някои от тях ме увличат въпреки волята ми. Докато живеем в този ограничен свят, никога не е възможно да говорим за свобода или действие, опре-*

Фактът, че на знамето на новото общество, което цяла Източна Европа започна да изгражда след краха на държавния социализъм, с най-големи букви е написана думата свобода демонстрира европейския му характер. Затова опитът през XX в. да се изгради някакво друго общество, което хем да помогне в преодоляване на изоставането от Западна Европа, хем да въплъти някакви утопични идеали е предварително обречен на неуспех. Но освен това той е и реализиран с всички недостатъци на незрелите общества в Източна Европа, не успели да изживеят нито една от илюзиите си.

Затова си заслужава да завърша с трезвия извод на един западноизточен мислител: "*Вярата е обещавала да създаде обществен ред, съчетаващ Добродетелта и Изобилието. Ако бе постигнала поне едно от двете, би си заслужавало да се запази, дори в неизбежно банализирана форма. Ако бе постигнала охолство, съответната цена в човешки живот и нравствена низост вероятно би се приела: историята, както сме виждали, не пропуска да си поиска цената. Ако бе създала справедливо общество на братството, недопълването му със западно консуматорство също би било простимо: по-добре чист, отколкото богат. Но тя очевидно не донесе нито нравствена чистота, нито благополучие. Нейният плод е хаотична и масово гибелна, истерично блюдолизничеща система, а като второ издание – застоен, циничен, корумпиран и недействителен ред, непредизвикващ у никого възхита.*"[43]

делено от собствените ни желания... Човек може и да говори за свобода, но машината го ограничава по всякакъв възможен начин и говоренето не стига по-далеч от самото себе си... Личността е свободна само, когато вече не е личност. Тя е свободна, когато отрече себе си и се абсорбира в цялото... Свободата е субективно понятие и не може да се тълкува обективно". Судзуки, Д. Т. Цит. съч, 468-469.

43 *Гелнър, Ъ.* Цит. съч., с. 126.

БЪЛГАРИ В НЕДАЛЕЧНАТА ЧУЖБИНА
(Българи в Източна Европа през първите години след Втората световна война)

Когато се занимаваме с историята на дадена страна, вниманието ни естествено е съсредоточено върху развитието на държавата, на нейните институции и проявления, както и върху населението на тази страна, на неговата култура. Тези сфери съставят основните проявления на националната история. От тяхното състояние и развитие зависят мястото и ролята на държавата в отношенията със съседите ѝ, в международните отношения и в рамките на нейния регион. Но макар това да са основните параметри, с тях съвсем не се изчерпва националното развитие, съществуват и други не толкова важни аспекти на развитието, без които обаче оценката за дадена държава и нейния народ няма да бъде пълна. Защото нацията, каквото и да означава това недостатъчно прецизирано понятие, не се състои само от гражданите на държавата, а и от много други, които могат да не живеят в нея, но се чувстват съпричастни към нейното развитие и го подпомагат или поне се опитват да се намесят при определянето на посоката за развитие на страната си.

Думата ми е за хората, които по различни причини живеят вън от родината си, но продължават да се чувстват част от нея, макар и да са влезли в нови общности в държавата, която ги е приютила. Проблемът за българите, които живеят вън от границите на българската държава, е постоянен спътник в развитието на 120-годишната модерна българска държава. В центъра му обаче стоят онези българи, за които се смята, че заедно с обитаваната от тях земя по право принадлежат към българската държава. Според историческата традиция само грандиозната международна несправедливост, намерила материален израз в Берлинския договор от 1878 г., е попречила на приобщаването на тези българи към "Майката-родина". С други думи българите, оказали се след този договор "в чужбина" са възприемани предимно като част от т. нар. общонароден въпрос или както става известен по-късно – български национален въпрос. А неговото разрешение се търси винаги с политически средства, които бързо и лесно преминават във военни. Българите в съседните държави всъщност само условно живеят в чужбина, тъй като по правило те са в компактни български области и техният проблем е част от "голямата политика".

Но има и други българи, които не живеят в България, но не са "попаднали" в чужбина поради преместването на границите, а благодарение на собственото си съзнателно усилие. Това са хората, които по една или друга причина са напуснали страната си и са намерили работа, подслон, семейство или професионална кариера вън от нея. Обикновено те се наричат емигранти (икономически или политически), но могат да бъдат и

нещо по-различно – напр. сезонни работници, учащи, създали смесени бракове, работещи по временен договор или изпратени с някаква конкретна задача. Те представляват най-малък интерес за историците, тъй като не оказват влияние върху историческото развитие на родната си страна. Но независимо от маргиналната си роля и те са част от българския народ и държава, а техният живот, връзките, които поддържат с родината си и грижите, които тя полага за тях показват една друга, често подценявана страна на историята – чисто човешката. А историята се занимава и с онова, което при големите световни или национални събития става с обикновените хора, неиграещи важна роля и от които не зависи почти нищо. Тези хора имат само странична роля в историята, те например допринасят за общото усещане на принадлежност към българското, за идентичността на външните българи със страната, от която са излезли. Но тяхната съдба и отношението към тях са проверка и за вътрешната чувствителност на държавата към всички българи, независимо къде се намират и как живеят.

От многобройните (увеличаващи се особено бързо през последното десетилетие) разпръснати из цял свят българи, искам да се спра на съдбата на една малка част. Това са българите, които живеят в недалечната чужбина – сиреч в страните, които не са съседни на България (където живеят/живели са българи, откъснати чрез преместването на границите), но не са и толкова далече, че да определим заминалите за тези страни като трайни емигранти. Тази чужбина, към която съм се обърнала, са страните от Средна Европа, където българите са заминавали временно или да учат или да работят сезонно, главно като градинари, но дълги години не са скъсвали с родните си места, където често са се връщали. През първата половина на XX в. те са установили свои правила и отношения в страните, които са ги приели, и вече имат своя собствена традиция. На тази традиция, както и на много други неща в Източна Европа и не само там, слага край Втората световна война. След войната се променят дълбоко не само политическите и социалните отношения във всички източноевропейски страни, но и статутът и отношението към чужденците вътре в тях. Точно затова искам да проследя живота и проблемите на българите, които в следвоенния период живеят в няколко източноевропейски страни.

Посочената по-горе проблематика не е нова за българската историография. Особено широко разработени са проблемите на българо-чехословашките връзки[1] и в частност живота на българите в Чехословакия[2].

---

[1] За това съдейства идеята за славянска взаимност, родена и процъфтяваща в чешките земи, още преди създаването на първата Чехословашка република. Близостта между чехи и българи има дълга и двупосочна история – доста чехи участват в изграждането на културните институции на модерна България, а и доста българи получават образованието си в старите чешки университети или пък се запознават с европейската култура именно там. Тези връзки са породили и научния

Причината може да се търси в общия славянски произход на българите, чехите и словаците, както и в силните славянофилски тежнения преди всичко на чешките политици в междувоенното двадесетилетие[3].

Много по-скромно са разработени отношенията между българи и доста по-далечните им поляци. Историческата традиция се е сложила

интерес към българо-чешките връзки и са съдействали за създаването на значителна научна книжнина. Заслужава да се изброят: *Бобчев, С. С.* Славянският свят преди и след Великата световна война. С., 1923; Сборник Българо-чехословашка взаимност. С., 1930; *Йоцов, Б.* Братя Миладинови в Чехия. С., 1934; *Георгиев, Е.* Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. ГСУ, 1945-1946. С., 1946; *Vasilev. V.* Z bulharsko-ceskoslovenskuch vztahu mezi dvema svetovymi valkami. – Slovansky prhled, No 6, 1970, 424-433; Dejiny ceskoslovensko-bulharskych vztachu. Praha, 1980; *Урбан, Зд.* Чехи и българи. Културни взаимоотношения. С., 1981; Чехи в България – история, типология на една цивилизаторска роля. С., 1995; *Тодоров, В.* И свой своя (не) позна... С., 1996; *Същият.* Бай Швейк или залисване по Чехия. С., 1996; Духовни мостове. Дружество за българо-чешко и словашки приятелство. С., 1998.

2 В борба на братска земя. Спомени на български комунисти и антифашисти в Чехословакия. С., 1976; *Коларжова, М.* Организации на прогресивните български студенти в Прага (1918-1938). – Втори международен конгрес по българистика. Т. 3, С., 1988; *Ангелова, Т.* Дейността на партийните групи на БКП и борбите на прогресивното българско студентство в Чехословакия (1920-1945). – В: Известия на Института по история на БКП, т. 31, С., 1974; *Бистрицки, В. и Й. Хрозиенчик.* В общата борба. Революционната дейност на българските студенти в Словакия през периода на Втората световна война. С., 1982; *Kolar, J.* Bulharska demokraticka emigrace v Ceskoslovensku v letech 1923-1933. Praha, 1983; Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Смолян – 1984. (Български студенти във ВУЗ на Бърно; Българска история в Карловия университет); *Chury, S.* Bulharsti visokoskolaci v Brne v obdobi CSR a v Bratislave v rokoch 1939-1945. – Slovansky prehled. 4'90; *Василева, Б.* Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991; Побратим. Българи по чешките земи. С., 1994.

3 Най-големи заслуги за това има Славянското дружество в България, което с юбилейните и периодичните си издания поддържа интереса към общността на славянските държави, оказали се след Първата световна война в различно положение. Един от ярките примери за това е "Юбилеен сборник на Славянското дружество в България 1899-1924" (С., 1925), който съдържа: *Холечек, Й.* Днешното състояние на славянската идея в Чехословашката република; *Сис, В.* Кратък преглед на българо-чешките културни сношения; *Мазон, А.* Към въпроса за славянското сътрудничество на научна почва; д-р *Хайн, А.* Към въпроса за славянското единение; д-р *Кудела, Й.* Славянската идея в чехословашките легии; проф. д-р *Пата, Й.* България и Чехословашко; *Todordva, R.* Bugarian-Polish and Bulgariab-Czechoslovak Relations (1945-1948). – ЕН, 1978, No 8, 365-382. Плод на съвместните усилия на български и чешки историци е и първият том от поредицата за двустранните връзки, останал поне засега и последен: Чешко-български революционни връзки 1923-1939. Прага, 1981.

така, че националноосвободителното движение на поляците е било обърнато към Западна Европа и към Османската империя на Изток, докато на българите – към Руската империя, владетелка на половината от полските земи. Затова е трудно, макар и не невъзможно, да се открият паралели и общност между българи и поляци[4]. По-слабият интерес е предопределен и от сравнително неголемия брой българи, които избират да следват в полските университети или да се заселят в тези земи. Истинската мотивация за интереса по-скоро на българите към Полша, отколкото обратното, е политическа. Така през 30-те години вниманието е привлечено от харизматичната фигура на автократа Юзеф Пилсудски[5], а след Втората световна война – към дирижираната отгоре икономическа, политическа и културна близост[6]. Най-спорадични са публикациите, свързани с българите в Полша през XX в.[7]

В най-малка степен под ъгъла на положението на българите в чужда страна са разработени от историческата наука отношенията между България и средноевропейска Унгария. Изследванията на българо-унгарските отношения също се подчиняват на общия политически императив – до края на Втората световна война се набляга на общия произход, за да се обоснове сближението и в края на краищата съюзничеството между двете

---

4 *Погоновски, Й.* Организация на славистиката; *Барбар, О.* Как гледат поляците на България и българите. В: Юбилеен сборник на Славянското дружество в България 1899-1924. С., 1925; *Георгиев, Е.* Българо-полски литературни връзки в епохата на Българското възраждане. С., 1956; *Карагьозов, П.* Някогашните славяни днес. С., 1997.

5 Маршал Юзеф Пилсудски. – Нация и земя. год. 1, бр. 4, 19 март 1933 г.

6 Най-характерен за периода е сборникът "От Висла до Марица" (Краков 1985), в който са публикувани актуални за тогавашните българо-полски отношения изследвания: *Obodowski, J.* Wspolpraca gosodarcza i naukowo-techniczna miedzy Polska a Bulgaria; *Луканов, А.* Плодоносно икономическо и научно-техническо сътрудничество на две социалистически страни, на два братски народа; *Koseski, A.* Lata wielkiego wysilku a dorobku; *Дамянова, Е.* Проучванията в България за историята на Полша и на полско-българските отношения; *Wozniakowski, K.* Wizyta pisarzy bulgarskich w Polsce w marcu 1948; *Todorow, O.* Bulgarski Osrodek Kultury i Informacji w Warszawie. Z kroniki 34-letniej dzialalnosci; *Czajka, H.* Moje studentskie lata w Uniwersytecie Sofijskim; *Otolinski, E.* Moje bulgarskie przyjaznie; *Jackowicz, J.* Kalendarium wazniejszych wydarzen politycznych i kulturalnych 1918-1984). Но наред с политически мотивираните представителни сборници съществуват и професионално исторически изследвания: *Дамянова, Е.* България и Полша. 1918-1941. С., 1982; *Todorova, R.* Bulgarian-Polish Cultural Relations (1944-1952). – BHR, 1983, No 3, 27-54; *Skarzynski, M.* Wspolpraca gospodarcza polsko-bulgarska w latach 1945-1980. Lodz, 1988; Българо-полски отношения 1918-1944. Документи и материали. Т. 1, С., 1988.

7 *Мирчев, Д.* За вашата и нашата свобода. С., 1990; *Banach, A. K.* Bulgarzy na studiach w Uniwersytecie Jagiellonskim (do roku 1970). Krakow, 1990.

страни в рамките на пронацисткия Тристранен пакт[8], а след войната общността вече се търси в новото съюзничество в просъветския Източен блок[9].

Основният източник на сведения за живота на българите в недалечната чужбина и за отношението на българската държава към тях са спорадичните материали, които могат да се открият в архивните сбирки на Министерството на външните работи[10] и в архива на бившата БКП[11].

* * *

В недалечната чужбина най-голямата група българи са попаднали по професионални причини – става дума за българските градинари, които заминават, за да пренесат своите балкански умения в Средна Европа, но и за да спечелят пари за своите семейства в България. Точно затова те са и по-многобройни в страните, които предлагат добри условия за градинарство, каквито са земите на бившата Австро-Унгария, трансформирали се в националните Австрия, Чехословакия и Унгария.

Най-значителни са икономическите успехи на българските градинари в Чехословакия. Те имат своя съсловна организация, поради което не успяват и опитите на засегнатите чешки градинари по време на голямата депресия в края на 20-те и началото на 30-те години да ги изгонят

---

8 На това са посветени основните трудове на работещия в България унгарски археолог Геза Фехер. Вж.: *Фехер, Г.* Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. С., 1939. Което съвсем не означава, че той е изпълнявал специална политическа поръчка. За живота и мисията му в България вж.: *Пейковска, П.* Из епистоларното наследство на Геза Фехер като учен-българист. – Известия на държавните архива. Бр. 70, 1997, 74-108. Събужда се и интересът към унгарската история, от което се възползва унгарската външна пропаганда – Нова Унгария, год. 2, книга 3; История на унгарския народ. С., 1942.

9 *Тодорова, Р.* Болгаро-венгерские отношения – апр. 1945-ян. 1949. ЕН, кн. 9, 285-293; *Гърдев, К.* България и Унгария 1923-1941. С., 1988. Любопитни сведения не само за литературния живот в България, но и за поведението на българите в Унгария дава мемоарната книга на унгарския българист, създавал немалко проблеми на властите и в двете страни Петер Юхас. *Юхас, П.* Смъртта не е алиби. (Анекдоти за български писатели). С., 1999.

10 Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), в който се съхранява непълната документация на българските посолства в интересуващите ме страни.

11 Бившият Централен партиен архив е обособен като специален фонд 1-Б в Централния държавен архив (ЦДА). В него могат да се открият партийни решения, които засягат живота и статута на българите в тези страни, станали след Втората световна война съюзници в Организацията на Варшавския договор. Интересни сведения съдържат и протоколите на партийните организации както при посолствата, така и на постоянно пребиваващите българи.

заради конкурентно ниските цени[12]. Образът на българина в тази неотдалечена, но неграничеща с България част от Европа се олицетворява от упорито работещия, скромно живеещия и сезонно пребиваващия български градинар[13]. Този образ се запазва известно време и след войната, но върху него се наслагват други черти. През войната такива са политическата активност, буйният характер и склонността на българските студенти да се противопоставят на германските окупатори, включително и с оръжие – те дават пример за това при Словашкото национално въстание от 1944 г. (след окупацията на Чехия през март 1939 г. и закриването на университетите през есента на същата години, българските студенти търсят възможност да продължат образованието си в езиково най-близките висши училища в съюзената с Третия райх Словакия)[14].

Втората световна война променя драстично не само геополитическото място на България в Европа и света, а и съдбата на българите в недалечната чужбина. Дотогава преобладаващата част от тях пътува до Средна Европа, за да работи през лятото, да спечели пари, които да донесе през зимата у дома, на семейството си. Адаптацията при сезонната селскостопанска емиграция не е цел на повечето българи. Единици са тези, и то предимно богатите (газда), които закупуват парцели и организират производството на зеленчуци, като се стремят да научат местния език и да се установят трайно. Всички останали са приходящи и живеят с мисълта за България. Точно на този модел на сезонната емиграция нанася непоправим удар войната. Разделянето на Източна Европа от фронтови

---

12 Тъй като българските градинари представляват икономически проблем в началото на 30-те години, тяхната дейност предизвиква вниманието и на чешките изследователи. Най-синтезирано и достъпно изследване, в което са представени пряко, а и аналитично публикациите на чешките историци, е предложено на българската публика през 1994 г. от българо-чешкия колектив Побратим "Българи по чешките земи". Колективният труд е вдъхновен от неуморната дейност на твърде рано напусналия ни български бохемист Величко Тодоров (1954-2000).

13 Обликът на българите по чешките земи характеризират поговорки като: Трепе се като българин. Бъхти като коня на българин. Да се наработиш като българин. Вж.: Пак там, 21-25.

14 Двадесет години по-късно, през 1964 г., когато от словашка страна издирват данни за участници в Словашкото национално въстание от 1944 г., се оказва, че повечето от българите-въстаници са били градинари и студенти от около 600-те българи, обучаващи се в тези години в Словакия. Открити са с точните им имена над 70 души. ДА на МВнР, оп. 20а, а. е. 2076, л. 1-82. И българските градинари от чешките земи се включват в антинацистката съпротива – в единствения въоръжен съпротивителен акт на Пражкото въстание от 5-9 май 1945 г. Тогава загиват 23 българи, които са погребани в Олшанските гробища в Прага под паметна плоча с българския герб и надпис "*Чест и слава на българските герои, паднали за нашата свобода. Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира*". Пак там, оп. 13, а. е. 606, л. 49.

линии препятства свободното придвижване, а в края на войната както България, така и Унгария се оказват за пореден път в лагера на победените и окупираните. За българите вън от България това означава, че не могат да се завърнат, защото окупационните власти не гледат с добро око на пътуванията на бивши вражески поданици. В подобно положение се оказват и българите от другата значителна група – студентите.

Един от първите документи, които новото българско външно министерство получава и по които трябва да вземе становище, е писмото на Българския градинарски клонов съюз в София от 16 март 1945 г. В него е изразена тревогата за съдбата на около 6-7 хил. български градинари в Унгария, които не могат да се завърнат в България, защото липсват както транспортни средства, така и разрешение от страна на Съюзната контролна комисия (СКК) в Унгария[15]. Намесата на българските власти се налага, тъй като всички спестявания на градинарите в размер 20 млн. пенгьо (това е унгарската парична единица преди паричната реформа от 1946 г., въвела форинта) са блокирани, а и германците при отстъплението си са отнесли голяма част от инвентара, така че българите не могат да продължат градинарската си работа. Очевидно е, че проблемите на българите възникват от момента, в който и двете държави – България и Унгария, се оказват победени и окупационните власти възприемат техните граждани като враждебни лица. Някои от тях стават жертва и на съпровождащата войната престъпност[16], но българската държава не може да направи нищо за тях.

Затрудненията за пътуване на българи продължават през цялата 1945 и 1946 г. Спрян е всякакъв делови живот между страните от Източна Европа, като унгарската СКК твърдо отказва визи за български граждани, които искат не толкова да се завърнат в България, а да пътуват по работа до Австрия, Чехословакия и Румъния[17]. Това ограничение има наказателен характер, което се потвърждава и от започналите разследвания и преследвания срещу български граждани, подозирани в сътрудничество с германските окупатори в Източна Европа. Така новите власти в Чехословакия на 20 септември 1945 г. издирват и арестуват около тридесетина българи по настояване на местните комитети на Националния фронт на чехи и словаци. Тези лица обаче не са съдени от създаденото и във възстановена Чехословакия извънредно законодателство – "народен съд", а са изпратени в България[18].

---

15 ДА на МВнР, оп. 2, а. е. 129, л. 1.

16 От Будапеща пристигат сведения за смъртта на двама градинари – Иван Иванов и Цони Димитров, убити и ограбени в градината им, но не може да се направи нищо. Пак там, а. е. 134, л. 1.

17 Пак там, оп. 3, а. е. 128, л. 1-4.

18 Обвиненията срещу арестуваните лица са преди всичко заради съдействие на управляващата в Словакия до 1944 г. Людацката партия и за притежаване на значително имущество (експлоатация). Такава е съдбата на споменатия в документа

Първият етап от трудния период за българите в Централна Европа приключва с нормализирането на отношенията след като България, Унгария и Румъния (от Източна Европа) подписват на 10 февруари 1947 г. мирни договори с Антихитлеристката коалиция. Още при обсъждането на договорите на Парижката мирна конференция (1946 г.) става ясно, че те не могат да разчитат на добронамерено отношение на западните сили, които са принудени да приемат новото разделяне на Европа на сфери на влияние и включването на почти цяла Източна Европа в съветската сфера. Вътрешнополитическият резултат от това е, че източноевропейските общества се примиряват и започват да се съобразяват с новия съветски фактор. Как се отразява това на българите в страните, които няколко години след края на войната тръгват по един и същ път и полека-лека започва да се изтрива между тях разделението на победители и победени?

В първите следвоенни години най-висока точка на развитие достига и едно движение, което съществува в Източна Европа от XIX в., но се активизира главно по политически причини или във връзка с преломни събития – славянското. Събуждането му още в годините на войната става когато Съветският съюз иска да докаже необходимостта от обединение на източноевропейските народи (голяма част от които са славянски) под неговата егида. От възраждането на славянското движение в най-голяма степен се възползва България, която единствена от сателитните на Германия страни е славянска (Словакия и Хърватско избягват статута на победени, защото отново се вливат във възстановените по-големи общности – Чехословакия и Югославия)[19]. Но движението за славянско единство има значение по-скоро за официалните междудържавни отношения и за възстановяване на прекъснатите културни връзки[20], отколкото за съдбата на българите в страните от светската сфера на влияние.

За българите в недалечната чужбина, независимо дали са студенти, градинари или от смесени семейства настъпват трудни времена, заради наложения стриктен контрол над пътуванията, наемането на работа, културната самоорганизация. Традиционно най-голяма е българската ко-

---

Стоил Копаранов, докато Атанас Немцов, който има фабрика в Прага, е успял да замине за Австрия "да се лекува" и така избягва ареста и репатриацията, но не и конфискацията на фабриката, в която започва да се разпорежда новият фабрично-заводски комитет. Пак там, оп. 2, а. е. 162, л. 11, 14.

19 Признание за мястото и ролята на България в славянското движение е Славянският събор, проведен в България в началото на март 1945 г. (във връзка с годишнината от Освобождението на България на 3 март 1878 г.). Той дори предизвиква недоволството на югославските представители, че съборът не е в Белград. Вж.: ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 3, л. 66-86.

20 *Чичовска, В.* Движението за славянско единство и международните културни връзки на България (1944-1948). В: Международните отношения и външната политика на България след Втората световна война. С., 1982, 289-342.

лония във възстановена Чехословакия. По сведения на българското посолство в Прага от края на 1948 г. те са около 10 хил. души, макар че официално записани са едва 3 хил. Най-голяма група са градинарите и селскостопанските работници (2,5 хил. градинари и необходимите им 5,2 хил. земеделски работници), а втора по големина – тази на студентите – около хиляда и петстотин[21]. Българите в Унгария пък са около 2 хил. и повечето живеят във и около Будапеща[22]. Но точно от градинарите и студентите идват проблемите, след като през септември 1947 г. в Шкларска Поремба се създава Коминформбюро и започва унификацията на Източна Европа по съветски модел. В Унгария през лятото на 1947 г., а в Чехословакия след февруарската криза от 1948 г. компартиите получават пълен контрол над властта и променят традиционните условия на живот, работа и учение на гражданите си, а и на чужденците. На мястото на личната отговорност за работа, движение и обучение идва държавният контрол и планиране.

Промените в Чехословакия имат голямо значение за българите, тъй като променят техния статут. За разлика от другите страни в преход към държавен социализъм от съветски тип Чехословакия изпитва остра нужда от работна ръка и е готова да приеме такава отвън. Съвсем различни са условията напр. в Унгария, където през 1949 г. унгарското правителство отхвърля предложението да допусне български работници с твърдението, че *"реконструкцията в унгарското народно стопанство не позволява даване работа на толкова много чужда ръка"*[23]. Причините за чехословашката отлика са най-малкото две – първата е в безспорната по-висока степен на индустриализация на Чехословакия и оттам – по-голямата ѝ нужда от работна ръка, а втората е в необходимостта от хора, които да заселят върнатата на Чехословакия Судетска област, откъдето насилствено са изселени германците[24]. Щастливо съвпадение е, че Чехословакия търси работна ръка, а България може да ѝ я предложи, защото самата тя трябва да се свие отново в границите си отпреди 1941 г. Резултатът се изразява в следвоенната спогодба за износ на българска работна ръка – подписаната между България и Чехословакия на 16 септември 1946 г. за около 6 хил. работници[25].

---

21 ДА на МВнР, оп. 5, а. е. 441, л. 1. Сведението е датирано от 10 декември 1948 г.

22 Пак там, оп. 8, а. е. 232, л. 1.

23 Пак там, оп. 6, а. е. 361, л. 26.

24 Това става по решение на конференцията на тримата големи в Потсдам. Изселването на около 3 млн. германци носи на Чехословакия загуба на квалифицирана работна ръка, но за президента Е. Бенеш много по-важно е окончателното решение на Судетския въпрос, довел до разчленяване на Чехословакия на Мюнхенската конференция от 29-30 септември 1938 г.

25 *Василева, Б.* Цит. съч., с. 235. Десет години по-късно (през 1957 г.) тя е последвана от нова спогодба за износ на българска работна ръка, която върви по вече утъпкания път.

Общият интерес обаче свършва с подписването на спогодбата, а противоречията се явяват при реализирането ѝ. Проблемът е, че набирането на български работници за Чехословакия не върви с очакваните темпове по основателни причини. Чехословашката делегация, която подбира работници в България, среща затруднения, тъй като иска само неквалифицирана работна ръка, за да няма опасност работниците да останат в страната, след като изтече срокът на договора им[26]. Комисията се оказва много претенциозна и отхвърля всеки кандидат за работа, който има що-годе интелигентен вид, защото се страхува, че той може да използва заминаването си за Чехословакия, за да се опита да продължи образованието си във висшите училища[27]. Основание за такива опасения има, тъй като още в междувоенния период някои от земеделските работници и градинари успяват да се запишат за студенти. А е очевидно, че Чехословакия иска само временни работници за тежък физически труд – нещо средно между традиционните български градинари и по-късните гастарбайтери в Западна Европа. Другата причина за неуспеха на набора са сведенията от заминалите българи, че получават работа с много ниско заплащане и при много лоши условия за живот[28].

Влошените условия за съществуване на традиционните български градинари предизвикват намесата на тяхната профсъюзна организация – Общият земеделски професионален съюз (ОЗПС). На специално заседание от 23 юли 1949 г. е направен преглед на миналото и настоящото положение на градинарите в Чехословакия, Унгария и Австрия. Подчертан е икономическият интерес на българската държава: *"Доходите на тези чисто български предприятия са били винаги един сигурен източник на чужда валута за нашето народно стопанство"*[29]. След войната положението обаче рязко се променя – отрязан е пътят на българските градинари за безпрепятствено завръщане всяка зима в България, където те носят част от спечелените пари – проблемът е, че новите народнодемократични държави много рядко издават на градинарите входни визи, след като веднъж са напуснали, а останалите там цели български предприятия остават безстопанствени. Не по-малко труден става и достъпът на нови хора за българските градини, а те остро се нуждаят от допълнителна работна ръка. ОЗПС изчислява нуждите от нови земеделски работници така: за Чехословакия – 1000 д., за Унгария – 700-800 д., за Австрия – 500-600 д. В новите условия запазването на българското средноевропейско градинарство се оказва невъзможно. В някои случаи то просто изчезва, а там, където се запазва, постепенно губи връзката си с България и българите-градинари от сезонни емигранти се превръщат в постоянни.

---

26 ДА на МВнР, оп. 5, а. е. 445, л. 6.

27 Пак там, оп. 5, а. е. 453, л. 17.

28 Става дума за обща работа и за 1000 крони месечно.

29 Пак там, оп. 6, а. е. 361, л. 23.

Дори и Чехословакия, която има нужда от работна ръка, не толерира исканията на градинарите. С настъпилия през 1949 г. "чист сталинизъм" в цяла Източна Европа става невъзможно да се поддържа частно предприятие, независимо от неговия размер и наемната работна ръка – българските градини са неголеми и с предимно семеен труд, но това не ги спасява. Затова през 1949 г. чехословашкото правителство вече откровено заявява, че е готово да приеме около 1000 български градинари, но само работници (неквалифицирани) и то ако бъдат настанени в чехословашките държавни чифлици. Ще направя уточнението, че в Чехословакия от онова време все още не става дума за масово кооперииране на земята, а по-скоро за ограничаване на частната ѝ обработка. С това може да се обясни и категоричният чехословашки отговор: "*За настаняване на работници в частните производствени сектори не може да бъде дадено по принцип съгласие*"[30].

В променените геополитически като цяло (предизвикали затварянето на границите) и политически в частност (със започналото налагане на съветския модел) условия в източната половина на европейския континент постепенно залинява българското градинарство, което е било символ на национално присъствие в недалечната чужбина. То устоява на всички предишни икономически (голямата икономическа криза) и политически (войните) предизвикателства, с които се среща от края на XIX до средата на XX в. След войната обаче е принудено да отстъпи пред новите реалности. Някои градинари търсят спасение в създаването на български градинарски кооперации[31].

* * *

Другият важен проблем за българите в чужбина е свързан с образованието. Той има най-малко два аспекта – първо, за възможността децата на българите в чужбина да получават образование на родния си език и второ, за възможността на младите българи свободно да избират мястото, където искат да учат, а после и да работят.

Първият аспект е част от вечния въпрос, пред който са изправени всички хора, които живеят не сред сънародниците си – дали да пазят сво-

---

30 ДА на МВнР, оп. 5, а. е. 453, л. 28.

31 В доклада на Българското културно-просветно дружество "Г. Димитров" в Братислава, изнесен на 12 декември 1950 г. с гордост се съобщава, че "*в резултат на нашата работа и правилното разбиране от страна на градинарите на сегашната обстановка и желанието им за по-съвършена форма на производство на 23 септември 1950 г. беше учредена съвместна със словаци градинари зеленчукова кооперация от четвърти тип* (нещо като българското ТКЗС – бел. на авт.) *от 33 български градинари*". Пак там, оп. 8, а. е. 58. На свой ред, макар и 9 години по-късно, и в Унгария са създадени 2 български кооперативни стопанства на градинари около Будапеща. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 33, а. е. 221, л. 23.

ето национално самосъзнание, да култивират културната и езиковата си специфика или да се интегрират в обществото, в което живеят, по пътя на културната асимилация. Този въпрос няма един отговор, всеки го решава сам и обикновено намира личния си отговор някъде по средата между двете крайни решения. Проблемът за образованието става особено актуален през XX в., тъй като модернизиращото се общество дава много по-големи възможности за социална мобилност посредством образованието. Прагматично казано това означава, че ако българите, живеещи трайно в чужбина, искат децата им да просперират в това общество, те са длъжни да им дадат възможно най-доброто образование в просветните институции на съответната страна. Но ако те държат на всяка страна да запазят тяхното българско самосъзнание, което включва и езикови познания, те избират обучение на български език, което на свой ред затруднява реализацията на децата в страната-приемник. Последното не се отнася за онези, които пребивават временно (примерно на българска дипломатическа или друга служба) и които мислят за бъдещето на децата си в България. Те в най-голяма степен са ангажирани със съществуването на български образователни институции в чужбина.

От своя страна всяка национална държава е заинтересована да поддържа будно националното съзнание на гражданите си из цял свят и да поддържа образователните и културните си институции в чужбина. Точно с оглед на този общ аспект искам да се спра на първите стъпки на следвоенната българска държава, която се отрича от миналото на предшественичката си и се опитва по нов начин да изгради външната си политика.

Въпросът с началното образование на българските деца в чужбина стои най-остро в Чехословакия, тъй като там българската колония е най-многобройна. След първия период на неяснота по политиката, в крайна сметка според клаузите на културната спогодба между двете страни[32] през есента на 1948 г. са открити три основни български училища – в Прага, Братислава и Кошице. Децата, които се обучават в тях, не са много – 55 в Прага, 45 в Братислава и 30 в Кошице. За обучението в тези училища от България са изпратени 5 учители[33]. Четири месеца по-късно пристигат и първите сведения за образователния процес. Позицията на Министерството на народната просвета показва умерената цел на българското обучение в чужбина – да се изучават основите на българската история, българската география и българския език[34]. С други думи нищо повече от продължаване на връзката на децата с родината им, за която те

---

32 Спогодбата с първоначално наименование "*Конвенция за културно сътрудничество*" с Чехословакия е сключена на 20 юни 1947 г. (ДА на МВнР, оп. 4, а. е. 237), но протоколът е одобрен с IV постановление на Министерския съвет на НРБ от 9 март 48 г., Протокол N37. Пак там, оп. 5, а. е. 480, л. 34.

33 Пак там, оп. 5, а. е. 483, л. 2.

34 Пак там, оп. 6, а. е. 389, л. 16.

трябва да получат най-основни данни, и да могат да си служат писмено и литературно с езика на родителите (понякога само на единия родител).

Почти веднага след откриването на училищата се очертава още един проблем – че българите, които желаят децата им да учат в българско училище, живеят по-скоро в провинцията, отколкото в столиците – Прага и Братислава. Това е естествено, тъй като жителите на големите културни и административни средища имат по-големи амбиции за децата си, които ги карат да изберат местните училища. Това положение заплашва съществуването на началните училища, защото не набират достатъчно ученици. Решението на проблема е открито със създаването в началото на 1949 г. на интернат-пансион към училището в Прага, който трябва да се издържа в началото с печалбите от магазина към Българския културен център (необходимите средства са 25 хил. крони месечно), но се нуждае от постоянна държавна субсидия. Интернатът се оказва спасително решение – през 1949 г. в него живеят 40 деца, а през 1950 г. – вече 110. По-късно е открито начално училище и в Бърно[35]. Но проблемите остават – родителите са изправени пред трудното решение дали да изпратят детето си в едно училище, което разполага с мизерна материална база, малко учители по много предмети и обучение по програми, невинаги съобразени с чехословашката образователна система[36].

Другата средноевропейска страна, където стои училищният въпрос е Унгария, пак заради значителния брой български градинари, преживели сътресенията от войната и първите следвоенни години. Българското училище в Будапеща не разполага с много възможности и като помещения, и като учители. Начинът на обучението предизвиква и възражения у някои родители, заради лошото отношение към децата[37]. Въпреки това не

35 ДА на МВнР, оп. 7, а. е. 351, л. 1.

36 Че проблемите са трайни личи от доклад от 1959 г., в който за училището в Бърно се казва следното: "*От дълги години съществува или така да се каже мъчи се да съществува това училище. Отначало присъединено към чешко училище, наброяващо няколко деца при лоши условия и малко учители, почти е кретало. Главна вина да не бъде добро училище и да няма голям брой деца беше вражеската агитация на наши българи, живущи в Бърно, които всячески се стараеха да го унищожат. Да няма източник на българската култура, децата да забравят родния си език. Злословеше се по повод на училището и учителите. Агитираха се родителите да не дават децата си в българското училище, тъй като няма нищо да научат там*". ЦДА, ф. 1-Б, оп. 33, а. е. 462, л. 9.

37 На 10 май 1952 г. Стефана Йоргова отправя оплакване, което и като изказ говори само по себе си: "*Драги другари, не мога повече да понасям и да гледам детето си било от учители. Ази не тъй познавам демократичните учители, както се отнасят нашите учители тук в Будапеща. Нашите деца са откъснати от България и за тях е по-труден езикът, имат нужда от обяснение. Др. Бурова, когато детето я запита нещо да му обясни, че му е трудно, тя взима книжката и го бие по главата. Днес тя го е била три пъти, понеже не*

намалява желанието, особено у градинарите, за които връзката с българската култура е по-важна, отколкото възможността за кариера в Унгария, да се открият български училища там, където живеят българи. Затова на 28 юли 1953 г. българското посолство в Будапеща иска да се открие българско училище и в Печ[38].

За обърквaнето на понятията и за начина на мислене на новите български политици и дипломати говори един доклад на помощник-министъра на външните работи Груди Атанасов от 2 юни 1948 г. за българските културни институции в Букурещ. В него той изразява несъгласие с румънското намерение да се разруши старата сграда на българското училище "Христо Ботев", но в същото време съветва да се закупи нова сграда за училище. В следващия абзац на доклада Гр. Атанасов разяснява становището на румънския просветен министър Г. Василики срещу съществуването на национални малцинствени училища. От написаното личи, че този нов български политик сляпо вярва в идеята, че между "народнодемократичните" държави не може да има противоречия и те винаги ще си помагат, дори и в ущърб на националните интереси[39]. Макар и не във връзка с българските училища, а с желанието на българите в Румъния да

знаел да играе ръченица. Др. Фридманов му е плеснал 4 шамара". ДА на МВнР, оп. 9, а. е. 3542.

38 Пак там, оп. 10, а. е. 2212, л. 12.

39 Около съдбата на българското училище Гр. Атанасов представя като позитивна румънската нетърпимост към всичко чуждо: "4. *При разговора с министъра на просветата др. Г. Василики, той изказа мнението си за в бъдеще да не съществуват както в Румъния, така и в останалите страни с народна демокрация, училища на националностите, издържани от съответните държави, какъвто е случаят сега с българските училища, югославските, унгарските в Румъния, издържани от България, Югославия и Унгария. Така съществуването на други държавни училища в Румъния, създава на румънското правителство редица неудобства и трудности, като: а) учителите, които се издържат от други държави получават чувствително по-високи заплати от румънците, което зле влияе на последните. А в Румъния има немалко чужди училища на страните с народна демокрация, да не говорим за американски, френски и пр.; б) в някои училища, каквито са унгарските, са назначени много учители с реакционни и шовинистични настроения и са станали центрове на англо-американския шпионаж. Румънското министерство на просветата е решило да закрие всички училища, издържани от империалистическите страни, а що се касае до тия на народно-демократичните желаят с взаимно съгласие да се намери най-целесъобразното разрешение*". Проблемът е, че авторът на доклада е приел за чиста монета румънските доводи, в които лесно може да се открие намерението за асимилация на многобройните национални малцинства (особено унгарското), докато нищо подобно не застрашава румънците в чужбина. Нещо повече, пак в същия доклад Гр. Атанасов защитава желанието на румънците власите в България да получат статут на румънско малцинство. Пак там, оп. 5, а. е. 356.

си построят със свои средства и труд културен дом той е написал следното: "*Не зная дали за построяването на този дом е взето съгласието на нашето правителство, респективно на съответните държавни органи. Освен това не успях да се убедя доколко може да бъде оправдано сега да се строи наш културен дом в нам приятелска и съюзна държава, с която ние се намираме в близки политически, стопански и културни връзки, правителството на която е готово да даде пълна възможност за задоволяване на културно-просветните нужди на живущите там българи и техните деца*"[40].

Цитирах част от доклад на български държавник от 1948 г., който засяга проблемите на българите в чужбина, главно като доказателство за липсата на опит и за голямата идеологизация на новите български политици. Те вероятно са вярвали, че и останалите източноевропейци разсъждават "интернационално", затова е излишно да защищават правата на българските граждани в чужбина. Но във всички документи, а и в по-късната история лесно могат да се открият и националистическите нотки в източноевропейския комунизъм на власт. Изключение правят само българските комунисти и то само до края на 50-те години, след което и те залагат на националната идея, за да утвърдят вътрешните си позиции. Лошото на тези начални "интернационални" илюзии е, че за голяма част от българите в чужбина завръщането към българската образователна и културна идентичност в края на 50-те години вече е закъсняло – те на практика са се убедили в предимството да се приспособят към околната среда и като цяло с неохота се отзовават на новите опити за възстановяване и култивиране на българското начало.

Вторият аспект на проблема с образованието е възможността за висше образование в чужбина. Централна Европа като образователен център има стара и силна привлекателност за българите. Втората световна война променя нещата и в това отношение, тъй като временно престава да съществува висшето образование в най-желания център – чешките земи. След войната стремежът на българите да следват в чужбина се запазва, но се променят условията за това. Първата промяна е в рязко намалелия брой на българските студенти. От традиционните 1500 студенти само в Чехословакия в края на 40-те години те вече остават едва 325 в целия регион, разпределени така: 236 в Чехословакия, 71 в Унгария, 10 в Полша и 8 в Румъния[41].

Втората промяна засяга условията за подбор на студентите за чужбина. Подборът, както и много други неща, преминава под пълен държавен контрол. Той е партийно-идеологически, но не само такъв. При преценката на студентите, които да следват в чужбина, играе роля техни-

40 ДА на МВнР, оп. 9, а. е. 3542, т. 1.

41 Пак там, оп. 5, а. е. 480, л. 52.

ят произход – предпочитат се хора с "добър" произход, което означава близък до управляващата БКП, докато "вражеския" на свой ред означава, че деца на осъдени от народния съд или на лица, свързани с управляващите в България до 9 септември 1944 г., не се препоръчват[42] . Но към този контрол се добавят и държавните изисквания за специалностите, които да следват българските студенти. В началото на 50-те години ударението пада върху техническите дисциплини във връзка с индустриализацията[43]. Контролът върху българските студенти е свързан и с желанието на държавата студентите да специализират и да пишат дипломни работи, които да бъдат насочени към бъдещата им работа в България[44].

Другата посока на контрола е свързана с реализацията на завършилите висшето си образование. Новата българска държава оказва все по-осезаем натиск върху висшистите да се завърнат колкото се може по-скоро в България. Основание за това са държавните стипендии, които не са толкова много в първия следвоенен период. По-голямата част от студентите са на собствена издръжка, като повечето от тях разчитат на роднини, живеещи в Чехословакия и Унгария (главно от съсловието на градинарите). Оформя се трайна тенденция в отношенията между българската държава и нейните граждани, заминали в чужбина за да получат по-високо образование. Немалка част от тях след като завършат, правят всичко възможно, за да не се завърнат в България. И в повечето случаи причините не са нито идейни, нито национални, а прозаично материални[45]. Сравнени-

---

42 В членуване във "фашистки организации" и Бранник са обвинени напр. инж. Илия Кирилов Марков от Прага и медикът Желю Желев от Бърно. Пак там, оп. 10, а. е. 348, л. 50, 51. Друг случай са студентите с "добър произход", които обаче се оказват свързани с жертви на започналата вътрешнопартийна чистка – напр. студентът по архитектура Лалко Николов Йотов, свързан с Петко Кунин и при това "*типичен злокачествен интелигент*". Пак там, л. 52. Или пък Бисер Георгиев Колев, чиято сестра, бивша партизанка, е арестувана през ноември 1950 г. Пак там, л. 64. Що се отнася до препоръките за следване, заслужава да се цитира пасаж от доклада за българските студенти в Будапеща за учебната 1955/1956 г.: "*Има и такива студенти, които нямат качества да бъдат такива, но по ходатайства на влиятелни родители и роднини са успели да се запишат в Будапеща и заемат местата на много добри наши младежи, които биха учили много по-добре от тях*". Пак там, оп. 13, а. е. 512, л. 40.

43 Така напр. студентката по политология и социални науки в Прага Мария Ив. Михайлова-Шкорпил не получава стипендия, защото Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК) смята, че не бива да се дават стипендии на студенти, които следват хуманитарни науки в чужбина. Пак там, оп. 7, а. е. 350, л. 65.

44 Заповед с такова съдържание издава министърът на просветата и културата Живко Живков през декември 1959 г. Пак там, оп. 16, а. е. 637, л. 69.

45 Между много примери ще приведа един. В средата на 1950 г. д-р Стайко Карафизиев, току-що завършил медицина в Храдец Кралове, иска разрешение да остане на работа в Чехословакия. Той е партиен активист, председател на Българ-

ето между равнището на живот на социалистическите държави от Централна Европа и България не е в полза на нашата страна, затова най-многобройната кореспонденция между българските посолства и Министерството на външните работи, посветена на студентските въпроси, се занимава с начините, по които да бъдат заставени младите специалисти да се завърнат.

Първият механизъм е по-стриктният контрол върху поведението на студентите по време на следването. Той се осъществява в духа на времето чрез създаване на студентски землячески дружества "*за цялостна проверка на техния марксически политически лик и учебно-производствена работа*"[46]. Българските организации започват пропагандна дейност сред студентите в духа на това, "*че е срамно да търсят работя тук или чехословашко поданство..., че всеки безцелно престоян ден в Чехословакия ги приближава към враговете на нашата страна..., че студентите трябва да разберат отговорността си пред Родината*"[47]. Резултатът на тази кампания е съмнителен и тя може би е сред причините още в началото на започналата десталинизация в Полша българските студенти да загубят интерес към идеологическите дисциплини и събранията[48]. Вторият значително по-сигурен механизъм е практиката дипломите на завършилите висшето си образование в чужбина да се дават не на тях, а на българското посолство, което ги изпраща в България[49]. Тя се оказва най-сигурният начин да се накарат младите български специалисти да се завърнат в България и едва след това да правят постъпки отново да заминат, което винаги е по-трудно[50].

ското културно-просветно дружество в Градец Кралове, но искането му е отхвърлено, въпреки обещанието му, че ще изплати стипендията, тъй като България има нужда от лекари. Д-р Карафизиев обаче откровено заявява, че не иска да се връща в България, защото знае колко получават лекарите там и не иска да мизерства: "*аз няма да замина, пък вие ме арестувайте и ме изпратете по полицейски както през 1948 г. изпратихте маса народ*". Не помагат и заплахите с партийно наказание, на които отговаря: "*най-многото, което може да стане, то е партията да ме принуди да я напусна*". Пак там, л. 34-35.

46 Пак там, оп. 8, а. е. 158, л. 70.

47 Пак там, а. е. 332, л. 12.

48 Пак там, оп. 13, а. е. 394, л. 75.

49 На тази практика се позовава българският посланик в Прага Стоян Караджов, когато на 18 декември 1956 г. предлага тя да се отмени. Пак там, а. е. 615, л. 111. Предложението е одобрено от Министерството на народното образование (МНО). Пак там, л. 117.

50 По същото време, когато МНО изразява съгласие българите сами да получават дипломите си, то дава съвсем друг отговор на д-р Койчо Андреев Койчев, който работи като лекар в Чехословакия, но моли да си получи дипломата. Пак там, л. 173. Министерството отговаря категорично, че ще я получи едва след като се завърне в България. Пак там, л. 175.

В първите следвоенни години българските студенти в чужбина са принудени да се подчиняват на голям брой ограничения, свързани с избора на мястото, където да учат, на специалността, която да следват, на възможностите си да се придвижват, на новите политически правила. Държавата се опитва да защити своите интереси като подготвя такива специалисти, които според новото планово стопанство ще ѝ бъдат необходими за индустриализацията. Тя следи стриктно за успеха и поведението на студентите в чужбина – предприемат се кампании да се завръщат онези, които нямат висок успех и особено онези, които повтарят годината. Но резултатът от ограниченията в тези първи години се изразява по-скоро в намаляването на българските студенти в чужбина, въпреки големия брой желаещи. Нещата се променят едва през следващите години.

Истинският резултат от този род живо (чрез студенти, аспиранти, специализанти) сътрудничество на България със сродните ѝ социалистически страни от Централна Европа се изразява на първо място в пренасянето на нови знания и на друг модел на образование и поведение. Втората посока на въздействие, която е не по-малко важна, е разпространяването на по-свободолюбив дух. Немалка част от българските студенти се включват ентусиазирано в дискусиите на своите унгарски, полски, чешки и словашки колеги през кризисните за социализма 1953-1956 г. и пренасят със себе си в България съмнението в ефективността на държавния социализъм от съветски тип[51]. Особено значимо е въздействието на средноев-

---

51 Съобщенията на посолствата споменават за проблема. Например в доклад на посолството на НРБ във Варшава от 25 март 1957 г. се казва: "*Забелязаните признаци на смущение всред нашите студенти във връзка със събитията в Полша и Унгария бяха своевременно изяснени и изживени. На организираните съвещания с нашите землячества, които посолството проведе през февруари и март т. г. се констатира, че студентите ни, общо взето, са правилно ориентирани по политическите събития и с малки изключения, които ще бъдат конкретно упоменати в нашия доклад, задоволително усвояват учебния материал*". Пак там, оп. 14, а. е. 374, л. 4. По-тревожни са сведенията от Унгария: "*Два пъти месечно изнасяме политинформация, а след събитията, по решение на партийната група – всяка седмица. Това се наложи, тъй като учениците бяха откъснати задълго от училището и бяха под въздействието на семействата си, повечето от които са неправилно ориентирани политически, а някои от тях бяха настроени срещу СССР, съветската армия и правеха лоши изказвания. Всички учители разясняваха въпросите във връзка със събитията и не пропускаха случай, когато някой ученик е имал нездрави изказвания след контрареволюцията, да се изяснят въпросите, по които учениците не са наясно. Всички възпитатели изнасяха беседи, като ги свързваха с контрареволюционния бунт в Унгария*". ЦДА, ф. 1 Б, оп. 32, а. е. 770, л. 12. Необходимостта от масирана пропаганда показва, че българите, които живеят в Унгария, мислят поразлично от българските чиновници там. Различието се проявява и при студентите, за които в отчетния доклад на българското посолство в Будапеща се казва:

ропейския дух върху българската интелигенция с посредничеството на българите, живели в различно качество в Централна Европа, като Радой Ралин, Дора Габе, Веселин Ханчев, Едуард Захариев.

* * *

Първите години след Втората световна война променят съществено положението на българите, които живеят в недалечната чужбина на Средна Европа. Желязната завеса, спуснала се през средата на Европа, откъсва трайно онези българи, които са се оказали отвъд нея – напр. в Австрия, но тя променя живота и на останалите отсам в Източния блок. Границите, дори и между страните от съветската сфера на влияние, стават потрудно преодолими, а бюрократизацията на вътрешната и външната политика затруднява допълнително придвижването и връзките с родината. Ксенофобията, която постепенно се налага с утвърждаването на сталинизма в Източна Европа, се отразява и върху съдбата на българите в чужбина. Те са принудени да избират между двете държави – родната и страната-приемник, да избират гражданство както за себе си, така и за своите деца, а обстоятелствата съдействат по-скоро за отказ от българско гражданство.

През първите следвоенни години се проявява тенденцията на дезинтересиране на българската държава към българите в чужбина. След смъртта на Сталин започва преодоляване на недоверието към българите в чужбина, но процесът се развива толкова бавно и непоследователно, че тенденцията на отчуждаване на българите става трайна. С нея може да се обяснят и предпочитанията на българите към доброволната асимилация и отказа от трайна връзка с България. Затова днес като български граждани в източна Централна Европа се декларират едва: 2399 души в Чехия, 61 в Словакия, 646 в Унгария и 805 в Полша[52].

"*ще трябва да се доведат докрай проучванията във връзка с немалкото сигнали, получени от Посолството за някои наши студенти, взели участие в контрареволюционните събития. Не трябва да се оставят безнаказани ония студенти, макар и на собствена издръжка, които са вдигнали ръка срещу социалистическата власт*". Същото важи и за Българското културно-просветно дружество в Унгария: "*Макар да няма сведения за участие на наши градинари в събитията, все пак в канцеларията на дружеството беше счупен и изхвърлен на боклука бюстът на Сталин, а потретите на Димитров и Коларов бяха захвърлени под шкафа*". Пак там, а. е. 771, л. 9.

52 *Minchev, V.* External Migration and External Migration Policies in Bulgaria. – South-East Europe Review, 3/1999, 123-150.

БЪЛГАРИЯ ОТ 50-ТЕ ГОДИНИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЦРУ

Възможността да погледнем на България с очите на външни наблюдатели винаги изкушава. Тя ни позволява да добием по-ясна представа за собствената си значимост и за реалното си място в света. Особена стойност има такъв поглед върху периода след Втората световна война, първо, защото тогава българското общество се затваря възможно най-плътно в рамките на определена международна групировка и не желае да приеме и допусне чуждото мнение за самото себе си и второ, защото днес в голямото объркване, заменило кристалната яснота на миналото, чуждият поглед ще ни помогне да намерим по-бързо себе си.

Избраният период – 50-те години, започва с най-горещата точка на студената война, продължава с първия опит за промяна на системата в Източна Европа и приключва с нейното частично стабилизиране след прегрупирането ѝ както в географско, така и в политико-идеологическо отношение. Мястото и ролята на България в големите събития на това десетилетие са скромни, те изглеждат дори по-малки от демографската и географската ѝ тежест в Източния блок. Но тази констатация не ни освобождава от задължението да търсим причините и обяснението защо това е така.

Как изглежда България през очите на специалистите от външнополитическото и разузнавателното ведомство на Съединените щати показват архивните документи на тези две правителствени институции – Държавен департамент и Централно разузнавателно управление. Ударението в този текст ще падне върху документите на последната институция[1]. Това не са разузнавателни данни, получени от структурите на ЦРУ в Източна Европа (те едва ли скоро ще станат достъпни), а са разработки и доклади на анализаторите на ЦРУ за състоянието и перспективите за развитие на Съветския блок през 50-те години.

Основните въпроси, на които се опитват да отговорят американските специалисти за Източна Европа, са: какъв е икономическият потенциал на европейските съюзници на СССР с оглед евентуалното избухване на военни действия, какви са настроенията на населението, какви са възможностите за антикомунистическа съпротива, какви са перспективите за вътрешнополитическо развитие на сателитите при очакваните промени в Съветския съюз (смъртта на Сталин) и накрая, но не и по значение – на каква помощ от населението могат да разчитат западните сили при евен-

---

1 Документите се намират в National Archives and Record Administration (NARA) във Вашингтон и са със сигнатура RG 263. Records of Central Intelligence Agency. National Intelligence Estimates (NIE) concerning the Soviet Union, 1950-1961. Intelligence Publication File, HRP 92-4/001.

туална война с Източния блок. Американските отговори на тези въпроси, обърнати към България, са интересни не само защото са поглед отвън, но и защото вече можем да ги сравним с историческия процес, довел студената война до окончателен край през 1989 г.

Разсекретяването на документацията на ЦРУ за годините на студената война е съпроводено с научни обсъждания, в които наред с действащи и разузнавачи в оставка участват и историци, включително и от "другата страна" (Източния блок). На тези симпозиуми и конференции днес, след като противопоставянето остана в миналото, се обсъждат най-спорните преди години проблеми. Такава конференция, проведена във Вашингтон на 17-18 март 1994 г., показа ползата от съвместно обсъждане на документите и гледната точка на едната от противоборстващите в продължение на десетилетия групировки. Много от утвърдените виждания се оказаха дискусионни, а спорът и сблъскването на различни мнения е полезно и за двете страни, защото навежда на размисли, събужда съмнения в еднопосочните морални съждения и доказва неприложимостта на черно-белия модел при обяснение на сложни явления[2].

* * *

Масивът документи на ЦРУ, предоставен за работа на историци от целия свят през февруари 1994 г., е озаглавен "Оценки на националното разузнаване за Съветския съюз, 1950-1961 г.". Както се вижда, официалните американски служби са се интересували предимно от Съветския съюз, но във връзка с него интерес представляват и съветските сателити от Източна Европа – доколко те подпомагат или затрудняват дейността на основния противник в студената война[3]. Що се отнася до България, в по-

[2] Конференцията бе на тема "Възникване и развитие на ЦРУ при администрацията на Хари С. Труман". На нея се чуха различни възгледи за началото и причините на студената война, както и за действията на САЩ и СССР. Провеждането на тези конференции е съпроводено с издаване на нови документи. До момента са издадени три такива сборника: CIA Documents on the Cuban Missile Crisis, 1962. Washington, 1992; Selected Estimates on the Soviet Union, 1950-1959. Washington, 1993; The CIA under Harry Truman. Washington, 1994.

[3] В рамките на масива наред с анализите на положението в Съветския съюз, има и такива, които са посветени на сателитите: NIE 87, May 28, 1953. Probable Development Within the European Satellites Through mid-1955; NIE 12-54, August 24, 1954. Probable Developments in the European Satellites Through mid-56; NIE 12.5-55, March 29, 1955. Current Situation and Probable Development in Hungary; NIE 10-55, April 12, 1955. Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc; NIE 12-56, January 10, 1956. Probable Developments in the European Satellites Through 1956; SNIE 12-3-56. November 27, 1956. Probable Developments in Soviet-Satellites Relations; NIE 12-57. February 19, 1957. Stability of the Soviet Satellite Structure; NIE 12-58. February 4, 1958. Outlook for Stability in the Eastern European Satellites; NIE 10-58. March 4, 1958. Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc;

вечето случаи тя се явява в рамките на общия поглед към източноевропейските съветски сателити като силна или слаба точка, но специално място ѝ е отделено само в четири доклада[4]. На тях ще се спра по-подробно, без да пренебрегвам световното противопоставяне, което за цивилизования свят минава през центъра на Европа.

Един от не съвсем очакваните резултати от Втората световна война е, че студеният мир (между победители и победени), с който тя приключва през май-септември 1945 г., сравнително плавно преминава в студена война (вече само между победителите). Генезисът и развитието на студената война е тема, богато изследвана в световната историография[5], която продължава да поражда спорове – изненадва например предизвиква фактът, че мотивацията и на САЩ, и на СССР за противопоставянето е била еднаква – страх от силата на противника и от потенциалната му възможност да разшири опасно влиянието си (включително и идеологическото)[6]. Руснаци и американци любезно си отстъпват заслугите за започването на тази особена война – с линия на фронта (желязната завеса), с воюващи групировки (Запад-Изток), с надпревара във въоръженията, с разузнавателни и диверсионни акции, но без открити военни действия (като изключим регионалните конфликти, какъвто например е Корейската война 1950-1953 г.)[7].

Студената война като феномен на втората половина на XX век е разбирана по различен начин и от участващите в нея, и от изследователи-

---

NIE 12.6-58, September 16, 1958. The Outlook in Poland; NIE 12-59. August 11, 1959. Political Stability in the European Satellites.

4 NIE 10-55, April 12 1955; NIE 12-57. February 19, 1957; NIE 10-58, March 4, 1958; NIE 12-59. August 11, 1959.

5 Ще цитирам само някои сравнително нови заглавия от американската историография: *Louis J. Halle*. The Cold War as History. Harper Perennial. 1991; *John Lewis Gaddis*. The Long Peace. Inquiries into the History of the Cold War. Oxford University Press, 1987; *Seweryn Bialer and Michael Mandelbaum*. Global Rivals. New York, 1988.

6 Особено уверен в съветската опасност бе Уйлям Колби, който в изказването си обясни именно с тази опасност използването от страна на американското разузнаване на мрежата, наследена от германския вермахт. Уговорката му беше, че тези хора са били все пак от армията, а не от нацистката партия, но призна, че между тях може би е имало и нацисти. Атмосферата на страх, породена от привлекателността на комунизма за западноевропейската интелигенция кара американското разузнаване да остави настрана моралните критерии и да използва всички сили в Източна Европа, които предлагат услугите си за антикомунистическа и антисъветска дейност.

7 Според Ларсен западното начало на студената война е речта на Чърчил във Фултън (1946), а източното – доклада на Жданов в Шкларска поремба (1947), докато според Форд тя е започнала още докато Рузвелт е жив по време на преговорите от Ялта.

те ѝ. Според западните членове на Антихитлеристката коалиция целта на Съветския съюз е световната пролетарска революция. Според съветските държавници цел на Запада е световното господство и борбата срещу социализма. Очевидно едното и другото изглеждат малко вероятни при състоянието, в което се намират победителките от Втората световна война – СССР е с разрушена и изтощена икономика, а САЩ след победата над Германия и Япония са психологически неготови за нови военни действия. Най-приемливо изглежда е обяснението, че конфликтът се дължи на поредното нарушаване на равновесието на силите в Европа. Втората световна война избухва заради стремежа на Германия да доминира в Европа (и света), но след капитулацията ѝ освободеното пространство е заето от Съветския съюз, което отново нарушава статуквото на Стария континент[8]. Целта, с която започва студената война, е да се възстанови балансът на силите в Европа, но краят ѝ на границата между 80-те и 90-те години не донася този резултат.

В условията на нарастващо противоречие между двете свръхдържави е създадена и новата структура, подчинена на американския президент – Централното разузнавателно управление (ЦРУ-CIA) като продължение на военното разузнаване – Службата за стратегическо обслужване (CCO-OSS)[9]. Световното противопоставяне предопределя и дейността ѝ като център за събиране на данни за новия противник на западния свят. Монополът върху атомното оръжие, присъствието на американски войски по всички континенти и защитата на демократичните обществени принципи превръщат Съединените щати след Втората световна война в защитник и отговорник за съдбата на западния свят. За да изпълнят тази нова мисия стратезите на САЩ се нуждаят от пълни данни за състоянието и намеренията на останалия свят, което е и задачата на ЦРУ.

Още през десетилетието след Втората световна война противопоставянето между двете групировки на Азиатския континент преминава във въоръжен конфликт в Корея – през юни 1950 г. започват сраженията между северокорейските войски (подкрепени по-късно от китайски) и южнокорейските, които получават официалната помощ на ООН (преобладават

---

8 *Halle, Louis J.* Op. cit., 1-9. Той пише следното: "*Това ново предизвикателство* (засилването на СССР) *към баланса на силите и реакцията на атлантическия свят под американско водачество, е генезисът на студената война. Затова студената война по своята същност принадлежи към интернационалните конфликти от рода на Наполеоновите и двете световни войни. Съществува същата опасност от военен колос, който заплашва да погълне и подчини съседите си, да разширява властта си за неопределено време. Съществува същата закъсняла организация на отбранителна коалиция срещу този колос.*"

9 The CIA under Harry Truman. Preface (*Michael Warner*). p. XI-XXVII.

американските военни части на ген. Дъглас Макартър)[10]. Този конфликт поставя света на границата на нова световна война и повишава значението на разузнавателните данни, които могат да насочат политическите решения или към задълбочаващо се ангажиране в конфликта, или към усилия за преодоляването му. Такава е задачата на документите, анализиращи състоянието на съветската сфера в Източна Европа и възможността ѝ да подпомогне СССР в евентуален бъдещ конфликт.

* * *

На 15 ноември 1950 г. специалистите от ЦРУ изготвят анализ за съветските възможности и намерения, към края на който (точка 22) отделят място и за обществения морал в европейските съюзници на СССР: "*Мнозинството от населението на сателитните страни е националистическо, в значителна степен недоволно от съветското господство и настоящото комунистическо управление, което му тежи. Въпреки че това е източник на потенциална слабост за Съветския блок, няма сведения, че могат да се появят отклонения от титоистки тип, нито че ще се създаде ефективна съпротива срещу съветските военни усилия, освен ако войната се развива зле за Съветския съюз и на недоволните елементи се даде посока и подкрепа от Запада*"[11]. Оценката е обща, недиференцирана, но дава възможност да се направи политически извод, че европейските сателити не могат да отслабят съветската военна сила в момента. Главната причина е пасивността на населението. Прави впечатление също, че надеждите на американските анализатори са свързани с възможни отклонения от титоистки тип, сиреч комунистически национализъм, който да откъсне нови съюзници от СССР. Още тук се проявява трайната тенденция на американската политика към Източна Европа – подбуждане на националистически чувства, които се определят като демократични и заслужават подкрепа, само защото водят до отслабване на основния противник – Съветския съюз.

Малко по-подробна и конкретизирана оценка за икономическото състояние на същите страни дава анализът от 19 февруари 1951 г., когато Корейската война вече е позиционна. Според него "*влиянието на икономическата война върху икономическата и политическата стабилност на Съветския съюз и сателитите не е решаващо*"[12]. Въпреки тази не особено оптимистична преценка за възможността с икономически средства да се дестабилизира Изтокът, анализаторите на ЦРУ препоръчват про-

---

10 Едно от последните изследвания, посветено на Корейската война е на *Whelan, Richard.* Drawing the Line. The Korean War, 1950-1953. Boston-Toronto-London, 1990.

11 NARA. RG 263. Records of the CIA. NIE 3. Soviet Capabilities and Intentions. p. 22.

12 Ibidem. NIE 22. Vulnerability of the Soviet Bloc to Economic Warfare. p. 3.

дължаване на икономическия натиск с надеждата, че: "*Програмата за икономическа война ще увеличи вътрешните икономически проблеми на Съветския съюз и сателитите и може да попречи на балансираното развитие на икономиките им. Това може да доведе до прекратяване на започналото намаляване на пропастта между техните комбинирани възможности за производство и тези на Запада*"[13]. Последното изречение сочи и целта на икономическото противопоставяне – да се запази икономическото изоставане на Изтока от Запада.

През 1951 г. интересът на разузнавателните служби е центриран върху икономическите преобразования в Източна Европа, рязко ускорени точно тогава (поради тлеещия корейски конфликт). Перспективната оценка за развитието на страните от Съветския блок до средата на 1953 г. е балансирана и внимателно диференцирана. Очертани са икономическите трудности: "*2. Внезапното кооперииране почти със сигурност ще предизвика съпротива и ще се отрази на селскостопанското производство за известно време, но няма да разклати съветския контрол върху сателитите, обаче едва ли ще се премине към внезапно кооперииране... 5. Нарастващата крива на промишлената продукция на сателитите започва да намалява през първата половина на 1951 г. Нарастването на промишлената продукция до 1953 г. ще бъде затруднено от липсата на квалифицирана работна ръка и добро управление, на суровини и технически съоръжения... 31. Сателитите едва ли ще изпълнят плановете си поради острата липса на суровини – желязо, мед, цинк, никел...*"[14]

Значително по-голямо място обаче е отделено на постиженията, които повишават икономическия и военния потенциал на Съветския блок. Такива са: "*3. Сателитите се индустриализират и интегрират в съветската икономическа система. Сателитите доставят на Съветския съюз големи и в някои случаи критични количества суровини и промишлени стоки, особено уранова руда и концентрати, петрол, промишлена химия, инженерни стоки. Производствените възможности на сателитите са важна добавка за съветските икономически възможности и военен потенциал. Значението им ще нараства с повишаване на възможностите за продукция и с интегрирането със Съветския съюз; 4. Търговията на сателитите със Запада помага на Съветския съюз да получи стоки, които не може по друг начин. Някои западни страни са зависими от въглищата и зърното на сателитите... 25. Безпрецедентно висок процент от националния доход се инвестира, което води до нарастване на икономическите възможности, особено*

13 NARA. RG 263. Records of the CIA. NIE 22, т. 4.

14 NIE 33. Soviet Control of the European Satellites and Their Economic and Military Contributions to Soviet Power, through mid-1953. November 7, 1951. p. 2, 5, 31.

на тежката промишленост... 26. Въпреки че само някои от целите на плановете ще бъдат постигнати, увеличението е значително... 27. Сателитите осигуряват 67% от урановата руда и концентрати – Източна Германия – 45%, Чехословакия – 15 %, България – 4 %, Полша – 3 %..."[15]

Американските специалисти изброяват постоянните фактори, които противодействат на новата политическа система в Източна Европа и могат да бъдат използвани от американската политика: "*национализъм, традиционна омраза към Русия (с изключение на Чехия и България), западни културни традиции (по-специално Полша, Чехословакия и Унгария), религията, териториалните конфликти между сателитите, етническите и религиозните малцинства*"[16]. Тук за пръв път България е спомената като носител на нехарактерно за Източна Европа качество – липсата на антируски и антисъветски настроения. За втори път в същия документ ѝ е отделено място при прегледа на военния потенциал на източноевропейските сателити. Две точки – 36 и 37 са посветени на българската армия: "*Българската армия е най-лоялна и внушителна, макар че и тя не е станала още напълно съветски инструмент. Нейните 13 дивизии са най-пълно екипирани със съветски материали и моралът е добър – има около 450 х. резерви, 180 х. от които са отлично подготвени*" и "*Никоя друга сателитна армия не е достигнала равнището на българската*"[17]. Отново България е сред изключенията – вероятно пак поради посочената по-горе отлика. Липсата на антисъветски настроения прави от България най-сигурен политически, а оттам и военен съюзник на СССР.

Общият извод за развитието на Източния блок през близките години е, че извършваните преобразования ще доведат до "*налагане на съветската система, до съветска икономическа експлоатация и до намаляване на жизненото равнище*". Но тъй като съветската система е показала способността си да се справя с недоволството на населението от условията на живот, американските прогнозисти не очакват в сателитите да избухне криза.

Анализите от края на 1952 г. не очертават по-оптимистична за САЩ картина на положението в Източния блок. Ликвидирането на атомния монопол на Съединените щати през 1949 г. е неприятна изненада – според предвижданията на ЦРУ този монопол ще бъде запазен поне до средата на 50-те години. Изтичането на информация от САЩ, помогнала при създаването на съветската атомна бомба, не оправдава погрешната прогноза, защото и в момента на съветските изпитания на това оръжие

---

15 NIE, т. 3, 4, 25, 266.

16 Пак там, т. 19.

17 Пак там. т. 36, 37.

доклад на ЦРУ продължава да твърди, че няма непосредствена опасност за американския ядрен монопол[18]. В предвижданията от 1952 г. е потвърдена очертаната вече тенденция за нарастващ икономически, а оттам и военен потенциал на Източния блок при запазване на съветския контрол, макар че се изключва възможността за производство на термоядрено оръжие[19].

* * *

Смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. е събитието, посрещнато като съдбовно в Източна Европа и в целия свят. Тя съживява надеждите за промяна и сред американските политици. Предстоящите промени в системата, която е по-приспособена към статичност, отколкото към резки движения, събуждат въпроси, а дори и страхове във Вашингтон. На 12 март 1953 г., само три дена след погребението на съветския диктатор, ЦРУ представя първата си разработка за следсталинското състояние на Съветския съюз. Според анализаторите бързината и гладкостта на промените – определянето на Георгий Маленков за наследник на Сталин, показват предварителната готовност за промени у някои среди от съветското ръководство[20]. Този извод не се потвърждава от спомените на очевидци и на активни дейци от ранга на Никита Хрушчов, които говорят по-скоро за изненада и объркаост, макар че е видимо облекчението, с което "старата гвардия" посреща смъртта на диктатора, подготвящ нова чистка във върховете[21]. Изключение от състоянието на объркаост прави само контролиращият силите за сигурност Лаврентий Берия, който има водеща роля в първите дни[22].

Що се отнася до отражението на смъртта на Сталин върху останалия свят, анализаторите се надяват, че ако започне борба за власт в КПСС, ще намалее сцеплението в световното комунистическо движение извън Блока. Но вътре в Източна Европа контролът може да бъде разклатен само при "*прехвърляне на борбата от Комунистическата партия в съветската армия и силите за сигурност*". По-голям интерес предизвикват евентуалните промени в отношенията с Тито, като изводът е категоричен: "*Кремъл не може да признае Тито за независим комунистически съюзник, без да застраши позицията си в европейските сатели-*

---

18 Това бе официално заявено по време на конференцията от 17-18 март 1994 г.

19 NIE 64, Part I – November 12, 1952; Part II – December 11, 1952.

20 Special Estimate – 39, March 12, 1953. Документът започва с твърдението, че "*проблемът със смяната на властта е един от най-трудните, пред които може да се изправи съветската система*".

21 *Поляков, Ю. А.* Похороны Сталина. Взгляд историка-очевидца. – Новая и новейшая история, 1994, кн. 4-5, 195-207.

22 Мемуары *Никиты Сергеевича Хрущева* – Вопросы истории, 1992, кн. 2-3, с. 79, 88-89, 90-102.

ти"[23]. Тази теза не се оправдава от последвалите събития, тъй като много скоро Л. Берия прави опит да нормализира отношенията на СССР и КПСС именно със Съюза на югославските комунисти[24]. Анализите изразяват неверие и в промяната на съветско-китайските отношения – една също толкова неточна прогноза.

Разминаването между оценките на ЦРУ и реалностите в следсталиновия СССР и Източна Европа не е просто грешка на разузнаването, а има по-дълбоки причини. Очертаването на образа на врага във възможно най-черни краски (това в още по-голяма степен се отнася до другата страна – образа на САЩ в Източния блок) има негативни последици за бъдещето. САЩ и Запада като цяло се оказват неподготвени за първия опит за десталинизация на Изтока, те не вярват в искрените намерения на новото съветско ръководство да го извърши. Тук е изворът и на множеството неадекватни реакции, остатък от най-мрачния период на студената война. Кулминацията е отношението към Унгарската революция от есента на 1956 г. – антисъветската и антисоциалистическата пропаганда на радио "Свободна Европа", от една страна, и пълна безпомощност и неготовност да бъде оказана реална помощ на въстаналите, когато бунтът наистина избухва, от друга[25].

С малко повече време за размисъл разполагат анализаторите от ЦРУ, когато през 1953 г. подготвят поредната перспективна оценка за източноевропейското развитие до средата на 1955 г.[26] Изводът е, че в Източна Европа не могат да се очакват каквито и да било реални промени. Потенциалът на недоволство е запазен, но само като възможност за пасивна съпротива и саботаж, докато организираната съпротива е "*реално изкоренена*". Наред със сведения за "чистките" в компартиите и всички останали легални организации, които ликвидират и сянката на съпротива срещу съветското господство, за първи път е отчетено ново явление: "*Строгите образователни програми, интензивната комунистическа индоктринация на определени елементи от населението и по-доброто третиране на някои групи сигурно ще увеличи броя на привърженици-*

---

23 Special Estimate – 39, т. 12.

24 Повратът в отношението към Югославия е едно от обвиненията, отправени срещу Берия на пленума на ЦК на КПСС от 2-7 юли 1953 г., на който той официално е отстранен от борбата за сталиновото наследство, а вследствие на отправените му там обвинение по-късно е и осъден на смърт. В доклада на Г. Маленков пред пленума "За престъпните антипартийни и антидържавни действия на Берия" сред обвиненията срещу Берия се споменават намеренията му да подготви среща с Ранкович. "Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.)". Стенографский отчет. – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 1-2.

25 *Gaddis, J. L.*, Цит. съч., 188-191.

26 NIE 87, May 28, 1953. Probable Development within the European Satellites through mid-1955.

те на режимите"[27]. Осем години след края на войната за първи път се забелязва тенденцията на вътрешно консолидиране на източноевропейските общества около новите реалности. Ирония на съдбата вероятно е фактът, че тази тенденция е забелязана от западните наблюдатели точно тогава, когато в Източна Европа е поставена под въпрос причината за възникването на консолидацията – непоклатимостта на системата.

Перспективният анализ от следващата 1954 г. отчита вече започналите промени не само в Съветския съюз, но и в Източна Европа. Наложен е "нов икономически курс" ("продоволствен"), либерализирани са методите на индустриализация и колективизация, започват първите плахи стъпки към демократизация. Тези позитивни за Източна Европа процеси обаче не са плод на естествено вътрешнополитическо развитие на страните от региона, а на пряката намеса на съветското ръководство[28]. Така виждат промените в сателитите и вашингтонските специалисти. Според тях "*ревизията на икономическите планове не променя основната задача на Кремъл – източноевропейски принос в съветската икономическа мощ*"[29]. Основните промени – отношението към селото и селяните, изразени в рязко повишаване на инвестициите (за България с 36%) налагат да им се отдели специално внимание. Анализът завършва с убеждението, че подобренията все пак няма да задоволят нуждите на селото[30].

Политическите промени – нови лидери на компартиите в Чехословакия, Румъния и България, "колективността" в ръководството, редукцията на партийния апарат, са оценени по-скоро като "*имитация на съветския модел*", отколкото като начало на демократични промени. През погледа на Вашингтон изглежда, че старите лидери са запазили контрола върху властта и има само "*малка промяна в силата и властта им*". Поголямо впечатление прави фактът, че съветските посланици в сателитните страни (Чехословакия, Полша, България и Унгария) са заменени с нови "*хора с активен партиен опит*", което показва новото виждане на съветското ръководство за отношенията със считаните дотогава за сигурни източноевропейски съюзници[31].

---

27 NIE 87, т. 18.

28 Най-драстичен е примерът с Унгария. Матиаш Ракоши е извикан в Москва в края на май 1953 г. и му е наредено да отстъпи министър-председателския пост на Имре Над. *Kopacsi, Sandor.* In the Name of the Working Class. London, 1989, 84-85.

29 NIE 12-54, August 24, 1954. Probable Developments in the European Satellites through mid-56. p. 3.

30 Пак там, т. 32, 33. Очертани са всички задържащи фактори за повишаване на селскостопанското развитие: селската съпротива срещу кооперирането, срещу задължителните доставки, намаляването на работната ръка на село, ниските инвестиции, бавното прилагане на модерни методи за обработка на земята, дискриминацията срещу независимите селяни.

31 Пак там, т. 17.

За пръв път от началото на 50-те години започва да се говори за промяна в съпротивителния потенциал на източноевропейците. Въпреки че отново е констатирана слабостта и неорганизираността на активната съпротива – малки банди, индивидуални подривни и саботажни акции, отчита се нарастване на масови прояви като ходене на църква и нашепвана антиправителствена пропаганда[32]. Обяснението за недоволството е както преди, но този път наред с общите народопсихологически особености на източноевропейците се подчертава и индивидуалната мотивация – загубата на лична свобода и снижаването на жизненото равнище.

В анализа, подготвен на 12 април 1955 г., в центъра на внимание продължава да стои гражданската съпротива в сателитите. Този път е направен опит да се формулира съдържанието на понятието дисидентско движение – "*недоволство и несъгласие с режима*", неговата база – младежи, селяни, интелигенция, както и формите и центровете за организация. Интересно е, че такива центрове са открити само навън – емигрантските организации[33]. Документът е подготвен два месеца след поредната фаза от борбата за власт в съветското ръководство – отстраняването на Георгий Маленков, заедно с когото си отива и "новия курс" в икономиката (или поне се прави временен опит за връщане към някои от показателите на сталиновата икономика). Отделено е внимание на всеки от сателитите, включително и на България.

Общата констатация за българския съпротивителен потенциал е неблагоприятна: "*Българите са свикнали с тирания, но налагането на система, която се подиграва с националния им суверенитет ги отчуждава... широкият съветски контрол прави България съветска колония*"[34]. Социалните групи, най-склонни към съпротива са изброени така: селяните са срещу кооперирането, промишлените работници – срещу условията на труд, строгата дисциплина, ниските заплати, закрепостяването към работните места, съпротивителен потенциал може да се открие още у свещениците, младежите, загубили първоначалния си революционен ентусиазъм, студентите. Що се отнася до интензивността на съпротивата признанието е, че видима съпротива липсва: "*малко се решават да отричат режима открито*" и "*няма сведения за открита съпротива*", а като форма на пасивна съпротива е посочено укриването на зърно.

Емигрантските организации на източноевропейците са подкрепяни и финансирани от американското правителство именно за да подпомагат вътрешната антикомунистическа съпротива в страните си. Това е основанието на специалистите от ЦРУ да търсят реалната им роля в разви-

---

32 NIE 12-54, August 24, 1954, т. 18.

33 NIE 10-55, April 12, 1955. Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc. Встъпителна част.

34 Пак там. Annex B: Bulgaria.

тието на политическия процес на страните от Източния блок. Оценката за българската емиграция обаче не е по-благоприятна, от тази за вътрешната съпротива: "*Малкото емигрантски групи са разкъсани*" и разединени от лични вражди. До 1952 г. Българският национален комитет е възприеман като най-сериозна организация, след което нещата се променят, но д-р Г. М. Димитров (Гемето) "*не може или не иска да подобри положението*". Общата констатацията е: "*Въпреки твърденията на някои лидери, няма сведения, че те ръководят или помагат организираната и неорганизираната съпротива в България*"[35].

Последният раздел на документа преценява възможността антикомунистическата съпротива да окаже помощ на Запада в условията на студена, а евентуално и на гореща война. И тук изводите не са обнадеждаващи за американците: "*Обикновеният българин е твърде ангажиран с всекидневната борба за живот и твърде уплашен от полицейската държава, за да има време и енергия за съпротивителна дейност*"[36]. Може да се разчита единствено на селското недоволство, което създава проблеми на режима, но няма сведения недоволството да е инспирирано идеологически или че може да бъде използвано за политическа борба срещу режима. Същата е и оценката за българския съпротивителен потенциал при гореща война. Според анализаторите той едва ли ще се прояви до съветското поражение и дори "*идеалните условия за партизанска борба*", които създават Родопите и Балкана, не променят извода, че такова движение в България "*не е възможно да стане масово*"[37].

* * *

Следващата 1956 г. става повратна в историята на студената война, преди всичко поради сътресенията в източната половина на европейския континент – XX конгрес на КПСС и секретния антисталински доклад на Хрушчов, Познанските и октомврийските събития в Полша, Унгарската революция от края на октомври, съветската интервенция в Унгария от ноември (Суецката криза остава по-скоро съпровождаща). Вероятно наситеността на годината със събития е причина за двукратния анализ на положението в Източния блок – през януари и през ноември 1956 г. Януарският доклад започва с твърдението, че Съветският съюз "*има пълен контрол върху сателитите и сигурно ще го запази през периода (до 1960 г.)*"[38]. Очертана е рамката, в която Москва поставя източноевропей-

35 NIE 10-55, April 12, 1955, т. 9.

36 Пак там, т. 10.

37 Пак там, т. 11. Заключението е "*антикомунистическо въстание е почти невъзможно*".

38 NIE 12-56. January 10, 1956. Probable Developments in the European Satellites through 1956.

ските си сателити: "*Военното, политическото и икономическото значение на сателитите за Съветския съюз е толкова голямо, че Москва със сигурност разглежда контрола върху района като същностен елемент от силовата си позиция*". Тази рамка предопределя крайния изход от кризата на социализма в Европа през 1956 г., но историческият процес дава възможност да се видят и нюансите на политическото решение.

Процесът на размразяване в Блока затруднява общите оценки на специалистите. Те все по-ясно започват да съзират различията и разнопосочните тенденции в изглеждащото доскоро напълно аморфно източно общество. Увеличава се броят на факторите, които пречат на съветизацията, като между тях се споменават и такива: "*фракционност*", нарастващ брой партийни членове "*с чувство за националност, които са потенциал за отклонения*". Анализите не пропускат и другата тенденция: "*населението на сателитите да откаже да се съпротивлява на комунистическото управление и постепенно да нарасне броят на комунистически индоктрираната младеж*". Около една десета от възрастното население членува в компартиите, което поражда "*възможност да се създадат подходящи кадри, въпреки че мнозинството от младежите едва ли ще станат убедени комунисти*"[39]. Младежта е в центъра на вниманието на комунистическите режими в Източна Европа, но и на специалистите от американското разузнаване. Те с тревога отбелязват нарастването не само на икономическите показатели, а и на броя студенти. За България сравнението между 1937/1939 г. и 1953/1954 г. е: в първия период на всеки 1000 жители е имало 1,7 студенти, докато през втория те са 4,1[40]. При тази картина не се очаква никаква драстична промяна на положението или значими събития, а за съживяване на конспиративна дейност не може и да се говори. Единствената възможност за раздвижване изглежда избухването на война между двете групировки, тъй като "*поддръжниците на комунистите вероятно ще нараснат, но няма да станат мнозинство*"[41].

Анализът от края на 1956 г. след като отшумяват всички значими събития е твърде различен. Той предлага сценарии за евентуалните съветски действия към сателитите с оглед на кризата в Източна Европа. Според американците съществуват три варианта за съветска политика: а) продължаване на твърдата политика на репресии, макар и без сталинските крайности, б) системно преформулиране на отношенията между СССР и сателитите чрез отстъпки – намаляващ контрол и засилено уважение на

---

39 NIE 12-56. January 10, 1956.

40 Приведените за сравнение данни за западните страни са също много интересни: в САЩ студентите са 15,2 за 1953/1954 г., но във ФРГ – 2,7, а в Обединеното кралство – 1,4. Пак там.

41 Пак там.

националните чувства и в) продължаване на дотогавашния курс на действия по целесъобразност с редуване на периоди на смекчаване и на репресии[42]. Опитът за революция, който изживява Източна Европа през есента на 1956 г., ясно показва границите за промяна и демократизация на съветската система. Рамката, очертана от американските стратези в началото на годината, е болезнено потвърдена от пролятата унгарска кръв през ноември. Точно се оказва и твърдението от края на 1956 г., че СССР вероятно ще се насочи към третия вариант, но трайната тенденция ще потвърди втория – постепенното увеличаване на свободата на действие на сателитите при запазване на техните движения в рамките на Блока. Оказва се, че болезненият урок, получен от източноевропейците, е не само предварително известен, но и предвиден от американските анализатори, което не пречи на политиците им да подтикват източноевропейците към безнадежден бунт.

Естествено е да се запитаме как гледат американските служби на българската реакция към предложената от СССР десталинизация. България не е спомената в документите от 1956 г., вероятно тъй като пленумът на ЦК на БКП от 2-6 април 1956 г. извършва плавна промяна на върха, а плахо изразеното интелигентско недоволство не довежда до масови вълнения извън партийните среди. Все пак в доклада от началото на 1957 г., който обобщава кризата от 1956 г., е отделено място и на българската реакция. То е в края на документа, в т. 25: "*Тъй като България е традиционно свързана с Русия, антисъветските чувства, макар и разпространени, са по-слаби отколкото в другите източноевропейски сателити. Въпреки това народното недоволство от комунистическия режим остава силно през годината. Има известно фракционерство в партийното ръководство и недоволство сред висшите военни. С оглед на тези тенденции висшите български ръководители примиряват различията си пред страха, че липсата на единство на върха може да ги свали колективно. Солидарността със Съветския съюз е ясно изразена, засилени са мерките за сигурност, извършени са и някои арести на партийни фигури, амнистирани са привърженици на титоизма. Така, въпреки че България има националистическа традиция, която би могла да служи за основа на национално комунистическо движение, висшето ръководство се обединява около политиката за продължаващо подчинение на волята на Москва. Нещо повече, общата граница с потенциално опасни съседи служи донякъде да балансира желанието за по-голяма независимост с необходимостта от защита от страна на Съветския съюз*"[43].

---

42 SNIE 12-3-56. November 27, 1956. Probable Developments in Soviet-Satellite Relations.

43 NIE 12-57. February 19, 1957. Stability of the Soviet Satellite Structure.

Неслучайно документът е наречен "Стабилност на структурата на съветските сателити". Българският пример на послушание и вярност към центъра е само един от вариантите на действие – не много по-различно е положението в Румъния, ГДР и Чехословакия, но крайният извод за всички сателити е, че въпреки всичко Блокът запазва стабилността си. Различията са в платената цена, за да бъде възстановена стабилността и в тенденциите, които отново могат да я поставят под въпрос в бъдеще. От тази гледна точка България е в зоната на най-голяма стабилност на режима, но не са за пренебрегване и външнополитическите причини за това.

В началото на 1958 г. ЦРУ продължава да се интересува от събитията в Източна Европа с оглед стабилността на режима. Поредният доклад от 4 февруари 1958 г. отново преценява събитията през призмата на кризата от 1956 г. Оценките говорят за продължаващо стабилизиране на политическите и икономическите процеси. Категоричен е изводът, че "*не са възможни народни въстания*", но и че "*Съветският съюз и сателитите не са елиминирали силите, които са в основата на вълненията от 1956 г.*", а продължава и "*народното недоволство, партийното фракционерство, интелигентското несъгласие, хроничните икономически трудности*"[44].

Според анализа откритото недоволство може да се прояви само в Източна Германия и Полша, но като че ли за пръв път вниманието на разузнавателното ведомство е привлечено от нова възможност за въздействие върху Източния блок – "*в момента сателитите са по-отворени за западно влияние от когато и да било след 1948 г. благодарение на нарастващите търговски контакти между Изтока и Запада*". Отминало е времето на романтичната вяра, че е достатъчна само една искра, за да се възпламени недоволството. Дошло е времето на бавните натрупвания и трезвите анализи за реалната стабилност на системата, неподдаваща се на вътрешен натиск, но трудно устояваща на бавни и постепенни промени, инспирирани отвън. В този дух върви и промененото ударение в американската политика към региона. Вниманието се съсредоточава върху пропагандата, дейността на радиостанциите, излъчващи пропагандни материали за Източна Европа: Гласът на Америка, Радио Свободна Европа, ВВС и военните радиостанции, които "*позволяват да се запазят живи антисъветските и прозападните чувства*"[45].

България и тук остава настрана, този път тя дори е в обща рубрика с Албания, защото двете са оценени като "*най-изоставащи, но най-съветизирани*". Обяснението за българския консерватизъм е потърсено в географското положение на страната, обградена от три държави, потен-

44 NIE 12-58. February 4, 1958. Outlook for Stability in the Eastern European Satellites.

45 Пак там.

циални нейни противници. Общата политическа картина е обрисувана в следните най-общи положения: "*недоволство на населението остава силно*", поради "*нисък жизнен стандарт, висока безработица, репресии на режима*", но единствената реакция са фракциите, които обаче не са опасни. Крайният извод е: "*има слаби изгледи за промени*"[46].

Последният за периода документ на разузнаването, посветен на съпротивителния потенциал на Източния блок, е датиран 4 март 1958 г. Общата картина на съпротивата в Източна Европа този път е очертана детайлизирано. Изброени са многобройни видове противодействие срещу режима: дисидентство, организирана, неорганизирана, пасивна, активна съпротива. Но за разлика от предишния период, когато се очаква някакво решително действие в бъдещето, сега тези надежди са останали в миналото: "*С консолидирането на комунистическия контрол активната съпротива постепенно се отказва от изброените форми и се изразява повече в такива форми като стачки, демонстрации, открито манифестиране на несъгласие от страна на интелектуалците и на други групи. Макар че в много случаи тези акции не са мотивирани от чувства срещу режима, те имат антирежимно звучене*"[47]. Тази мотивировка за променените форми на антикомунистическа борба в съветския лагер силно напомня онази, с която съветската пропаганда присъединява към антиимпериалистическото движение всяка антиамериканска акция, независимо от реалните цели и намерения на извършителите ѝ.

Липсата на очакване за рязка промяна в режима прави картината на антикомунистическите сили в Източна Европа по-спокойна и реалистична. Говори се почти само за дисидентство и то с уговорката, че смекчаването на режима не може да ликвидира недоволството и несъгласието, но го лишава от организирана форма. Единственият вариант за съживяване на съпротивителните сили е войната, а тогава едва ли може да се разчита на организиращата роля на емигрантските организации, които "*са загубили ефективен контакт със страните си и са почти непознати там, а са разядени и от вътрешни разправии, както и от комунистически агенти*"[48].

На българския съпротивителен потенциал са отделени шест страници от пространния документ. Наред с традиционните твърдения, присъстват и нови моменти, напр. за постепенното изчезване на традиционните пруски и просъветски чувства или че "*църквата не е източник на дисидентство*"[49]. Недоволството от режима е икономическо – сериозни-

---

46 NIE 12-58. February 4, 1958, т. 33.

47 NIE 10-58. March 4, 1958. Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc.

48 Пак там, т. 9.

49 Пак там, т. 1, 6,

те проблеми, пред които се изправя България след смъртта на Сталин. През 1957 г. режимът признава съществуващата безработица в размер от 150-180 хил. души или около 15-18% от градската работническа класа, продукцията на селското стопанство не достига предвоенната, а през декември 1956 г. намалява националният доход. Отчетени са и мерките на режима – повишаване на заплатите, отмяната на задължителните селскостопански доставки, изпращането на около 15 хил. души на работа в Съветския съюз и Чехословакия. И все пак крайният извод е: "*Българите са свикнали с потисничество, но никога досега то не е било толкова тежко*"[50].

След такъв извод би могло да се очаква наличието на стабилен съпротивителен потенциал. Той е очертан в рамките на различни социални групи. На първо място са селяните, за които се припомня, че през 1951 г. са протестирали в открит бунт, но в новия етап вече не се противопоставят на колективизацията от 1955 г. Нещо повече, преобладаващо селският характер на страната обяснява липсата на антикомунистическа съпротива, "*която обикновено се организира от градската интелигенция в големите градски центрове*"[51]. Следващата група е младежката – най-голямо е недоволството сред студентите, които протестират срещу обучението по марксизъм-ленинизъм. Следва интелигенцията, сред която несъгласието със системата е най-ясно разчленено. Водещи са писателите, които се обявяват срещу партийния контрол над творчеството. Точно на тях през септември 1956 им е заявено, че "*разнообразието на идеи трябва да бъде в рамките на социалистическия реализъм*"[52].

И в България, както и в повечето съветските сателити от Източна Европа, противопоставянето срещу сталинизма идва главно от средите на управляващата компартия. На състоянието в БКП е отделено най-голямо място и в американския документ. Като борба за власт във висшите ешелони е представена партийната чистка през 1957 г., засегнала член на политбюро и двама на ЦК[53]. Към съпротивителния потенциал е причислена армията поради уволнението на 200 офицери през лятото на 1956 г. Промишлените работници са на последното място, тъй като тяхното недоволство е безплодно[54].

---

50 NIE 10-58. March 4, 1958, с. 15.

51 Пак там, с. 16.

52 Пак там, с. 17.

53 Става дума за пленума на ЦК на БКП от 11-12 юни 1957 г., когато от висшето партийно ръководство са отстранени Георги Чанков, Добри Терпешев и Йонко Панов. Но причината за тези разместванията по върховете е започналата борба на Тодор Живков за пълно господство в БКП и България, а не някакви специални идейни различия. Вж. Централен държавен архив-Б, фонд 1, опис 5, архивна единица 273. Вж. и *Илияна Марчева*. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964. С., 2000.

54 NIE 10-58. March 4, 1958. т. 11, 12, 13.

Прегледът на събитията в България от 50-те години показва по-скоро българските отлики от процесите в Полша и Унгария. Недоволство на интелигенцията, студентски протестни гласове по време на полските и унгарските събития има и в България, но още първите репресии ги прекратяват. Основната причина за различието американските анализатори виждат в "*сравнително стабилното ръководство на режима*" и най-вече в липсата на "*български лидер, който да иска по-голяма независимост от Москва*"[55]. Механизмът на политически отстъпки в периода от XX конгрес на КПСС до Унгарската революция (прекратяване на арестите, закриване на лагерите, обещания за контрол върху полицията, реабилитация на жертвите) и на възобновени репресии след ноември 1956 г. (арести на подозрителни лица през ноември 1956 г., ново откриване на лагерите, полицейски патрули, изселване на 5 хил. души от София през юли 1957 г.) е идентичен с извършваното в целия "лагер". Общият извод е, че през 1958 г. дисидентството е насочено "*срещу българския режим и съветското господство едновременно*"[56].

Състоянието и възможностите на българската емиграция да въздейства върху политическия живот в България е в унисон с източноевропейската емиграция в САЩ. Емигрантските организации поддържат контакти със страната но: "*няма сведения, че те са способни да организират съпротива*". Единственият български политик, чието име говори нещо на българите е "*Гемето, водач на лявото крило на аграристите в емиграция*"[57].

Последните въпроси, на които се опитват да си отговорят специалистите от ЦРУ, са за това как ще реагира населението на дадената страна при евентуална война между Изтока и Запада. И отговорът е, че на подкрепа от населението може да се разчита само при категорична победа. Най-силно впечатление на читателя на този документ прави друг въпрос – как ще реагира населението при използването на атомно оръжие. Изненадва не отговорът, че такъв акт няма да бъде възприет положително, а въобще наличието на такъв въпрос (той говори най-малко за това, че има проекти и за атомно противопоставяне между Изтока и Запада)[58].

Последният документ от 50-те години, посветен на положението на източноевропейските сателити, е с дата 11 август 1959 г. Той констатира окончателното преодоляване на кризата от 1956 г., затова вниманието отново пада върху икономиката: "*Значителна степен на стабилизация е установена в сателитите след 1956 г. и съветските лидери сега настояват за ускоряване на социализацията на Източна Европа. Връщането към сталинизма не е възможно, но Съветският съюз ще търси*

55 NIE 10-58. March 4, 1958, т. 14, 15, с. 17-18.

56 Пак там, т. 16, 17, 18, с. 18.

57 Пак там, т. 24, 25, с. 19.

58 Пак там.

засилване на конформизма на сателитите чрез координиране на икономиките им, социализация на селското стопанство с изключение на Полша и различни форми на "преход към социализма" до 1965 г."[59]. Американските специалисти по Източна Европа виждат благоприятни икономически перспективи за развитие на този европейски регион: "*вероятно е бавното, но постоянно подобряване на жизненото равнище, което води и до политическа стабилност*"[60]. Основните проблеми на режимите – антипатия на населението, фракционна борба в управляващите партии, националистически чувства, икономически проблеми, се запазят, но това не застрашава съществуването им.

През 1959 г. спадането на политическото напрежение в Източна Европа вече е неоспорим факт и комунистическите режими предприемат ново ускорение. Точно това интересува най-много американските политици, особено в контекста на китайските промени. И тук за втори път след документите от 1951 г. в центъра на вниманието е България. Българският "голям скок напред", обявен през есента на 1958 г. е описан по следния начин: "*Българският "скок напред" включва формулиране на астрономически икономически цели, административно-икономическа организация, заимстване на черти от совнархоз и от китайската комуна и въобще една идеологическа войнственост, несрещана никъде другаде в сателитите. Макар и все още повлияни предимно от съветския модел, българските лидери са в различна степен инспирирани от драконовите мерки и амбициозните програми на китайските комунисти, които изглежда предлагат разрешение на някои особени български проблеми, включително безработицата. Обикновено прекалено усърдни, те са повлияни и от желанието да покажат предимствата си над останалите сателити в построяването на социализма. Вероятно е, че поне преди на 18 ноември да бъде изяснена съветската позиция към комуните, някои български лидери са искали активно да следват Пекин. Но от последния декември Българската партия публично се позовава само на съветския модел*"[61].

Българската специфика е подчертана и при общата картина на Източния блок. Резултатите от вече преодоляната криза от средата на 50-те години личат във все по-ясните различия между отделните сателити. България е обособена в отделна група като приключила със "*социализацията на селското стопанство*", за разлика от останалите, които или бавно напредват в такава посока, или на практика са се отказали от нея – Полша.

Общата перспективна оценка за стабилността на Източния съветски блок, направена от американските специалисти в края на десетилетие-

---

59 NIE 12-59. August 11, 1959. Political Stability in the European Satellites, p. 1.

60 Пак там, т. 2.

61 Пак там, т. 17.

то значително се отличава от предвижданията в неговото начало: "*Стабилността на режимите нараства, увеличава се залагането на пасивността на хората. Партийните фракции вече са под контрол. Активните ревизионисти са изчистени или принудени да замълчат. Активните сталинисти, някои от които запазват висшите си позиции, са доволни и се примиряват с положението... Народите, въпреки протестните акции тук-там, са се примирили докато не се създаде нова външна алтернатива*"[62]. Тази картина очертава новото състояние на Източния блок – преформулиране на вътрешните задачи на режимите, на външните отношения на всеки от сателитите с центъра в Москва, но и ново равновесие между вътрешни и външни сили, което е условие за неговата стабилност. Общият извод вероятно влияе върху променената тактика на студената война – към разведряване в международните отношения и мирно съжителство на двете системи. Основното поле за противопоставяне се пренася от военната заплаха и подриването на вътрешните устои към икономическото противопоставяне, от което в крайна сметка зависи както икономическата, така и политическата стабилност.

* * *

Прегледът на документите, изработени от ЦРУ позволява да се направят изводи за ролята на разузнаването в противопоставянето между Изтока и Запада, наречено студена война. Цитираните документи оформят сравнително вярна и обоснована картина на положението в източноевропейските сателити на Съветския съюз през 50-те години. Същевременно обаче прави впечатление и разминаването между прогнозите на ЦРУ за политическото развитие на Източна Европа след смъртта на Сталин и реалните събития. Възможност за криза анализаторите виждат само при прехвърляне на борбата от ръководството на КПСС във войската и силите за сигурност, а кризата всъщност се крие в невъзможността на системата плавно да еволюира към политическа и икономическа демократизация. Американските стратези на студената война стават жертва на собствената си вяра в политическата непоклатимост на социалистическата система, а тя се оказва твърда, но нееластична при вътрешнополитически проблеми.

Българското място в Източна Европа специалистите от ЦРУ виждат като особен случай на по-благоприятни за съветско проникване исторически и вътрешнополитически обстоятелства и на географско разположение на границата между източния и западния блок, което стимулира българското ръководство да търси и външна защита от водача на Източния блок – Съветския съюз. Тези дадености са обективно съществуващи и помагат при историческата оценка за българския "социализъм".

62 NIE 12-59. August 11, 1959, т. 22.

МЕЖДУНАРОДНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА ПЪРВИЯ ОПИТ ЗА ДЕСТАЛИНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ (1953 – 1956 г.)

През последните години българските историци, които се занимават със съвременния период от развитието на България, получиха изключително благоприятни възможности за изследователска дейност. Причините за това, както често се случва при съвременната история, се крият не толкова в професионалните условия за изследване, колкото в политическите промени. Голямата промяна, започнала в България в края на 80-те години, обособи ясно границата между два големи следвоенни периода. Първият можем условно да наречем "социалистически" (независимо от съдържанието, което влагаме в това понятие). Той е обособен между две знаменателни за най-новата българска история дати – 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. Дистанцията от последната дата вече ни позволява да я обявим за начало на нов период от българската история. Също толкова условно той може да се нарече "преход към парламентарна демокрация и пазарна икономика".

Именно фактът, че живеем и работим в нова епоха ни даде и възможността да погледнем по нов начин, без строгата идеологическа опека от миналото, върху предишната система. Новата обществена рамка премахна политическите ограничения за ползване на документацията, както и за научно огласяване на резултатите от изследванията[1]. Това е първата предпоставка за нов поглед върху съвременната ни история. Втората е, че наред с родните документи получихме по-голяма възможност да видим как България е изглеждала в очите на другите, на тези, от които твърде много е зависело следвоенното ни развитие. Тя беше създадена от любопитството на научни институции в Съединените щати да разберат как е изглеждал следвоенният период и от "другата страна" – какъв е източноевропейският исторически прочит на Студената война[2]. И български ис-

---

1 Първото беше направено възможно с предаването на един от най-строго пазените до 1989 г. архиви – Централния партиен архив (ЦПА) на Главното управление на архивите. Днес той все още е най-широко достъпният и ползван от българските историци архив в Република България.

2 Една от тях – изследователският Център Удроу Уилсън (Woodrow Wilson Center) към Смитсониевата институция осъществява програма за изследване на Студената война, под наименованието "Поглед от другата страна". Тя е предназначена за историци от Източна Европа и Азия, които получават достъп до американската документация по възникването и развитието на студената война и имат възможност да запознаят американските си колеги със състоянието на документацията в Източна Европа и Азия и своите достижения в изследването на същите

торици успяха да се запознаят с американски дипломатически и разузнавателни документи за Източна Европа.

Именно съчетанието между познанието за родната история с външният поглед за историческите процеси у нас (на първо място на тогавашния Съветски съюз и на Съединените щати), ще ни позволи да добием по-вярна представа за събитията около първия опит за десталинизация на България (1953-1956 г.) в рамките на по-общия процес – развитието на Източна Европа, а и на Студената война.

Повратният за България пленум на ЦК на БКП от 2-6 април 1956 г. е само брънка от веригата на източноевропейската история. Въпросът как се стига до него в България е тясно свързан с други проблеми – кой и как създава "българския сталинизъм", какви са характеристиките му и защо започва да се променя.

* * *

В българската историография съществува достатъчно богата литература, посветена на налагането на сталинския модел на социализма в България в края на 40-те и началото на 50-те години[3]. Не толкова широко известен обаче е обликът, с който България се е представяла от другата страна на "желязната завеса". Съединените щати изпитват големи затруднения в отношенията си с българските власти и преди сключването на мирния договор с България (10 февруари 1947 г.), и след това. Трудностите прерастват в невъзможност да се поддържат нормални отношения, особено след като в процеса срещу Трайчо Костов (7-14 декември 1949 г.) американският пълномощен министър в София Доналд Хийт е обвинен в шпионска дейност (и то в ролята на нещо като свръзка между САЩ, Тито и Костов)[4].

Въпреки обвинението в шпионаж на 13 януари 1950 г. Д. Хийт изпраща до Държавния департамент лична телеграма, в която очертава позициите си. Той обяснява, че независимо от обстоятелствата иска да остане още известно време, колкото да докаже невинността на легацията и най-вече да продължи да действа за промяна на хода на събитията: "*Аз не искам да напусна поста си. Той е чудесно бойно поле. Дали промяната ще дойде с развитие от титоистки тип или чрез бунт, само времето ще покаже. Аз все още не се отказвам от възможността за успешен антикомунистически бунт, на който да бъде дадено време, мозък, подкрепа и*

проблеми. Идеята е историята на студената война да добие пълен образ, а не както беше доскоро двойнствен.

3 Достатъчно е да се споменат двете книги на *Мито Исусов*, от последните години: Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; Сталин и България. С., 1991 г.

4 Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949 г., с. 36, 115-116. "Цитираните" в показанията на Трайчо Костов пред следствието думи на Хийт гласят следното: "*Онова, което американците биха искали да Ви се съобщи, ще бъде предварително съгласувано с югославците и ще Ви бъде предавано чрез тях.*"

решителност от наша страна"[5]. Не може да не направи впечатление езикът дори и на един дипломат – "*пост*", "*бойно поле*", "*бунт*", който най-добре свидетелства, че студената война е в пълен ход. Оптимизмът на Д. Хийт, че може да съдейства за вътрешна промяна в България обаче не върви в синхрон с развитието на българо-американските отношения.

На 20 февруари 1950 г. правителството на САЩ изпраща нота до Министерския съвет на България, с която скъсва дипломатическите отношения. Тя е последвана от декларация на американския държавен секретар Дийн Ачесън за отношението на САЩ към България и Унгария, огласена на пресконференцията от 24 февруари 1950 г. В нея се заявява: "*Поведението на българското правителство не ни дава друга възможност, освен да скъсаме дипломатическите отношения. Осъждането на американски гражданин* (Робърт А. Вогелер – арестуван и съден в Унгария[6]) *на 15 години затвор по фалшиви обвинения без истински процес показва образци на политика, еднаква за всички страни с комунистически правителства или близко свързани със СССР... По отношение на България и Унгария, чиито последни крещящи актове доведоха техните отношения със Съединените щати до най-ниската точка от времето на войната, е добре да се припомни, че само преди няколко години тези държави бяха съюзнички на нацистка Германия. Намерението на Обединените нации, когато те бързо искаха да сключат мирни договори с тях, беше да им се даде пълна възможност да заемат отново местата си в семейството на нациите. Техните сегашни управници, като не се съобразяват с желанията на своите народи, показват склонност да отхвърлят тази възможност*"[7].

Казаното оформя и параметрите на "българската политика" на САЩ – България се възприема като бивша съюзничка на нацистка Германия и настояща послушница на политиката на Съветския съюз, а не като държава, към която САЩ трябва да провеждат специфична политика. Липсата на дипломатически отношения прави невъзможно прякото въздействие и затова според указанията на Държавния департамент от 31 юли 1951 г. политиката към България трябва да се разглежда само като част от политиката към Съветския съюз[8]. Такова е заключението и на

---

5 National Archives and Record Administration (NARA) във Вашингтон. Department of State. Decimal File. 769.00/1-1350.

6 Арестът на Вогелер е възприет от американската администрация като опит на унгарските власти да демонстрират сила, да предизвикат съкращаване числеността на американската мисия в Будапеща и да национализират останалата чужда собственост. Foreign Relations of the United States (FRUS), 1951, Vol. IV, Washington, 1985, 1459-1464.

7 American Foreign Policy. Basic Documents, 1950-1955. Vol. II, Washington, 1957. p. 2067-2068.

8 FRUS, 1951, Vol. IV, Washington, 1985, 1327-1337.

специалистите от създаденото именно във връзка със Студената война Централно разузнавателно управление (ЦРУ), което възприема България в общата стратегическа рамка – противоборство със Съветския съюз[9].

Според анализаторите на ЦРУ положението в България не предвещава скорошни промени. Това показват и дипломатическите сведения за настроенията в Източна Европа като цяло и конкретно в България, събирани усърдно из цяла Европа. Още в началото на 1948 г. при разговор на американския дипломат Хю Милард с българския посланик в Брюксел Васил Юруков е обсъдена алтернативата, пред която е изправена България. Българският дипломат е представител на "Звено", не симпатизира на управляващите в България комунисти и иска да напусне дипломатическия си пост, за да остане на Запад. Тези обстоятелства предопределят искреността на изразените от него становища за положението в България. Според В. Юруков българското правителство е непопулярно и ако българите са свободни те бързо ще го свалят, истинските комунисти в България са едва около 10% от българите, но имат пълен контрол над армията и полицията. Той смята, че репресиите не са били масови – "*само около 2000 души са разстреляни по време на революцията*". По политическите перспективи обаче Юруков е категоричен: "*гражданската война е нещо нежелано, редът при това неприятно правителство е по-добър от безредието... хората могат да живеят и живеят при този режим*"[10].

На 15 ноември 1950 г. специалистите от ЦРУ изготвят анализ за съветските възможности и намерения, към края на който (точка 22) отделят място и за състоянието на "*обществения морал*" в европейските съюзници на СССР: "*Мнозинството от населението на сателитните страни е националистическо, в значителна степен недоволно от съветското господство и настоящото комунистическо управление, което му тежи. Въпреки че това е източник на потенциална слабост за Съветския блок, няма сведения, че могат да се появят отклонения от титоистки тип, нито че ще се създаде ефективна съпротива срещу съветските военни усилия, освен ако войната* (Корейската) *се развива зле за Съветския съюз и на недоволните елементи се даде посока и подкрепа от Запада*"[11]. Този анализ също не дава перспектива за демократична еволюция или за десталинизиране на съветските сателити, а значи и на България. Единствената надежда остават не мирните, не дори и

---

9 Анализите на ЦРУ, в които е отделено място и на България, се намират в документален масив, озаглавен "Оценки на националното разузнаване за Съветския съюз, 1950-1961 г.". Документите се намират в NARA и са със сигнатура RG 263. Records of Central Intelligence Agency. National Intelligence Estimates (NIE) concerning the Soviet Union, 1950-1961. Intelligence Publication File, HRP 92-4/001.

10 NARA. Department of State. Decimal File. 874.00/1-1248.

11 NARA. RG 263. Records of the CIA. NIE 3. Soviet Capabilities and Intentions. p. 22.

студените, а горещите бойни действия – Корейската война (1950-1953 г.), която поставя света най-близо до избухването на нова световна война.

Студената война и липсата на перспектива за скорошна вътрешнополитическа промяна обуславят американското решение за създаване на пропагандна система за въздействие върху населението на Източна Европа – Радио "Свободна Европа" (РСЕ). То е подразделение на Националния комитет за Свободна Европа – ползва натрупаните от Комитета материали и възможности за радиоразпръскване първоначално в пет страни – България, Чехословакия, Унгария, Полша и Румъния. През юни 1949 г. действащият Държавен секретар изпраща циркуляр до американските посолства в Европа с признанието: "*въпреки че Департаментът няма пряка грижа за дейността на Комитета, той е дал своето неофициално съгласие за целите на Комитета... поради изцяло политическото естество на работата на Комитета, ще се наложи продължаване на координацията между него и Департамента... Комитетът ще сътрудничи по всякакъв начин за изпълняването на нашите задачи в Източна Европа и на главните тенденции на нашата външна политика*"[12]. Държавният департамент продължава и по-късно да предупреждава да не са демонстрират връзките на РСЕ с правителството, за да не носи американската администрация никаква отговорност за пропагандната дейност на РСЕ[13].

В началото на 1953 г. позицията на САЩ към България е ясна – война на дипломатическия фронт чрез прекъсване на отношенията и несъгласие България да стане член на Организацията на обединените нации[14], война и на пропагандния фронт с помощта на разузнаването и на

---

12 FRUS, 1951, Vol. IV, p. 1207.

13 Според статута на РСЕ, определен на 24 декември 1951 г.: "*2. 1. РСЕ е частна, неправителствена агенция, подкрепяна от пожертвувания, събирани в САЩ от "Похода за свобода". Тя се концентрира върху радиопредавания за превзетите страни зад Желязната завеса, а именно Полша, Чехословакия, Унгария, Румъния, България и Албания, като се опитва по-специално да представя новини и информация, която е отказана на тези страни от контролираните преса и радио; 2. 2. Целите на РСЕ и "Гласът на Америка" (VOA) са еднакви, но VOA има отговорност да представя официалната американска позиция и затова не може да се посвещава на събитията зад Желязната завеса, което прави РСЕ; 3. 3. Не може да се приеме, че РСЕ говори официално от името на правителството. Всяко внушение от друга страна, че правителството на САЩ поема отговорност и прави усилия да контролира продукта на РСЕ трябва да се отхвърля като несъвместимо с демократичната процедура и принципа за свобода на информация.*" FRUS, 1951, Vol. IV, 1315-1316.

14 Противник на приемането на България за член на ООН е и водачът на Българския национален комитет в емиграция д-р Г. М. Димитров, който при разговор на 22 април 1950 г. в Държавния департамент заявява, че "*е рязко против предложението сателитните правителства да бъдат приети в ООН, защото*

РСЕ. Съединените щати вече не разчитат, че системата ще започне да се изменя отвътре. Оптимизмът на Д. Хийт е заменен от безнадеждност, особено след като разузнаването опровергава съобщенията на РСЕ за съществуване на политическа опозиция в България и за масова пасивна и активна съпротива (партизанско движение) на българския народ[15].

За разлика от другите източноевропейски страни България не дава надежда, че ако се възроди национализмът, той може да бъде използван за откъсване от Съветския съюз. Всички анализатори са единодушни, че изключение от общите антируски/антисъветски настроения в Източна Европа правят само две държави – България и Чехословакия[16]. Отбелязана е и още една българска отлика: "*Българската армия е най-лоялна и внушителна, макар че и тя не е станала още напълно съветски инструмент. Нейните 13 дивизии са най-пълно екипирани със съветски материали и духът е добър – има около 450 х. резерви, 180 х. от които са отлично подготвени.*" и "*Никоя друга сателитна армия не е достигнала равнището на българската*"[17].

Дори и икономическите трудности, които проличават в развитието на Източна Европа, не дават достатъчно основания за вярата, че може да настъпи промяна: "*2. Внезапното кооперииране почти със сигурност ще предизвика съпротива и ще се отрази на селскостопанското производство за известно време, но няма да разклати съветския контрол върху сателитите, обаче едва ли ще се премине към внезапно кооперииране... 5. Нарастващата крива на промишлената продукция на сате-*

това ще бъде страхотен удар и за опозицията, и за БЗНС в емиграция". NARA. Department of State. Decimal File. 769.00/4-2250.

15 Телеграма от Истанбул на 29 юни 1951 г. опровергава съобщението за политическата активност на БЗНС и на Асен Стамболийски. На среща, проведена на 10 май 1951 г. в София, той заявява, че "*хората в България са болни и уморени от очакване да бъдат освободени*" и че "*бил изненадан от вестите на западните радиостанции за собствената си подривна дейност*" – не се занимава с политика и е безработен. Пак там, 6-2951. Пак от Истанбул на 14 август 1951 г. е изпратена друга телеграма със сведения от разузнавателните служби в Одрин, които не потвърждават разпространяваните от бегълци сведения за партизанско движение в България. Отчетено е недоволство у българския народ от липсата на хранителни и други стоки, от високата стойност на живота, от разпределението на зърното, от колективизирането на земята, от данъците и от това, че членовете на комунистическата партия имат предимства при получаване на работа. Телеграмата завършва с характерен за българските реалности момент – "*разузнавателните данни не потвърждават износа на български храни за Съветския съюз, но българският народ твърдо вярва в това*". Пак там, 8-1451.

16 NARA. RG 263. Records of the CIA. NIE 33. Soviet Control of the European Satellites and Their Economic and Military Contributions to Soviet Power, through mid-1953. November 7, 1951, p. 19.

17 Пак там. т. 36, 37.

литите започва да намалява през първата половина на 1951 г. Нарастването на промишлената продукция до 1953 г. ще бъде затруднено от липсата на квалифицирана работна ръка и добро управление, на суровини и технически съоръжения..."[18] От друга страна това е единственото показание за приближаващата политическа криза.

От всичко посочено за политиката на едната от двете свръхсили, Съединените щати, става ясно, че американските действия не играят съществена роля за началото и развитието на първия опит за десталинизация на България. Напротив, политическата линия на САЩ за фронтален сблъсък с този най-стабилен сателит на Съветския съюз има по-скоро консолидиращо въздействие върху българския политически елит. Той се чувства все по-плътно зависим от съветските лидери, а по-голямата част от населението вече не вярва, че политическа промяна в България може да бъде извършена с помощта на Запада. За широкоразпространените настроения на българите говори едно сведение на РСЕ от Франкфурт, че българите са престанали да слушат западните радиостанции защото: "*Западът само подхранва надеждата на поробените народи, без реално да се подготвя да ги освободи*"[19].

* * *

В такава обстановка на най-дълбока международна криза, на липса на перспектива за промяна, тя настъпва, но не по исторически и обществени причини, а по биологически. Смъртта на Йосиф Сталин действа като шок на гражданите на Съветския съюз (масираното идеологическо "промиване на мозъци" е довело до подсъзнателна вяра, че Сталин не може да умре[20]), изненадва политическите лидери в Източна Европа, които вече са изградили властта си по образ и подобие на "бащата на народите", но не помалко неподготвени се оказват и американските наблюдатели.

Объркването е голямо, но вярата в непоклатимостта на Системата е жива, особено у такива традиционалисти-сталинисти, какъвто е българският вожд Вълко Червенков. Отдалеч изглежда, че въпросът за наследството на Сталин се решава безкризисно. Анализаторите на ЦРУ правят съмнителния извод, че гладкостта при определянето на Георгий Маленков за

18 NIE 33, т. 2, 5, 31.

19 NARA, Department of State. Decimal File. 769.00/5-1754.

20 За това пише *Рой Медведев* в статията си "Здраве и власт в Русия", – Ново време, кн. 6, 1996. Едно от свидетелствата за атмосферата в Москва, съпровождаща смъртта на Сталин, ни дава и историк изследовател, проявил се в този случай като мемоарист. *Поляков, Ю. А.* Похороны Сталина. Взгляд историка-очевидца. – Новая и новейшая история, 1994, кн. 4-5, 195-207.

приемник на Сталин и при създаденото колективно ръководство показва предварителната готовност на тесния съветски елит за този момент[21].

Първите сведения, че предстоят трусове във властта в цяла Източна Европа, идват не от политическия елит, а от обществото. Това са работническият бунт в Берлин на 17 юни 1953 г., стачките в Чехословакия (Пилзен, Прага, Тжинец и Острава), Румъния и Унгария. Такива вълнения не са напълно чужди и за българското село, където недоволството от колективизацията е силно[22]. Но бунтовете и стачките в Централна Европа след смъртта на Сталин имат малко по-различен характер от българските селски вълнения. Стачките са породени от протест срещу системата изобщо и от надеждата за промени. Особено интересно е наблюдението, че излязлото на повърхността недоволство не предшества, а следва раздвижването на политическия елит. Промените започват в центъра – в Москва. Краткият период между смъртта на Сталин и Юлският пленум на ЦК на КПСС (2-7 юли 1953 г.), който се занимава с "*престъпните антипартийни и антидържавни действия на Берия*"[23], е един от най-слабо проучените периоди. Причините са много, но струва ми се, на първо място между тях трябва да се постави липсата на достъп до материалите и утвърдения вече твърдо в съзнанието на историци и граждани стереотип за политическите качества на известния съратник на Сталин – Лаврентий Берия.

Това, което със сигурност може да се каже, е, че въпреки декларациите на новото колективно ръководство на КПСС и СССР (все пак с известна преднина на Георгий Маленков) за продължаване "делото на безсмъртния Сталин", началото на "новия курс" е поставено именно в Москва. Точно съветските "съвети" (формулирани от Л. Берия и предадени с помощта на съветския комендант В. Семьонов[24]) е принудено да следва Политбюро на Германската единна социалистическа партия, когато на

---

21 NARA. RG 263. Records of the CIA. Special Estimate – 39, March 12, 1953. Документът започва с твърдението, че "*проблемът със смяната на властта е един от най-трудните, пред които може да се изправи съветската система*", но с изненада се отчита, че криза не се забелязва.

22 Във връзка с тези вълнения на 19 март 1951 г. е прието и "Постановление на ЦК на БКП по повод извращенията на партийната и правителствената политика в Кулска околия и село Ябланица, Тетевенско". БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Т. IV (1944-1955). С., 1955, 291-293.

23 Такова е заглавието на доклада на Г. М. Маленков на пленума. Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.). – Известия ЦК КПСС, кн. 1, 1991, с. 140.

24 На заседание на Президиума на Министерския съвет на СССР, проведено на 27 май 1953 г., се анализират причините за бягството на германците от ГДР във ФРГ и мерките за подобряване на положението. След доработване на проекта на 2 юни 1953 г. е издадено разпореждане на МС на СССР "За мерките за оздравяване на политическата обстановка в ГДР".

9 юни 1953 г. започва да си прави самокритика за "извращенията в миналото" и предлага смекчаване на икономическите условия (всъщност тъкмо непоследователният опит за смекчаване на режима довежда до избухването на 17 юни)[25].

Поставено е началото на поредното "привикване" на източноевропейците за "инструктаж" в Москва. Лидерите отново са задължени да следват съветския образец, само че за разлика от втората половина на 40-те години, този път съветският пример е в обратната посока – към десталинизация. Първи след германските комунисти са унгарските, може би и поради факта, че Матиаш Ракоши е успял безспорно да си извоюва името на "най-добър ученик на Сталин". Така в края на май 1953 г. в московския Кремъл се ражда и унгарският "нов курс"[26]. Интересно е да се очертаят параметрите на "указанията", които източноевропейските водачи (а значи и българските) получават от новото колективно съветско ръководство. Първото е за разделяне на двата поста – партиен и държавен, по модела на новото съветско "колективно ръководство", на критика е подложена репресивната политика, но само срещу партийните дейци, после следват икономическите съвети – Г. Маленков особено горещо настоява за нова аграрна политика, която да даде право на селяните да напускат кооперативите[27].

Подобни срещи с ръководството на КПСС през лятото и есента на 1953 г. осъществяват и останалите източноевропейски партийни ръководства в следния ред – Румъния, България, Чехословакия, Полша. Можем да предположим, че редът на привикване показва значението на отделните източноевропейските страни за новото съветско ръководство, както и остротата на икономическите и политическите проблеми в тях. На всички срещи-инструктажи източноевропейците са съветвани да разделят поста ръководител на партията от държавния пост и да смекчат отношението си към кооперирането и изобщо към селяните[28]. Това е основният външнополитически импулс, който предизвиква началото на източноевропейската десталинизация. И без нареждането на Москва до подобно смекчаване на дисциплината, на непосилните икономически показатели и повишаване на жизненото равнище неминуемо щеше да се стигне, но едва ли толкова бързо и организирано и едва ли промените така стриктно щяха да следват общия модел, предложен от Съветския съюз. "Новият курс" е приет безпрекословно от всички лидери, а разликите се явяват при реализацията му, тъй като на проверените в годините на сталинизма партийни лидери е предоставено правото сами да решат как да осъществят дадените им указания.

---

25 *Brzezinski, Z.* The Soviet Bloc. Unity and Conflict. Harvard University Press, 1967, p. 159.

26 *Kopacsi, S.* In the Name of the Working Class. London, 1989, p. 84.

27 Пак там, 84-85.

28 *Brzezinski, Z.* The Soviet Bloc. p. 163.

За да се определи истинският характер на предлаганите промени е особено важно да се разбере какво всъщност става в ръководството на КПСС. Ще се опитам да го направя на основата на публикувания протокол от Юлския пленум на ЦК на КПСС[29]. "Случаят Берия" на практика е приключен с арестуването му на 26 юни 1953 г.[30] (или убийството му[31]) преди този пленум, а задачата на пленума е да обоснове ареста и да осъди политиката и личността Берия. Това, което е особено важно като външнополитическа предпоставка за промените в България, са позициите, които на този пленум заемат новите лидери на КПСС, тъй като те определят насоките на промените и в рамките на целия Блок.

Георгий Маленков, който след този пръв рунд от борбата за сталиновото наследство са очертава като негов наследник, чете основния доклад, в който Л. Берия трябва да бъде осъден политически и съдебно за "*антипартийна и антидържавна*" дейност. Първият упрек е, че Берия е следил и събирал сведения за съветски лидери. Това му е дало изключителни позиции в борбата за власт (въпреки че формално той е само министър на вътрешните работи, докато Маленков е министър-председател, а Хрушчов – първи секретар на КПСС), а на практика е довело и да обединяването на всички от "колективното ръководство" срещу него.

По-общото, вече идейно обвинение, засяга и другите страни от Източния блок: "*Той решително разрушава всички стари порядки не само в нашата страна, но и в демократичните страни*"[32]. Конкретизацията: на 25 юни 1953 г. Берия е отишъл при Маленков "*с предложение за нормализация на отношенията с Югославия, да се изпрати писмо на Ранкович с предложение за среща между Берия и Тито*"[33]; "*Трябва*

---

29 Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.). – Известия ЦК КПСС, кн. 1 и 2, 1991.

30 Според официалната версия, предложена и на Юлския пленум на ЦК на КПСС, Л. Берия е арестуван на 26 юни, но едва на 29 юни Президиумът приема постановление "За организиране на следствие по делото за антипартийните и антидържавни действия на Берия". Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, кн. 1, 1991, с. 143.

31 Такава версия привежда едва в наше време синът на Л. Берия – Серго, който се опитва къде повече, къде по-малко успешно да очисти името на баща си от множеството политически и пропагандни наслоения на онова време (1953 г.), когато другите наследници на Сталин прехвърлят всички грешки и престъпления върху Берия и го правят изкупителна жертва за общите си деяния. Като изключим естествената за всеки син емоционална защита, някои от събитията, разказани от Серго Берия, намират документално потвърждение в разсекретените архиви на ЦК на КПСС, както и в стенографския протокол от Юлския пленум на ЦК на КПСС от 1953 г. *Берия, С.* Мой отец – Лаврентий Берия. М., 1994.

32 Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.). – Известия ЦК КПСС, кн. 1, 1991, с. 142.

33 Пак там, с. 143.

да се каже, че Берия при обсъждането по германския въпрос предлагаше не да се поправи курсът на форсирано изграждане на социализма, а да се откажем от всякакъв курс към социализъм в ГДР и да приемем курс към буржоазна Германия"[34], което "*означава да дадем 18 млн. германци под господството на американския империализъм. Той казваше: Трябва да създадем неутрална демократична Германия. Нима може да има неутрална демократична буржоазна Германия? Възможно ли е това? Берия казваше: "Ще сключим договор." А какво струва този договор? Ние знаем цената на договорите. Договорът има своята сила, ако е подкрепен от оръдия. Ако договорът не е подкрепен със сила, той нищо не струва, ще ни се смеят, ще ни смятат за наивни*"[35].

Пак във връзка с отношението към външния свят е и обвинението на участника в дискусията на пленума Круглов (от МВР), че "*през април-май 1953 г. Берия извика в Москва около половината от работниците от резиденциите на МВР. Около 200 души стоят в Москва 2-3 месеца и въпросът им не се решава. В това време работата по резидентурата отслабва. Губи се връзка с много ценни агенти... Три месеца в Москва стои пълномощникът на МВР за Германия. Берия взима решение да съкрати апарата на пълномощниците на МВР в ГДР седем пъти. Изпразва инструкторския апарат в Германия като му оставя само съветнически функции*"[36]. Микоян, един от реформаторите в ръководството, също критикува Берия. След констатацията на Микоян, че трите организации, координиращи дейността на Източния блок – Съвет за икономическа взаимопомощ, Военнокоординационен комитет и Секретариат на Коминформбюро, не са действали през последните две години от живота на Сталин, той заявява: "*Берия предлагаше да се създаде нов орган с висши представители на държавите в ръководството... но това щеше да означава еднакво отношение към всички държави*"[37].

Отправени са обвинения и към икономическата политика на Берия, по-специално селскостопанската. В постановлението на пленума на ЦК на КПСС четем: "*през последно време Берия толкова се разпаса, че под знамето на борба с недостатъците и прекаляванията в колхозното строителство в страните с народна демокрация и в ГДР у него започнаха открито да се проявяват антиколхозни възгледи, включително до предложението за разпускане на колхозите в тези страни. В светлината на разобличените престъпления на Берия става ясно, че*

---

34 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 1, с. 144.

35 Пак там, с. 157.

36 Пак там, с. 213.

37 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 2, с. 153.

той е достигнал и до враждебни позиции и по отношение на колхозния строй в СССР"[38].

Такива са доказателствата на ръководството на КПСС за антидържавната дейност на Л. Берия във външнополитическата сфера. Подбрах по-пространни цитати, за да е ясен характерът на предложенията на Берия и от какви позиции го критикуват. Едва ли можем да се съмняваме в реформаторския характер на предложенията да се възстановят отношенията с Югославия, да се прекрати насилственото налагане на социалистическия строй в Източна Германия и задълбочаващото се разделение на Германия, да се изтеглят част от дейците на съветското разузнаване, да се намалят функциите на съветските "съветници" в Източна Европа, да се изгради равноправна организация на страните от Източна Европа, да се прекрати насилственото кооперране в Източна Европа. Докато критиките срещу тези инициативи на Берия са за продължаване на статуквото от времето на Сталин. Всъщност Берия се оказва инициатор на процесите на десталинизация в Източна Европа, а противниците му го критикуват и съдят от сталинистки позиции.

Вътрешнополитическите критики са не по-малко показателни. Л. Берия е обвинен, че като министър на вътрешните работи[39] е обявил масова амнистия (на 27 март 1953 г.), която засяга около милион затворници. Според основния доклад на Маленков "*това решение е правилно, но... фактите показват, че той пристъпва към това с вредна прибързаност*"[40]. Следващата бележка е отправена към контрола на Берия върху атомните изследвания, защото "*той, без знанието на ЦК и правителството, взима решение да организира взрив на водородната бомба*"[41].

Много по-сериозно звучат идеите на Берия за разделянето на партийните от държавните функции. Отново ще приведа откъс от доклада на Маленков, защото той показва различните виждания: "*Когато се обсъждаше положението в ГДР и в УНР... беше поставен въпросът едно лице да не съвместява поста ръководител на ЦК и на Министерския съвет. По време на обсъждането другарят Ракоши попита: Искам да ми дадете съвет какви въпроси трябва да се решават в Министерския съвет, а какви в ЦК, какво трябва да бъде разграничението. Ако няма да има общо ръководство на ЦК и Министерския съвет в едно*

---

38 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 2, с. 205.

39 Популярността на Л. Берия сред съветската интелигенция започва да нараства след като на 4 април 1953 г. е публикувано съобщение на Министерството на вътрешните работи на СССР (ръководено от Л. Берия), че делото на "лекарите-убийци" е било скалъпено от бившето Министерство за държавна сигурност и че обвинените лекари не са виновни. *Гелер, М. и Ал. Некрич.* Утопията на власт., С., 1994, т. 2, с. 246.

40 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 1, с. 144.

41 Пак там, с. 145.

лице, то трябва по-ясно да се разделят въпросите, които ще се разглеждат в ЦК и в Министерския съвет. Тогава Берия пренебрежително каза: "Какъв ЦК? Нека Министерският съвет решава всичко, а ЦК нека се занимава с кадрите и пропагандата"[42].

Следваща по значение е критиката по националната политика на Берия[43]. Първият секретар на ЦК на Литва Снечкус обвинява Берия, че е поискал: "*да се заменят руснаците в партийните комитети и държавния апарат с местни жители*". Към това "осъдително" действие Снечкус добавя и опитите на Берия да преразгледа оценката за нелегалната съпротива (католическата) в присъединените след 17 септември 1939 г. към Съветския съюз Западна Украйна и Западна Белорусия, както и за насилственото кооперирание[44]. Този пункт не предизвиква оживена дискусия, но влиза в Постановлението на Пленума на ЦК на КПСС: "*Берия се стреми по различни коварни начини да подрони дружбата между народите на СССР – основа на основите на многонационалната социалистическа държава и главно условие за всички успехи на братските съветски републики. Под фалшив предлог за борба с нарушенията на националната политика на партията, той се опита да сее различия и вражда между народите на СССР, да активизира буржоазните националистически елементи в съюзните републики*"[45]. Стенограмата на Юлския пленум показва, че всъщност Берия се опитва веднага след смъртта на Сталин да замени руснаците, заемащи високи постове в съюзните републики с представители на местните комунистически елити.

Особено място на този пленум заема и въпросът за т. нар. култ към личността. Той е ключов за съдбата на започнатите промени в политическата и икономическата политика, а и в обществената система на Съветския съюз. От отношението към този въпрос в значителна степен зависят и промените в източноевропейските държави. Въпросът е поставен от А. Микоян: "*В първите дни след смъртта на Сталин той* (Берия) *беше против култа към личността. Ние разбирахме, че има прекалявания*

---

42 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 1, с. 153.

43 С името на Л. Берия се свързва и завоят в националната политика към съюзните републики. В повечето републики след смъртта на Сталин се провеждат пленуми на ЦК – например в Украйна, Литва, в които се говори за слабо издигане на местни кадри на ръководна работа. На всички пленуми, проведени в съюзните републики, се отправят протести срещу русификацията. Берия внася в Президиума на ЦК на КПСС проект за етническия състав на ръководните органи в Украйна – да бъдат издигани местни украински кадри и те да не бъдат изтегляни в Москва. И за прибалтийските републики и Белорусия се взимат решения постът на първи секретар да бъде предоставян на местен жител. *Гелер, М. и Ал. Некрич.* Цит. съч., 249-250.

44 Пак там, с. 208.

45 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, кн. 2, 1991, с. 204.

по този въпрос и докато беше жив Сталин. Другарят Сталин остро ни критикуваше. Това, че се създава култ около мен, казваше др. Сталин, го правят есерите[46]. *Ние тогава не можехме да поправим това и така си вървеше. Трябва да се подходи към ролята на личността по марксистки. Но както се оказа, Берия искаше да подрони култа към личността на Сталин и да създаде култ към собствената си личност*"[47]. Вероятно в обвинението, че Берия се е опитвал да подрони култа към личността на Сталин Микоян визира постановлението на Президиума на ЦК на КПСС от 9 май 1953 г., прието по инициатива на Берия, "За оформянето на колоните демонстранти и сградите на предприятията, учрежденията и организациите в дните на държавни тържествени празници". Според него в украсата не бива да се използват портрети на партийни дейци. Това постановление е отменено пак от Президиума на ЦК на КПСС още в първия ден на пленума 2 юли 1953 г.

Изказването на Микоян разбунва духовете на сталинистите, които решават, че е дошло време за защита на техния кумир. А. Андреев поставя въпроса ребром: "*Отнякъде се появи въпросът за култа към личността. Защо излезе този въпрос? Та той отдавна е решен в живота, милиони хора знаят какво значение има гениалната личност, стояща начело на движението, знаят какво значение имаха и имат Ленин и Сталин, а тук отнякъде се появи въпросът за култа към личността. Това са шмекерии на Берия*"[48]. И моментално получава подкрепата на Ворошилов, който се обажда: "*Правилно*!"

Оспорването изобщо на необходимостта от промени обаче стряска новото ръководство. Хората, опитващи се да реформират съветското общество, разбират, че в стремежа си да осъдят и отстранят Берия са

---

46 Обвинението на Сталин, че други са виновни за създаване на култа около него, поразително прилича на самозащитата на българския сталинист Вълко Червенков, който чете доклад за осъждане на "култа към личността" в България на пленум на ЦК на БКП на 26 януари 1954 г.: "*Ще си позволя да кажа, че лично аз неведнъж съм повдигал въпроса и съм правел опити да се прекрати в печата, в нашата пропаганда тази вредна практика да се въздига и възхвалява моята личност. Не веднъж в Политбюро повдигах въпроса и даже официално писах, че е недопустимо безобразие, дето се търпи да се появяват мои бюстове, барелефи, статуи на обществени места, че е въобще скандал да се излагат и търпят на обществени места бюстове на живи политически ръководители и дейци. В началото на тази година внесох предложение в Политбюро и Министерския съвет да се изземат всички мои бюстове и пр. и да се забрани произвеждането и продажбата им. Нищо не излезе.*" *Червенков, В.* За още по-голяма колективност в ръководството и работата на партията. – Ново време, кн. 4, 1954, 21-22.

47 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 2, с. 161.

48 Пак там, с. 185.

прекалили и се налага да изяснят отношението си към Сталин. Това прави в заключителното си слово Г. Маленков (получава подкрепа и от Н. Хрушчов): *"Трябва да знаете, другари, че култът към личността на др. Сталин в ежедневната практика на ръководството взе болезнени форми и размери, методите на колективизъм в работата бяха отхвърлени... този уродлив култ към личността доведе до безапелационност на едноличното решение и през последните години започна да нанася сериозна вреда на работата на ръководството на партията и страната"*[49].

Така изброените и осъдени "престъпления" на Л. Берия на Юлския пленум на ЦК на КПСС показват достатъчно релефно, че и по вътрешнополитическите въпроси позициите на Берия са много по-радикални – той предлага смекчаване на репресивната система, отделяне на партийните структури от държавното управление и повишаване ролята на държавните органи, възстановяване на националното самочувствие на съюзните републики, обявява се срещу култа към Сталин. За тези позиции той е критикуван, изключен, осъден (на смърт[50]) *"като изменник на Родината"*. Но неговите виждания, така както са очертани на осъдилия го пленум, съвпадат с основната посока на "новия курс", който започва в СССР веднага след смъртта на Сталин и който е предложен за следване и на останалите страни от Източна Европа.

Съдържателната дискусия на Юлския пленум на ЦК на КПСС, осъждането на идеите на Берия, които се покриват със смисъла на "новия курс", ни кара да си зададем въпроса дали осъждането на Берия и неговите възгледи нѐ означава и отказ от "новия курс", а оттам и прекратяване на натиска за промени в Източна Европа. Този въпрос е изключително важен за източноевропейците, защото от отговора му зависят международните предпоставки на българския опит за десталинизация. Този важен отговор можем да намерим отново в стенограмата на Юлския пленум. Вижданията на Берия са представени на пленума по такъв начин, че да предизвикат гнева на членовете на висшето партийно ръководство, подбрани още от Сталин и живеещи със старите догми. В същото време в заключителното слово на Г. Маленков и в изказванията на реформаторите от новото колективно ръководство предпазливо се прокрадват новите идеи.

---

49 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, 1991, кн. 2, с. 195.

50 Според официалното съобщение Л. Берия и шест от най-близките му сътрудници (В. Меркулов, В. Деканозов, Б. Кобулов, З. Гоглидзе, З. Мешчик, Л. Влодзимирский) са осъдени при процес (18-23 декември 1953 г.) от специален съдебен състав на Върховния съд на СССР на *"разстрел с конфискация на личното им имущество, лишаване от воински звания и награди. Присъдата е окончателна и не подлежи на обжалване"*. Съобщението обявява също, че *"присъдата е приведена в изпълнение"*. в. *Правда*, 24 декември 1953 г., бр. 302.

В пространната реч на Микоян е очертана общата насока за необходимите промени. Той разказва как още преди смъртта на Сталин те двамата с Хрушчов са се опитали да въведат икономически механизми за стимулиране на селскостопанското производство – да повишат изкупните цени на месото и картофите, но вместо да се съгласи с тях Сталин е предпочел да повиши данъците на колхозите[51]. Утвърждаващият се като нов лидер Маленков в заключителното си слово повтаря тези факти и обявява перспективата за повишаване на производството на храни[52]: *"Трябва да се признае, че изоставането в редица отрасли на селското стопанство е преди всичко следствие от недостатъчната заинтересованост на колхозниците да увеличават производството на отделните култури и от развитието на животновъдството. Затова за по-нататъшен подем на селското стопанство ние сме длъжни да решим този коренен въпрос за осигуряване на материалната заинтересованост на колхозите и колхозниците в увеличаване на всички продукти на селското стопанство"*[53].

Така на този повратен за КПСС, а и за останалите компартии в Източна Европа пленум е очертан характерът на реформата – да се съсредоточи вниманието върху селското стопанство. Импулсът от Москва намира пълно потвърждение в "новите курсове" на всички източноевропейски страни – намалени са задълженията на кооперативите и на частните селски стопани, прекратен е натискът върху частниците, повишени са не само изкупните цени, но и инвестициите в селското стопанство[54].

Не по-малко интересно е да се проследи еволюцията на съветското ръководство по онези въпроси, които предизвикват най-острата критика и осъждането на Берия – германския въпрос, Югославия, партийния контрол върху държавните органи, отношенията между социалистическите държави (всъщност отношението на СССР към сателитите в Източна Европа), амнистията.

Юнският бунт на работниците от ГДР предизвиква намесата на разположените там съветски военни части – бунтът е смазан със сила, а резултатът е, че страхът на Валтер Улбрихт от загуба на съветската опора

---

51 Дело Берия... – Известия ЦК КПСС, кн. 2, 1991, 154-155.

52 Всички опити за реформиране на социализма и след 1953 г. и по-късно, включително и китайската реформа след смъртта на Мао Цзедун, започват от селското стопанство. Причините според мен са: първо, че при кризата обикновено най-остро стои проблемът за изхранване на населението и второ, защото селското стопанство е отрасъл, който най-лесно се поддава на реформиране, а и материалната заинтересованост най-бързо дава резултат.

53 Пак там, с. 198.

54 *Баева, И.* Източна Европа след Сталин 1953-1956. С., 1995, 25-45.

не се реализира[55]. Но е прекратен и курсът на форсиран преход към социализъм от сталински тип. Още по-интересно се развиват съветско-югославските отношения. Берия е осъден заради опита да ги възстанови, но малко по-късно точно онези, които яростно оспорват неговото предложение, правят това[56].

Идеята на Берия, че държавните органи трябва да играят по-важна роля от партийните се реализира косвено, когато голяма част от силните политически фигури в Източна Европа предпочитат да запазят поста държавен глава или министър-председател, а не на партиен лидер. Така прави самият Г. Маленков (и точно затова в началото на 1955 г. при следващия рунд от политическата борба за наследството на Сталин партийният лидер Никита Хрушчов успява да отстрани Маленков като конкурент), но и Вълко Червенков.

И в отношенията с източноевропейските държави настъпват промени. Под натиска на унгарския бунт срещу системата на 30 октомври 1956 г. съветското политическо ръководство приема знаменитата декларация за новите принципи, върху които трябва да се градят отношенията на СССР с източноевропейските му съюзници. Обещано е изтеглянето на т. нар. съветски съветници, както и на съветските войски от Източна Европа. В икономическото сътрудничество: "*Съветското правителство е готово да обсъди заедно с правителствата на другите социалистически държави мерките, осигуряващи по-нататъшното развитие и укрепване на икономическите връзки между социалистическите страни, така че да се отстранят каквито и да било възможности за нарушаване на принципа на националния суверенитет, взаимната изгода и равноправието в икономическите отношения*"[57].

По всичко личи, че обвиненията срещу Берия са били формулирани по-скоро с мисълта той да бъде осъден, а не защото възгледите на хо-

---

55 В. Улбрихт може би съзнателно не съобразява трудовите норми с изискването на Москва за облекчаване на условията на труд и по такъв начин косвено предизвиква работническите бунтове. Резултатът от бунта и от съветската намеса може да се изрази в официалните бройки на убитите – 21 човека, 18 души осъдени на смърт и 1300 на различни срокове затвор, но всъщност истинската последица е, че Валтер Улбрихт утвърждава трайно властта си. Съветската намеса и пролятата кръв обезсмисля всякакви планове за възстановяване единството на Германия. *Turner, H. A.* Germany from Parttion to Reunification. Yale University Press, 1992, 73-81.

56 За посещението на Н. Хрушчов и Н. Булганин, вече министър-председател, през юни 1955 г. в столицата на Югославия Белград и въздействието му върху Източна Европа. *Crampton, R. J.* Eastern Europe in the Twentieth Centiry. London and New York, 1995, 281-282.

57 Пълният текст е публикуван у *Дюрко, Л.* "1956 год". Иностранная литература, кн. 8, 1988, 206-207.

рата, които са го арестували, се отличават коренно от неговите. Всъщност те перефразират известния лозунг от онова време "Без Сталин – по сталински" в "Без Берия – по бериевски", като неговите съдии не само не се отказват от политическата му линия, а я следват последователно дори в детайлите. Изводът, който може да се направи, е, че осъждането на Берия не е спор за същността на необходимите реформи, а борба за власт. Тя ще продължи и по-късно (при отстраняването на Маленков през 1955 г., на Молотов през 1957 г. и на Хрушчов през 1964 г.), но винаги ще бъде съпроводена с обосновката за грешки и изопачения, което в края на краищата забавя необходимите реформи.

Подобна е и съдбата на инициативите на Берия. Той започва да ги реализира след смъртта на Й. Сталин в трите месеца, отпуснати му от историята. Но след като в началото на юли предложените от него реформи са осъдени, на наследниците му реформатори – Г. Маленков и Н. Хрушчов, ще са необходими не по-малко от три години, за да продължат осъществяването им. А за някои проблеми – пълното преразглеждане на политическите процеси, трябва да се чака почти четири десетилетия.

* * *

Решенията на Юлския пленум на ЦК на КПСС означават забавяне за реформите в Източна Европа – най-ясно това се вижда в Унгария. Отстраняването на Л. Берия дава нова възможност за противниците на промените. Оттук нататък последователността на реформите зависи от съотношението на силите между сталинисти и реформатори във всяка страна поотделно. Към него трябва да се добави и зависимостта на политическия процес в Източна Европа от Москва. Тя проличава особено във връщането назад в икономическите реформи след отстраняването на Г. Маленков в началото на 1955 г. Точно тогава рязко се забавя темпът на промените, а впечатлението, че те вървят зиг-заг без ясна стратегия изчерпва вярата в смисъла им. Така в обществото се натрупват предпоставките за ново, по-страшно недоволство. Катализатор на този процес са решенията на XX конгрес на КПСС от февруари 1956 г. и особено политическият удар върху сталинистите, нанесен с т. нар. секретен доклад на Н. Хрушчов от 25 февруари.

Към външнополитически рамки, в които се развива първият български опит за десталинизация, трябва да се добавят и българските реалности. Известно е, че след Втората световна война Източна Европа и България стесняват изключително възможностите си за самостоятелно развитие. Те стават територия, на която в първите месеци след войната се борят за надмощие двете свръхсили – Съветският съюз и Съединените щати. След категоричната победа на Съветския съюз (1947-1948 г.) свободата на избор за местния политически елит намалява още повече. Колкото и да е ограничена свободата, тя все пак може да се измери с обществе-

ната реакция на събитията. Макар да остава почти неизвестно за тогавашната българска общественост поради строгата цензура, началото на промените раздвижва обществото и в България.

Сведения за обществената реакция на опита за десталинизация ни дават отново американските разузнавателни и дипломатически документи. След завръщането на българската делегация от "инструктажа" в Москва из България се разнасят слухове за промени – реорганизация на правителството и смяна на Вълко Червенков като генерален секретар на ЦК на БКП. Дори се споменават имената на вероятните му заместници – Георги Чанков или Райко Дамянов[58].

Интересът на Запада към промените в Източна Европа нараства. Първите сведения за недоволство в България идват от британската легация в София и говорят за вълнения на тютюневите работници в Пловдив[59].. Подробностите пристигат от Тел Авив, където Вилхелм Шпетер, журналист и бивш кореспондент на два швейцарски вестника за България разказва: "*Вълненията на тютюноработниците от Пловдив и Хасково са предизвикани от безработицата, тъй като необработеният тютюн е изнесен през есента на 1952 г. заради страха от война с Югославия. През пролетта на 1953 г. група пловдивски работници се подготвят за демонстрация, а правителството вместо да ги арестува, както се прави дотогава, предпочита да разреши демонстрацията. Тя се провежда на 5 май 1953 г. с участието на 20 хил. работници, между които и членове на БКП, под лозунга: "Искаме работа и хляб!". Кметът на Пловдив обещава да не се изнася повече необработен тютюн. Към 16 часа обаче пристига министърът на промишлеността Антон Югов, който е освиркан и замерян с камъни. Едва тогава се намесва милицията с палки и изстрели във въздуха. Убити са 3 души, арестувани са 50, а пресата мълчи*"[60]. Конфликтът в Пловдив продължава да тлее, защото на следващата година, пак в началото на май, над града са пуснати позиви с текст: "*Часът на освобождението е близък!*"[61]

Макар и в умален мащаб, българските протести от началото на май 1953 г. наподобяват събитията от юни 1956 г. в Познан. Резултатите обаче са различни. Въпреки новия подход – демонстрацията е разрешена, а милицията се намесва едва след като демонстриращите не пожелават да изслушат министъра, те показват, че властта продължава да разчита на силата.

От Франкфурт, основен център за събиране на разузнавателни сведения, пристигат подробности за саботажи около Плевен, в мина Елисей-

58 Съобщението е датирано 31 юли 1953 г. и е на американското посолство в Белград. NARA, Department of State. Decimal File. 769.00/7-3153

59 Пак там, 769.00/7-1553.

60 Пак там, 769.00/9-1653.

61 Пак там, 769.00/5-1154.

на, Кърджали, пожар в сапунената фабрика в Костинброд[62]. Но като цяло българските вълнения са в размер, който не може да застраши стабилността на режима. За очакваните политически промени по-важно си остава разположението на силите в политическия елит – съперничеството между Червенков и Чанков. Дори и за външните наблюдатели Чанков няма големи шансове (въпреки че е близък с Маленков), защото "*е твърде силов, а Червенков е по-умерен*"[63]. Другият претендент – Антон Югов, пък не е бил в Москва, което изглежда като голям недостатък в следвоенна Източна Европа[64]. В духа на борбата за власт в ръководството на БКП вероятно е полезно да се отбележи фактът, че първото споменаване на Тодор Живков в американските документи е едва след Шестия конгрес на БКП, който го избира за първи секретар. То е придружено с констатацията, че той "*още не владее партийните организации*"[65].

Възможностите за влияние на Запада върху процеса на десталинизация в България, определя в свое сведение български евреин, заминал за Израел. На 28 декември 1954 г. Ели Нисим Аройо разказва в Тел Авив за отношението към системата на младото поколение, израснало след войната. Той споделя: "*Синът ми, който е на 17 години, е убеден комунист. Младите хора не искат да слушат западни радиостанции... Често родителите им не искат да се противопоставят на комунистическото образование в училище, защото щом те ще живеят в тази страна, по-добре е да са в съгласие с режима*". И продължава с по-цялостно обобщение: "*Няма съпротива, дори и пасивна, защото хората са загубили надежда в освобождението и смятат, че най-доброто е да се подчинят на условията, които господстват в България*"[66]. Тази апология на конформизма звучи в унисон с българското отношение към превратностите на съдбата изобщо и към десталинизацията в случая.

Ако трябва да прибавим още един щрих към международните предпоставки на българския опит за десталинизация, можем да погледнем и върху сравнително слабото взаимно влияние, което си оказват източноевропейските държави. България много по-стриктно се съобразява с импулсите на Москва, отколкото със ставащото в сродните страни, дори се стреми да се предпази от "подривното влияние" на революционните Полша и Унгария.

Докато в Унгария например проявяват особен интерес към това "*как се внедрява вътрешнопартийната демокрация, как се посреща*

62 NARA, Department of State. Decimal File. Пак там, 769.00/7-2053.
63 Пак там, 769.00/9-1653.
64 Пак там, 769.00/9-2853.
65 Пак там, 769.00/10-2654.
66 Пак там, 769.00/12-2854.

критиката, отправена срещу партията"[67], то българските дипломатически служби предпочитат да следят по-свободните изказвания в чужбина на българите[68].

През 1956 г. стават проблемни и контактите с Полша, тъй като традиционните дописки и съобщения на български журналисти, изпращани за публикуване в полския печат, стават неадекватни на новия стил и език на полските вестници[69]. Този проблем малко по-късно става почти постоянен в контактите с унгарския печат.

И все пак най-пряко е влиянието, което си оказват социалистическите държави чрез непосредствената дейност на техните представители. За страха на българските власти от полското влияние говори съдбата на Полския бюлетин в София. През 1956 г. в него започват да се публикуват дискусионни статии от полската преса. Търсенето се увеличава и тиражът на бюлетина достига 3 хил. бройки. Студентите от специалност Журналистика на Софийския университет организират вечер на полската преса, но тя е отменена от университетското, партийното и комсомолското ръководство. Нещо повече, ДКМС отказва да приеме 200 полски студенти през лятото, а масово четените полски списания и вестници изчезват от библиотеките. Полската демократизация след събитията в Познан и след Осмия пленум на ЦК на ПОРП (октомври 1956 г.), който възстановява Владислав Гомулка начело на ПОРП без предварителното съгласие на Н. Хрушчов, водят до временно закриване на Полския бюлетин и отзоваване от България на хората, които го правят[70].

---

67 Архив на Министерството на външните работи (АМВнР), опис 11, папка 25, а. е. 689, л. 19.

68 Така например по време на седмицата на българския филм в Будапеща (21-29 октомври 1954 г.) един от българските гости – сценаристът на филма "Септемврийци" Анжел Вагенщайн си е "*позволил в частен разговор с българи и преводачките да покаже нетактичност, като е правил неправилни изказвания по някои въпроси*". За това веднага е донесено със специална телеграма до Министерството на външните работи в София. АМВнР, оп. 11, п. 25, а. е. 688, л. 19.

69 Един от примерите в това отношение е искането на сп. Przyjazn да получава от България материали "*интересни, четивни, без натрапване на пропагандната цел*". Пак там, оп. 13, п. 23, а. е. 388, л. 84.

70 Всичко това е описано в статията на Кристина Желинска "Приятелство на кокили" в реформаторския полски вестник Po prostu, nr. 45, 4 listopada 1956 г. Авторката е правела Полския бюлетин, опитала се е да организира вечерта на полската преса и е била отзована от България за тази дейност. Тя се опитва да постави принципния въпрос за информацията: "*След XX конгрес на КПСС си казахме, че никога вече няма да си служим с политически лъжи, макар и с най-възвишени цели, че черното ще е черно, че завръщането към истината ще е най-важната ни задача и цел. След XX конгрес кореспондентите на ПАП получиха указания да представят действителната демократизация в източноевропейските страни, да говорят с хората. После се оказа, че не е така лесно да се*

Документацията за външните влияния върху първия опит за десталинизация на България показва, че българските събития са обусловени преди всичко от ставащото в Москва. Всички останали влияния – независимо дали са от Запад или от страните с подобна на българската съдба от Източния блок, играят второстепенна роля. И в двата случая българските управляващи използват силово възможностите на цензурата, за да "предпазят" българското общество от нежелана информация. Може би плод на тази политика е и усещането, което все още битува у много българи, че промените в България, започнали плахо през 1953 г. и продължили малко по-смело след април 1956 г., са резултат от вътрешната логика на политическо развитие. Без да отричам значението на вътрешния фактор обаче изводът е, че на практика за целия следвоенен период водещ е външният фактор – в периода 1953-1956 г. той е променящият се в положителна посока тогава Съветски съюз.

информира за демократизацията и престанаха да им искат такава информация."

БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПРОПАГАНДА В НАЧАЛНИЯ ПЕРИОД НА ЖИВКОВИЗМА

Когато говоря за пропаганда във време на политически и икономически преход, какъвто изживяваме в момента, се чувствам задължена да уточня и конкретизирам обхвата и съдържанието на това обрасло с идеологически предубеждения понятие – пропаганда. Съвсем накратко: произходът на думата е латински и означава разпространяване на идеи, учения, образи и т. н. В същинския си днешен смисъл тя се употребява едва от XVII в., когато през 1622 г. папа Григорий XV създава специална Конгрегация по пропагандата, чиято задача е мисионерска – да разпространява християнската вяра. Отрицателните асоциации, натрупани около днешното понятие пропаганда, се явяват много по-късно, като началото им е поставено именно от външната пропаганда.

Когато избухва Първата световна война, външната пропаганда на всяка от воюващите държави си поставя за цел, която до голяма степен и успява да реализира – да дискредитира противниците си и така да защити собствената си национална кауза. Всички го правят с помощта на очернителска и подстрекателна реторика, на лъжи, фалшификации и стимулиране на обществените и националните предразсъдъци. Този маниер придава негативен образ на пропагандата като злоупотреба с факти и емоции. Едва по-късно понятието добива и ясни политически характеристики. Най-голяма заслуга за това имат "върховете", които достигат в усъвършенстването и използването на пропагандата за манипулиране на затворено и унизено общество нацистът Йозеф Гьобелс и комунистите. Отрицателните характеристики и до днес остават свързани с масираната, централно направлявана, контролирана и еднопосочна пропаганда[1].

Не може да се отрече обаче, че пропагандата не си отива нито заедно с краха на нацизма, нито с рухването на надживелия го с половин век комунизъм. Вече не като зло, а като необходимост тя остава неотменна съставна част от външната политика на всички съвременни държави. Вярно е, че се променят използваните средства – новите технологии, масмедиите, свръхмодерните системи я правят много по-усъвършенствана като възможности да разпространява и налага послания, образи и идеи. И това става с нарастваща скорост (при Интернет разпространението на мненията на практика не изисква време), обхваща все по-разширяващи се

---

1 За енциклопедично-речниковото понятие за пропаганда вж.: Речник на чуждите думи в българския език. С., 1978, с. 607; Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993, с. 320; *Palmowski, J.* Dictionary of Twentieth-Century World History. Oxford, 1997, p. 501.

пространства и получава възможност да въздейства убедително върху все по-голям брой хора. Променено е и съдържанието – то се подчинява на общите тенденции, очертали се в глобализацията на икономиката, културата, политиката, при налагането на новите принципи в международните отношения – приматът на човешките права над националните (макар и с условностите на разделението между големи и малки, между силни и слаби)[2].

Следващият проблем е за обхвата на понятието външна пропаганда – кои са формиращите го фактори, от какви държавни усилия и от какво субективно поведение зависи изграждането на позитивен външен облик на една държава. На първо място между факторите бих поставила нещо, което не зависи пряко от едно или друго управление – относителната тежест и мястото на държавата в международните отношения. Очевидно е, че България в границите си от XX в. не може да бъде нищо повече от средно голяма европейска държава като територия и население, но малка като влияние. Основанието България да бъде причислена към малките и без особено влияние държави е нейното географско разположение – в един от най-кризисните и при това граничен европейски регион, и слабостта на икономиката ѝ. Тя представлява по-голям интерес единствено за идеалисти-ентусиасти (само така мога да характеризирам безкористната дейност на такъв българофил като Геза Фехер[3]) или за големите европейски държави, в моменти когато се борят помежду си за надмощие или за промяна на статуквото в Европа и трескаво търсят съюзници. Това означава, че България е много силно зависима от глобалното развитие и от геополитическото си разположение, както и че успешната ѝ външна пропаганда е функция на умението ѝ да балансира между големите сили.

Следващият фактор за външната пропаганда произтича от първия. Той е в способността на българските стоки да бъдат конкурентноспособни на външния пазар и автономно да градят позитивен облик на страната. И в това отношение България не може да се похвали с особени успехи, като изключим някои продукти на селското стопанство, за които обаче трябва да благодарим на климата. Икономическата пропаганда има по-широко въздействие от простата експанзия на стоки, тъй като тя включва и рекламни действия – изложби, представяния, размяна на икономически идеи.

---

2 Българската интерпретация на тези световни проблеми и на тревожното място в тях на България може да се намери в: *Проданов, В.* Глобалните промени и съдбата на България. С., 1999.

3 За изключителните му заслуги за българската наука и за подобряване на облика на България след Първата световна война вж.: *Пейковска, П.* Из епистоларното наследство на Геза Фехер като учен-българист. – Известия на държавните архива. Бр. 70, 1997, 74-108.

Третото място сред факторите по право се пада на културната пропаганда. Макар че тя няма приоритет в международните отношения, по същество е един от най-важните канали за реализирането на външната пропаганда. Не е излишно да се припомни, че още Платон оценява, че най-важното въздействие на пропагандата е върху човешката душа. Формирането на облика на една държава в много голяма степен зависи от способностите ѝ да разпространява своето културно влияние навън, да предизвиква интерес с постижения в сферата на духа. Затова и културната пропаганда с право заема почетно място във всяка външнополитическа дейност.

Накрая искам да обърна влияние върху въздействието на два противоположни, но все пак свързани помежду си фактора – от една страна това е държавната, институционализирана външна пропаганда, а от друга – неофициалната, резултат от действията на българите, които пребивават вън от държавата. Последният фактор засилва ролята си през втората половина на XX в., защото съвпада с идеологическото противопоставяне на студената война и с активното включване на емиграцията в това противопоставяне. Неофициалните или индивидуалните действия създават и същинския облик на страната в масовото съзнание – така се ражда негативното събирателно понятие за българин в Италия (след 1981 г. и широко пропагандираната от американските разузнавателни служби "българска следа" в атентата срещу папа Йоан Павел II).

В рамките на глобалните процеси и на изброените конкретни фактори как изглежда българската външна пропаганда? Става дума за политиката на нашата държава за защита на българската национална кауза, за разпространяването на позитивен образ на България в нашия регион (Балканите или както напоследък ги наричат – Югоизточна Европа), в Европа и по света. Беглият исторически поглед показва, че България може да се похвали с твърде малко успехи в това отношение. Да започнем с неуспешната българска външна пропаганда в края на Първата световна война. Тогава нашата национална кауза не само не получава международно разбиране и признание, но е и отречена с клаузите на злощастния за България Ньойски мирен договор от 27 ноември 1919 г. Повечето причини са обективни – негативизмът към България, останал още от Втората балканска (Междусъюзническа) война, отрицателните емоции, които създава българската армия у победителите във войната (неуспехът на Дарданелската операция през 1915 г. залага у Чърчил трайно неприязнено отношение към българите), но не бива да се пренебрегва и неуспешната външна пропаганда. А може би е по-правилно да се каже – изключително активната и настъпателната сръбска, гръцка и румънска пропаганда, която рисува за победителите образа на българите като хора насилници, убийци и склонни към жестокости.

Политическите сътресения, които изживява България в периода между двете световни войни, не подобряват външния ѝ образ. Не само заради грубите маниери на Стамболийски, които правят недобро впечатление на европейските дипломати при голямата му обиколка в Европа, а защото моралното потресение на европейците от войната бетонира тяхната подозрителност към победените. Не повишават престижа на България и новите жестокости, последвали свалянето на правителството на Ал. Стамболийски, Септемврийското въстание от 1923 г., както и ужасяващият атентат в църквата "Света Неделя" през април 1925 г. Припламващата гражданска война в България през 20-те години има и своите външни измерения – убийството на бившия български посланик в Прага Райко Даскалов, само защото е земеделец[4], разправиите за пари и мебели между новия посланик проф. Димитър Михалчев и вдовицата на Р. Даскалов[5]. Немалка роля за негативния облик на България пред света има вътрешният и външният тероризъм, практикуван от отчаяните от липсата на перспективи дейци на ВМРО. Така първоначалните впечатления от българите като необразовани, неразвити и склонни към насилие се запазват в целия междувоенен период, въпреки големите усилия на много образовани и културни български политици и дипломати.

В годините на Втората световна война, която има силни идеологически характеристики, България преживява период на подем, свързан с реализирането на националния идеал – връщането първоначално на Южна Добруджа, а след това и временното присъединяване на Македония и Тракия. Националните успехи на България обаче са възприети от засегнатите участнички от Антихитлеристката коалиция като окупация, а когато прибавим и полицейските акции срещу съпротивителното движение в тези райони, негативната сметка на България в коалицията победителка нараства. Затова накрая, след като оръжията в Европа замлъкват, нашата страна отново е изправена пред международна мирна конференция в позицията на победена и участничка в пакт, заложил на идеология, осъдена след войната като престъпна.

Така отново в мрачни краски се очертава обликът на България пред света в края и на Втората световна война. Новият следвоенен период обаче съвпада с началото на първия голям преход в българската история през XX в. – към социализъм от съветски тип. Големите обществени промени се извършват в България под наблюдението и в посоката, наложена от Съветския съюз. Те поставят ново начало, при което водените от комунистите политическите сили се опитват да прекъснат историческата традиция и да започнат на чисто. Това е опит за кардинална промяна и в посоката и акцентите на външната политика, а оттам и във външната

4 Трите дела. Прага-Виена-Милано. С., 1990.

5 Дипломатически архив на министерството на външните работи (ДА на МВнР), опис 11.

пропаганда на България. В най-общи линии тя преориентира страната от западноевропейските към източноевропейските държави – на първо място е СССР, но специално внимание е отделено и на новите съюзници от Източния блок. Втората промяна е не по-малко значителна, макар и да не се осъществява веднага – външната пропаганда попада под похлупака на пълната идеологизация. Началото на новата външна пропаганда на следвоенна България съвпада с годините на сталинизма с всички произтичащи от това последици. Нейна основна характеристика е предпочитането на "интернационализма" пред национализма, доброволното подчинение на Съветския съюз, неравностойните културни и икономически връзки с новите съюзници от Централна Европа, трудните отношения както с балканските, както и с развитите западни държави. Основните черти на външната пропаганда в Източния блок по време на сталинизма вече са очертани в историческата литература[6].

След смъртта на Сталин започва и първият опит за демократизация. За повечето страни в Източна Европа той се ограничава до преформулирането на механизмите за упражняване на властта, без да засяга социалистическата политическа система. Българската десталинизация съвпада с утвърждаването във властта на личност, която в началото изглежда преходна, но се оказва най-дълго управлявалият български държавник през XX в. – Тодор Живков. Вътрешнополитическите промени налагат еволюция и на външната пропаганда. Процесът е бавен, ако погледнем целия период на живковото управление трудно ще забележим някакви резки промени в това отношение, но и бавната еволюция води до смяна на акцентите – те са в съотношението интернационално-национално.

Началният етап от управлението на Живков може да се разположи във времето от средата на 50-те години до началото на 60-те години. При него съотношението между приемственост и промяна е с преобладаване на първото. България не само не се опитва да излезе от образа си на най-последователна поддръжничка на съветската линия (както във вътрешен, така и във външен план), но дори показва стремеж да го затвърди и да го превърне в българска специфика. В това отношение пропагандата жъне и най-големите си "успехи". За какво става дума – във времето, когато обществено-политическата криза в Полша и Унгария ги води до опити коренно да променят социалистическата система от съветски тип или направо да излязат от Източния блок (което предизвиква и съветската военна интервенция в Унгария), България поема ролята на доброволен защитник на съветските интереси (това е българското разбиране за интернационализъм).

Показателна е позицията на българския посланик във Варшава Георги Петров, който през 1957 г. се нагърбва с ролята на борец срещу пол-

6 *Баева, И.* Българската пропаганда в Източна Европа от края на Втората световна война до смъртта на Сталин 1953 г. – Balkanistic Forum, 1-2, '96, 115-126.

ския "*ревизионизъм*" и защитник на съветската позиция[7]. Активната просъветска дейност на посланик Петров поставя България в една група с Виетнам и Северна Корея, които във Варшава продължават да подчертават заслугите на СССР и съветската армия при всеки официален повод, и я отдалечава от европейските социалистически страни, които се дистанцират от предишната подчиненост. Това обаче не е лична инициатива на посланика, а държавна позиция. Когато в началото на май 1958 г. полска делегация на високо равнище посещава България, възниква спор по формулировките в комюникето. Едвард Охаб от полска страна предлага формулировката за водещата роля на Съветския съюз да отпадне – "*Ние в Полша такива формулировки не употребяваме*", но среща съпротивата както на Антон Югов, така и на Енчо Стайков и Т. Живков[8].

Очевидно образът на България като най-ортодоксална социалистическа държава кара консерваторите в Чехословакия да се обърнат точно към българските литератори и философи, когато искат да организират кампания срещу започналото раздвижване сред интелектуалците. През есента на 1956 г., в края на ноември, сиреч преди да са се уталожили страстите в Будапеща, редакцията на теоретичния орган на ЧКП сп. Нова мисъл кани българския философ и партиен деец Тодор Павлов да защити метода на социалистическия реализъм. Целта на заявката е съвсем конкретна: "*желателно е той да вземе отношение и към изказванията по този въпрос в чехословашкия печат и по-специално в Литерарни новини*[9]. Дори главният редактор на свободомислещия в. *Литерарни новини* поетът Ян Пиларж се опитва да балансира представените във вестника му

---

7 На 17 август 1957 г. Георги Петров пише до МВнР следното: "... *след моето завръщане в Полската народна република ми стана съвършено ясно, че тук, въпреки шаблонните изрази на куртоазия, се води широка антисъветска пропаганда: по приемите, при посрещането на Хо Ши Мин и други високи гости от народнодемократичните страни, чиито представители издигат лозунги или тостове за сплотеност и дружба между страните от социалистическия лагер начело с Великия Съветски съюз – това дори не се предава текстуално в печата и в информационните бюлетини. На отговорни полски хора днес не се нравят подобни лозунги и тостове и затова ги премълчават. Моето мнение е, че не трябва нито една стъпка да отстъпваме на ревизионизма, който днес има най-различни форми*". ДА на МВнР, оп. 14, п. 22, а. е. 359, л. 51.

8 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 336, л. 43-65. Енчо Стайков откровено заявява, че "*липсата на текст за ръководната роля на Съветския съюз ще предизвика смущение в нашите партийни кадри*", а Живков прави двусмислен паралел: "... *и в България има сили против българо-съветската дружба – бивши индустриалци, търговци, офицери, кулаци, изостанали слоеве на работническата класа, особено от дребната буржоазия, някои от селото, по-изостаналите райони, помаците, една част от бившата буржоазна интелигенция*".

9 ДА на МВнР, оп. 13, п. 35, а. е. 602, л. 21.

позиции като кани за участие в същата дискусия българските литератори Христо Радевски, Людмил Стоянов, Георги Караславов, Камен Калчев, от които очаква да защитят соцреализма[10]. Трудно е да се каже дали причината за този интерес към българите се дължи на факта, че в Чехословакия трудно се намират защитници на този измислен художествен метод (като изключим съветският възпитаник Владимир Достал) или защото България вече е добила ортодоксален облик. Но именно така започва добилата известност и у нас[11] полемика на чешките интелектуалци с Тодор Павлов[12]. Което не пречи на властите там да го предложат за държавна награда[13].

Друга българска специфика, която привлича интереса на европейските социалистически страни, е реорганизирането на българското село. Действително България първа в Източния блок обявява за приключило "*социалистическото преустройство*" на селото – още на VII конгрес на БКП през 1958 г. Затова и повечето от заявките за материали, които трябва да представят успехите на България, са за "българския опит" в преустройството на селото. Той се смята за положителен, особено за онези страни в Източна Европа, където властите имат проблеми с кооперирането[14].

---

10 ДА на МВнР, оп. 13, п. 35, а. е. 610, л. 80.

11 *Чичовска, В.* Българо-чехословашки отношения през 40-те и 60-те години. – Минало, 1994, кн. 2, 71-75.

12 От марксистки, но неортодоксални позиции спори с Павлов Франтишек Врба със статията си "*Цел и пътища – бележки по статията на Т. Павлов*", публикувана във в. *Литерарни листи*. Той е категоричен, че: "*Както в тази статия, така и в други изказвания по време на пребиваването си в Прага, др. Павлов атакува с един замах и противниците на комунизма, на марксизма-ленинизма и на социалистическия реализъм. Ясно дава да се разбере, че който се съмнява в социалистическия реализъм, се съмнява и в комунизма въобще... Да им повтаряме отново и отново голи принципи, в чиято възможност да се превърнат в бюрократични канони често са се уверявали, не е ефикасен метод за възпитание и въздействие*". ДА на МВнР, оп. 14, п. 37, а. е. 576, л. 29-42.

13 Пак там, оп. 14, п. 37, а. е. 569, л. 3.

14 На първо място това, разбира се, са полските власти, които след разпускането на кооперативите през 1956 г. търсят различни варианти ту за стимулиране на частните селяни, ту за тяхното сдружаване в различни форми на кооперация и селскостопански кръжоци, ту за поемането на държавни ангажименти за земята на възрастните селяни без наследници. Но заявките за обмен на български опит са от всички източноевропейски страни. През 1958 г. чехословашките власти проявяват интерес към организирането и заплащането на труда в ТКЗС, ДЗС, МТС, както и за размяната на селскостопански специалисти. Пак там, оп. 15, п. 36, а. е. 714, л. 45. През 1964 г. интересът на чехите и словаците отново е обърнат към българските ТКЗС, но този път към техните проблеми и трудности и как ги преодоляват – изрично е предупреждението: "*да не се идеализират нещата и да се*

Пак в сферата на външната пропаганда трябва да се постави и поредният опит на България (след кооперирането) да направи нещо уникално в Източна Европа. Става дума за малко позабравения вече, може би поради своята краткотрайност, български опит за "голям икономически скок". В началото на юни 1958 г. на своя VII конгрес БКП обявява "*победата на социалистическия строй*" и приема директивите за трети петгодишен план (1958-1962 г.). Но само няколко месеца по-късно, на 11 ноември 1958 г., разширен пленум на ЦК на БКП преразглежда петилетката и приема, че сроковете за изпълнението ѝ могат рязко да се съкратят – от 5 на 3 години. Много е вероятно това трудно обяснимо с икономически доводи решение да се дължи на т. нар. китайска връзка – през септември-октомври 1957 г. официална делегация, водена от В. Червенков, посещава социалистическите държави в Азия, след което в поредица от статии Червенков пропагандира "китайския модел". Китайската карта засилва позициите на Червенков, което може би мотивира Живков да предложи свой "български скок", за да лиши вътрешнопартийния си противник от козове. За образа на България по света обаче по-голямо значение има не генезиса на "българския скок", а неговото отразяване в чужбина.

Българската външна пропаганда става послушен рупор на инициативата, но реакцията на външните наблюдатели е силно скептична. Ето един от образците: на 5 декември 1958 г. българското посолство във Варшава организира пресконференция за полските и чуждестранните журналисти, на която посланикът Хр. Боев представя идеите за ускоряване на българското развитие. Посланикът пространно обяснява как ще бъдат използвани скритите резерви на българското стопанство, особено тези на земеделието, как волунтаристичният план може да бъде изпълнен "*тъй като това движение има подкрепата на широките трудови маси*".

Интересът към пресконференцията е налице – идват 76 журналисти от 110 поканени. Зададените въпроси обаче доста изстудяват ентусиазма на българските дипломати. Най-изразителните звучат така: "*Коя е причината за ревизирането на петгодишния план, тъй като само преди няколко месеца неговите директиви бяха утвърдени от VII конгрес на БКП, може ли планът да е бил занижен? По какъв начин мислите да увеличите селскостопанското производство през 1959 г. два пъти, а през 1960 г. – три пъти? Това е невъзможно. Понеже основната те-*

създава представа, че всичко се е развивало по мед и масло". Пак там, оп. 20а, п. 1321, а. е. 2108, л. 43-46. Още по-категорично е искането за споделяне на опит от страна на унгарците след революцията от 1956 г. В българо-унгарското споразумение от 1958 г. изрично е записано, че "*българските другари ще предадат опита си и ще помогнат в развитието на унгарското трудово кооперирание*", както и че ще бъдат изпратени 15-20 унгарски специалисти, които да проучат планирането, организацията на труда, финансовите въпроси, системата за кредитиране и управление на ТКЗС. Пак там, оп. 15, п. 30, а. е. 606, л. 18.

жест за получаване на високи добиви в земеделието слагате върху напояването, няма ли опасност да не ви стигне водата, като се има предвид, че през лятото в България реките пресъхват? Откъде ще се вземат инвестиционните средства за съкращаване на петилетката? Няма ли събирането на средства за инвестиции да влоши жизненото равнище на народа?"[15] Вместо желания пропаганден ефект – България да изпъкне като най-бързо развиваща се социалистическа страна, от въпросите личи, че никой не вярва в българския икономически скок. Полските журналисти не спестяват критичността си дори и към вече приключилото кооперирание, като питат за връзката между ТКЗС и намаляването на животните в периода 1948/1949 г.[16]

Вторият аспект на българската външна пропаганда засяга представянето на българските стоки в чужбина. Няма да се спирам на многократните опити (в повечето случаи успешни) за разширяване на търговския стокообмен, за засилване на българското присъствие не само на пазара на страните от СИВ, но и на европейския и световния, на ролята на българските търговски служби. Ще представя само "заслугата" на българските стоки за утвърждаване на облика на България в чужбина. Данните са многобройни, те се съдържат в повечето доклади на търговските представителства, на икономическите съветници при посолствата, на пратениците. Констатациите се повтарят във времето. Те сочат еднакви недостатъци, едни и същи предложения за подобряване на стоките, но и еднакъв резултат – минимален, доколкото изобщо го има. Затова ще спомена само няколко по-характерни примери.

Известно е, че при създаването на международната икономическа организация на Източния блок – СИВ, България е една от страните с най-неразвита промишленост. В периода на сталинизма е осъществена ускорена индустриализация по съветски образец. В началото на десталинизацията започва смяна на приоритетите – от промишлеността към т. нар. продоволствен курс, сиреч обръщане на икономическия поглед към селяните, селскостопанското производство и подобреното изхранване на населението. Този поврат обаче създава нов проблем – безработицата, затова Т. Живков след 1956 г. е принуден да иска от СИВ да възложи на България специализация в някой от клоновете на тежката промишленост[17]. На XV сесия на СИВ, проведена през декември 1961 г. във Варшава, са приети "Основни принципи за международното социалистическо разделе-

---

15 ДА на МВнР, оп. 15, п. 24, а. е. 494, л. 11-13.

16 Това всъщност е съдържанието на първия въпрос, който показва, че полските официални власти може и да искат сътрудничество в областта на кооперирането, но журналистите се интересуват повече от неговите негативи. Пак там, л. 13.

17 Вж.: *Марчева, И.* Индустриалната политика на България; *Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945-1960). В: Страници от българската история, Т. 2, С., 1993.

ние на труда". Това е опит да се отговори на процесите на икономическа интеграция в Западна Европа и да се създаде ефективна икономическа структура и на Източния блок (искам да припомня, че след налагането на съветския модел на индустриализация европейските социалистически държави изграждат паралелни икономики, които трудно контактуват ефективно помежду си). При първия опит за разделение на труда България получава наред с традиционната си селскостопанска специализация и правото да произвежда за СИВ електрокари и електротелфери[18].

Точно от тази специализация идват и проблемите. От съобщение на българското посолство в Прага на 30 април 1964 г. става ясно, че чехословашките предприятия, които са закупили българските електрокари, ги ползват като полуфабрикат – те монтират на електрокарите мотоциклетен моторен двигател "Ява-250" с мощност 9-10 конски сили[19]. Българските електротелфери пък предизвикват официален протест от чехословашки специалисти – заради неспазването на сроковете за доставка, конструктивните изменения, които българските производители си позволяват, без да ги съгласуват с потребителите и най-вече за това, което е най-често в оплакванията от български стоки – недоброто качество[20]. Не е лесно за младата българска промишленост да преодолее предварителните негативни нагласи на по-развитите в техническо отношение централ-

---

18 Нуждата от промишлено развитие е обоснована пред българските дипломати от Станко Тодоров през 1961 г.: "*Трябва да се изживее това разбиране, че ние сме само майстори на производството на домати, краставици и пиперки, ние можем да правим и по-сложни работи... да имате предвид това наше развитие специално в областта на машиностроенето, че ние, партията и правителството, сме твърдо решили да развиваме тази дейност. Не защото сме се влюбили в производството на машини, а защото няма друг изход за България... Ние не можем да оползотворяваме труда на нашия народ само в селското стопанство. Трябва да ви кажа, че перспективата е, че в селското стопанство ще остане не повече от 25-26% от работоспособното население, останалите ще отидат в промишлеността... Затуй за нас главният проблем е как да оползотворим трудовия ресурс на България... Е, има някои трудности. Така например, казано между нас, да речем не напълно споделят някои хора в ГДР нашата линия на развитие на машиностроенето. Същото е и с някои хора в Чехословакия*". ЦДА, ф. 1-Б, оп. 33, а. е. 662, л. 100- 101.

19 ДА на МВнР, опис 20а, п. 133, а. е. 2142, л. 75.

20 Пак там, л. 95- 96. По подобен начин изглежда представянето на българските стоки и в Полша. В доклад на съветника при българското посолство във Варшава Дим. Вълев от 1969 г. се отчита, че: "*Развитието на износа на машини и съоръжения е придружено с някои особености, които, ако не настъпи промяна могат да създадат сериозни затруднения... почти ежегодно явление е да не си плащаме задълженията, произтичащи от сключените договори за доставка в ПНР... допускането понякога да се изнесат некачествени машини и изделия*". Пак там, оп. 25, п. 73, а. е. 1828, л. 6.

ноевропейци, но лошото качество като постоянна характеристика на промишлените стоки допълнително препятства опитите за пробив на българските стоки на чуждия пазар[21].

Все пак, когато говоря за основния проблем на българските промишлени стоки – качеството (по времето на Живков то е обсъждано и на национални партийни конференции), искам да подчертая, че това не е проблем само на "социализма", а има значително по-дълбоки корени. Ще цитирам думите на германския бизнесмен Курт Леман казани през октомври 1999 г.: "*На панаира в Пловдив бяхме много учудени, като видяхме изложени машини с петна, изкривени линии, въобще неакуратно направени. У нас такива не се пускат даже от производство – смятат се за брак, а тук дори се показват на панаир*!"[22] Независимо от обясненията за продължаващата немарливост, най-малкото тревожно е, че тя не прави впечатление на никого повече от десет години след като българското производство действа в пазарна обстановка.

Безспорно най-голямо място във външната пропаганда заема културната дейност. Тя в най-голяма степен е и държавно осмислена като необходимост, затова в българската социалистическа държава с нея се занимават много институции – културните съветници към посолствата, Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина, Министерството на народната просвета, Концертна дирекция, Славянският комитет, БТА, БАН и др. В този случай не може да се каже, че направляваната пропаганда е подценена, напротив, грижата за нейната ефективност е постоянна. Но какво постигат усилията за пропаганда на българската култура? Първият проблем се ражда от избора на това, което заслужава да се пропагандира, а вторият е кой и с какви средства пропагандира.

Също както и при политическата пропаганда, и в културната България залага на консервативно-традиционния си облик. Това може да се види особено отчетливо при изобразителното изкуство. Като изключим спорадичните опити да се лансира старото изкуство по българските земи (то заема централно място в пропагандните усилия едва на Людмила Живкова през 70-те години), България изнася предимно изложби на реалистично изобразително изкуство. Без да имам предубеждения към това

---

21 През януари 1964 г. българското посолство в Будапеща иска помощ в рекламирането на българските радиоапарати, заради негативните настроения в Унгария, които звучат по следния начин: "*Българските радиоапарати са по-лоши от унгарските, производството на които е преустановено и по този начин на унгарския купувач се натрапвали некачествени български радиоапарати. Целта на материала е да улесни разсейването на тези предубеждения. В него да се изтъкне, че известните недостатъци, които в началото имаха българските радиоапарати, вече са отстранени и че те отговарят на европейското ниво на радиопромишлеността*". Пак там, оп. 20а, п. 108, а. у. 1747, л. 10.

22 В. "168 часа", 8-14 октомври 1999 г.

изкуство, в тази пропагандна тенденция виждам не толкова защита на художествените традиции, колкото желание с тези изложби България да противопостави традиционното изкуство на модернизма, който от втората половина на 50-те години печели все по-силни позиции в Източна Европа. Затова с известно недоумение е посрещната изложбата на българското изобразително изкуство, обиколила няколко европейски страни през 1958 г. Скептичната реакция на чехословашките критици е много показателна[23]. Същата изложба гостува и в Будапеща, но и там е посрещната със среден (или по-скоро служебен) интерес[24]. И всичко това, въпреки че в нея са включени такива имена в българското изобразително изкуство като Илия Петров, Стоян Венев, Бенчо Обрешков, Васил Бараков, Златю Бояджиев и т. н. Но докато в социалистическите страни такива изложби все пак са демонстрирани, то в Западна Европа дори не са допускани[25].

Голямо се оказва разминаването между българските и чуждите критерии за външна пропаганда със средствата на журналистиката. Това,

---

23 Тя е открита на 6 юни 1958 г. (след това през юли тя е представена в Братислава, а после и в Бърно), за което българското посолство в Прага съобщава: "*Първото впечатление е общо взето добро. Гражданите виждат здравото, реалистично направление, което от пръв поглед бие на очи. Това особено фрапира в настоящия момент, когато в една друга зала на Прага само два дни преди нашата изложба бе открита изложба на младата генерация югославски художници, която е изложба на модернизъм в мащаби, каквито в Прага рядко си виждат*". ДА на МВнР, оп. 14, п. 37, а. е. 735, л. 25. Оценката на критиците от в. "Свободне слово" е по-различна: "*Искреността е явна и не може да се отрече, че в българското изкуство по този начин се родиха нови ценности, обаче е трудно разбираемо, че младото изкуство съчетава творческата си програма със стари школи, чиято мисия е изпълнена и отдавна приключена*". Пак там, л. 26.

24 Обяснението на посолството в Будапеща е подобно: "*Българското изобразително изкуство е непознато в Унгария, а унгарската публика предпочита модернистичното изкуство... Трябва да се посочи, че редакциите на сп. Мютерем и Ейлет еш Иродалом не пожелаха да се занимават с нашата изложба, въпреки обещанието и натиска*". Пак там, оп. 15, п. 31, а. е. 627, л. 13-17.

25 Опитът на българския КПКВЧ да отговори на британската изложба на Хенри Мур в София с българска графична изложба в познатия стил е осуетен от англичаните, "*защото нямала да има успех в Англия, че на такава изложба въобще никой нямало да обърне внимание*". Несъгласие поражда и предложението за изложба "2500 години изкуство на българските земи", само заради съвременния си раздел: "*Ние бяхме избрали най-хубавото от хубавото, което имаме, но те не искаха да приемат и пак се аргументираха с това, че такова нещо там не може да се приеме, че то лошо ни представяло. А ясно е, че те не искат да покажат на своята публика реалистично изкуство*". Същите проблеми се повтарят и при опита изложбата да бъде представена в Италия и в САЩ. ЦДА, ф. 1-Б, оп. 33, а. е. 662, л. 305.

е насочена към изтъкване на "*огромните успехи в изграждането на нашата социалистическа икономика и култура, големите политически, материални, здравни и културни придобивки на трудещите се в условията на народна власт*"[32]; приоритет в нея имат социалистическите страни, големите капиталистически и някои от по-малките; принудена е стриктно да спазва реципрочността в културния обмен с капиталистическите държави[33]; тематиката ѝ следва схемата – обществено-политически и социални въпроси, промишленост, строителство и едва след това са науката, културата и изкуството, спортът и туризмът[34]. В началото на 60-те години се явяват нови приоритети – пропаганда на Балканите (Гърция и Турция), в Близкия изток и в новоосвободените страни[35]. Тогава може да се забележи и постепенната смяна на акцентите от индустриално-кооперативните успехи към изтъкване красотата на българската природа и на културните явления, но не от социалистическия период, както е преди това, а на традиционната култура[36]. Още в този ранен период се прокрадва тенденцията да се подчертават националните предимства, което свидетелства за отказа от "интернационализма" от първите години на управлението на Живков.

Сред най-важните проблеми на културната пропаганда е кадровият – с пропаганда се занимават не специално подготвени специалисти, а каквито се намират под ръка (такова е положението в Париж, Рим, Виена, Вашингтон, Брюксел, Берн, Тел Авив). В тези случаи културната пропаганда е подчинена на други задачи. А по-точно тя се използва, за да създаде на тези дипломати "*условия за по-голям контакт с местната общественост*" и "*за извършване на специалните им задачи, но става за сметка на нашата културна пропаганда*"[37]. Това обаче не се отнася до

---

32 Така е формулирана основната цел на културната пропаганда в решение на Политбюро на ЦК на БКП от 25 март 1958 г. ЦДА, ф. 1-Б, оп. 33, а. е. 662, л. 306-307.

33 Пак там, а. е. 743, л. 1-7 – Справка за състоянието на работата на службите по културни въпроси при дипломатическите ни представителства в чужбина.

34 Но културната пропаганда е причислена към идеологическата работа, което по думите на Катя Аврамова означава, че в със Запада "*не може да има никакво мирно съвместно съществуване*". Пак там, а. е. 662, л. 303.

35 Пак там, а. е. 743, л. 9-18. – Отчет за работата на отдел "Пропаганда" през 1961 г.

36 За това говори най-малкото тематиката на снимковите витрини за българските институции в чужбина и на препоръчвани фотоизложби – България страна на минерални извори, Денят на славянската писменост, Христо Ботев, Млади оперни певци, Надпяване в Родопите, Универсиадата, Нашето Черноморие, Красива България, Българска възрожденска дърворезба, Българска архитектура, Паметници на културата в България, Зимен спорт в България и т. н. Пак там, л. 14.

37 Пак там, л. 2.

по-важните за държавата мисии – тези в столиците на държавите от Източния блок, което говори за приоритетите на българската външна пропаганда. Тя очевидно предпочита доброволно да се затвори в рамките на Източна Европа и СССР[38]. Следващият постоянен проблем е липсата на финанси за пропаганда, както и неадекватността на използваните средства. И през 1961 г. България не може да се приспособи към променената реалност и да осигури пропагандни документални филми, заснети на 16 мм. лента, които са особено необходими за българската пропаганда в западните държави[39].

Но има и проблеми, които не могат да се обяснят с техническото изоставане – това е езикът на външната пропаганда. И тук аспектите са повече от един – основният е сухият и служебен език, изцяло неподходящ за реклама, вторият – доколко адекватно се подхожда при изпращането на пропагандни материали на съответния или поне близък до него език в дадена държава. Изобщо недоброто познаване на чужди езици си остава и 20 години след началото на социалистическата външна пропаганда сериозен проблем. Като цяло културната пропаганда в първите години от управлението на Живков е прекалено традиционна, неумела и подценяваща европейските и световните изисквания, за да може да бъде успешна.

Другият важен фактор за външната пропаганда – организациите на българите, живеещи в чужбина, българската грижа за тях, дейността на емигрантите, представлява отделна широка тема, която едва ли може да бъде представена набързо. Специално място, като лакмус за националното самоосъзнаване на външната пропаганда представлява отношението към гръцките емигранти от македонски произход, които нееднократно се обръщат към българската държава за помощ и сътрудничество, но често не получават адекватен отговор. В началото на 60-те години българското отношение към македонския въпрос се променя, но и това е вече друга тема.

Какъв български образ очертава нашата външна пропаганда в началния период на живковизма? Не много по-различен от действителния облик на България от онова време – изостанала, консервативно-традиционна източноевропейска държава, разположена в една от граничните европейски зони, склонна към ортодоксалност и вярност към реда в Източния блок и към неговия център – Съветския съюз. Но това е само началото, предстои еволюция, която следва, макар и бавно и със закъснение тенденциите в европейските социалистически държави от Централна Европа.

38 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 33, а. е. 662, л. 4.

39 Пак там. л. 4-5.

"СБЛИЖЕНИЕТО" МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ (1963-1973 г.)

Значимостта на българо-руските, по-късно българо-съветските отношения за българската история никога не е била поставяна под въпрос, но около тези отношения често са се разгаряли спорове не само между историците, но и сред българската общественост. Разделението русофили-русофоби в наше време, след краха на източноевропейската система и след разпадането на Съветския съюз придобива нови черти. И вероятно чисто емоционалната политическа окраска още дълго ще оцветява отношението ни към Русия. Именно затова историците са длъжни да изследват всички нюанси, да покажат в пълнота отношенията между българи и руси. Особено остра е необходимостта от разкриване на непознатите страни в междупартийните (БКП – КПСС) и междудържавните връзки за периода след Втората световна война, когато взаимоотношенията между двете държави бяха подчинени на идеологизирана схема, несъобразена с реалността. Запознаването с истинския характер на българо-съветските връзки и отношения е необходимо не само на историците, но и на българското общество, за да бъдат поставени тези отношения на реална основа.

В години на революционни промени хората, които ги извършват, често вярват във възможността да се започне историята на чисто и да се изгради изцяло ново общество – такива години за България идват след 1944 г. Дейците на БРП (к) от онова време сляпо вярват, че отношенията между България и Съветския съюз могат да се поставят на изцяло нови, интернационални принципи. Новото отношение личи още от първата прокламация на правителството на Отечествения фронт, прочетена от Кимон Георгиев рано сутринта на 9 септември 1944 г.: "*Правителството на ОФ ще направи веднага всичко възможно за осъществяване на неразривни връзки със Съветския съюз...*"[1]. Едната страна на тези взаимоотношения е пропагандна – възпитаване на ново отношение към Съветския съюз чрез възпитание и превъзпитание (на предишната антисъветска пропаганда да се противопостави просъветска). В този дух е предложението на Вълко Червенков от 12 декември 1945 г.: "*В основата на пропагандата на марксизма-ленинизма да се сложи изучаването на "Краткия курс по история на ВКП (б)", свързан с историческия и политическия*

---

1 "*Неразривна връзка*" е формулата за СССР, докато по отношение на "*великите западни демокрации*" стремежът е за "*установяване на искрено приятелство*". Установяване и укрепване на народнодемократичната власт – септември 1944 – май 1945 г., сб. док., С. 1969, 45-46.

опит на българското работническо (комунистическо) движение"[2]. А думите на Рубен Леви на същия пленум допълват и доуточняват, че "*без Ленин и Сталин няма марксизъм, че без Съветския съюз няма социализъм*"[3].

Втората страна е политическа. Тя диктува на ОФ политическите сили още преди 1944 г. да потърсят мястото на България в света в рамките на Атихитлеристката коалиция, но по-скоро редом със Съветския съюз, отколкото с Великобритания и САЩ. В първите години след войната и особено след раздалечаването на бившите съюзници от победилата коалиция, се стесняват и възможностите за самостоятелна външна политика. Със създаването на Коминформбюро (опит да се замени Коминтерна, макар и в тесен обхват) в Полша през септември 1947 г. тези възможности на практика изчезват. XIII пленум на ЦК на БРП (к) от 14 октомври 1947 г. прави необходимите изводи от заседанието в Шкларска Поремба. По външнополитическата ориентация на Вълко Червенков заявява: "*Недвусмислено трябва да възпитаваме целия наш народ за безрезервна принадлежност на България към демократичния лагер с всички следващи от тука политически, стопански и военни изводи. При каквито и да е усложнения и конфликти в международната обстановка за България не може да има място никакъв неутралитет. Със Съветския съюз ние сме свързани на живот и смърт. Всеки, който не споделя на дело тая наша линия на безразделен съюз със Съветския съюз, е наш враг, враг на България*"[4]. Мястото на България е потвърдено и в негативен план – всички, които не приемат или поставят под въпрос формулировките на тази ориентация, се възприемат като врагове. Началото на "студената война" очевидно казва своята дума.

Външнополитическата ориентация на България, доколкото може да се говори за такава в периода на насилственото и безкритично налагане на сталиновия "модел на социализъм", е еднопосочна, центрирана около Съветския съюз и ВКП (б). Резолюцията на XVI пленум на ЦК на БРП (к) от 12-13 юли 1948 г. е категорична: "*1. С още по-голяма енергия да се възпитават всички партийни членове, всички отечественофронтовци и целият български народ в непоколебима вярност към единния фронт на България със СССР, другите страни с народна демокрация и демократичните движения в капиталистическите страни като единствена най-мощна гаранция за свободата и независимостта на нашата страна и нейното развитие по пътя на народната демокрация и социализма... 2. Укрепвайки с всички средства здравия народен патриотизъм*

---

2 На пленум на ЦК на БРП (к), Централен държавен архив, фонд 1-Б, опис 5, архивна единица 5., л. 25.

3 Пак там, л. 30.

4 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 17, л. 58.

да се пазим като от огън от каквито и да било проявления на тесен национализъм и великобългарски шовинизъм като вредни за развитието на нова България и несъвместими с пролетарския интернационализъм и социализма"[5].

Привеждам тези дълги цитати, за да може читателят да се потопи в атмосферата на времето и да разбере логиката на по-късната еволюция на двустранните отношения. Очевидно е, че над всякакво национално чувство се поставя интернационализмът, но какво се разбира под интернационализъм. Отговор може да ни даде третата точка от тази резолюция: "*Да изучаваме и най-широко използваме като го приспособяваме към нашите условия опита на ВКП (б) и да се вслушаме, както досега, в мъдрите съвети на великия учител и вожд на работниците и трудещите се в целия свят – Йосиф Висарионович Сталин*"[6].

Този "интернационализъм" се проявява особено ярко при конфликта в ръководството на БКП, довел първо до отстраняването и осъждането на смърт на Трайчо Костов. Той прикрива борбата за власт в ръководството на БКП и е идентичен на процесите, протичащи по същото време и в останалите комунистически партии от Източна Европа. Причините са по-дълбоки от простата борба за власт, но поводът и външният израз на конфликта е отношението към СССР. Най-голямото и тежко обвинение срещу секретаря на партията Трайчо Костов е, че се е опитал да приложи Закона за държавната тайна при икономическите взаимоотношения между България и Съветския съюз[7]. На третия пленум на ЦК на БКП от 26-27 март 1949 г. Трайчо Костов се разкайва и декларира, че : "... *всеки остатък – и най-малкият – на неискреност и неоткровеност към СССР във въпросите на външната търговия и икономическото сътрудничество трябва решително да се изкорени, защото той би бил само вреден за добре разбраните интереси на нашия народ, а непоправимите носители на такива нездрави настроения трябва да се гонят най-безцеремонно от местата, които заемат в държавния или партийния апарат*"[8]. Тези думи се оказват почти пророчески, но за собствената му съдба.

Ръководството на ВКП (б) формално показва незаинтересованост по проблема Трайчо Костов[9]. Смисълът на писмото на ръководството на ВКП (б) до ЦК на БКП, предхождащо пленума (получено е на 25 март) е да демонстрира ненамесата на съветското ръководство в работата на

---

5 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 25, л. 11.

6 Пак там.

7 *Исусов, М.*, Последната година на Трайчо Костов, С., 1990, 21-74.

8 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 34. л. 62.

9 До пленума на ЦК на БКП, който осъжда поведението на Трайчо Костов е изпратено писмо на ЦК на ВКП (б), цитирано изцяло от М. Исусов, цит. съч., 51-52. (ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 34. л. 230).

българското – в него се твърди, че поведението на Трайчо Костов е *"работа на самия ЦК на БКП"*. Всъщност ставащото в БКП е само епизод от общата акция за пълно подчинение на източноевропейските компартии на ВКП (б)[10]. От драматичните събития, отбелязали началото на пряката сталинизация на България остава тезата, че: *"Отношението към СССР е лакмусова книга, която безпогрешно определя към кой лагер принадлежи дадена страна, дадено правителство или определена обществено-политическа групировка"*[11].

Историческото наследство от периода на сталинизация е изразено най-точно с думите на Георги Димитров, че дружбата със Съветския съюз е необходима за България както *"въздухът и слънцето за всяко живо същество"*. То преживява плахите български опити за десталинизация между 1953 и 1956 г. Разбира се, в България, за разлика от други страни от Източна Европа, историческата традиция е по-благосклонна към идеята за тясна близост между България и Съветския съюз (като наследник на Русия)[12]. Политическото сътрудничество между двете страни е последвано и от тесни икономически взаимоотношения[13]. Още според условията на примирието и мирния договор Съветският съюз наследява германската собственост в България, което е и началото на общите българо-съветски предприятия[14]. Двустранните търговски и икономически споразумения говорят и за икономическа общност[15].

"Хрушчовският" полъх в междупартийните и междудържавните отношения в Източна Европа не довежда до принципни промени в отношенията в Източния блок – след горчивия опит на Унгария от ноември

---

10 Може да се спомене осъждането на Ласло Райк в Унгария през септември 1949 г. вж. Ласло Райк и неговите съучастници пред Народния съд (синята книга), С., 1949, на Рудолф Слански, Владимир Клементис и др. в Чехословакия през 1951 г. вж. Zatajony dokument, Warszawa 1985, s. 5-11, на Ана Паукер и Василе Лука в Румъния през 1952 г. това, на Владислав Гомулка в Полша и т. н. Laqueur, W. Europe since Hitler, London 1970, p. 130.

11 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 34, л. 5.

12 Но никоя от източноевропейските страни не е пощадена от грубата просъветска пропаганда. *Клемент Готвалд*. Избрани речи и доклади, С., 1951, 171-175, 297-298 и др. *Матиаш Ракоши*. Избрани доклади, речи и статии, С., 1952, с. 568, 309, 385, 422.

13 На 14 март 1945 г. е подписана първата българо-съветска търговска спогодба. *Златев, Зл.*, Българо-съветски икономически отношения (1944-1958), С., 1986, 21-31.

14 Советско-болгарские отношения и связи, 1944-1958, М., 1981, с. 37-39, 193; *Огнянов, Л.*, Деветосептемврийската социалистическа революция, С., 1984. Стойността на тази собственост е 1 млрд и 315 млн. лева, с. 85.

15 *Златев, Зл.* Цит. съч., с. 87-192, *Никова, Г.*, Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949-1960, С., 1989, 55-66.

1956 г. те отново се завръщат към предишното единство[16]. Единната българо-съветска позиция по събитията от 1956 г. е придружена с междуправителствено споразумение от 20 февруари 1957 г.)[17]. България подкрепя "*позицията на СССР в унгарските събития*"[18], а преди това е получила икономическа помощ[19].

В началото на 60-те години още веднъж се потвърждава традицията съветските решения да се дублират в другите източноевропейски страни. Новата програма на КПСС, приета на XXII й конгрес – 17-31 октомври 1961 г. предвижда в продължение на два десетгодишни периода (1961-1970 и 1971-1980) да "*бъде създадена материално-техническата база на комунизма... По такъв начин в СССР в основни линии ще бъде построено комунистическото общество*"[20]. Тези фантастични и несъобразени с възможностите на съветската икономика решения (в същата Програма между другото се казва, че още през първите десет години СССР "*ще изпревари по производство на продукция на глава от населението най-могъщата и богата страна на капитализма – САЩ*") са повторени в директивите на VIII конгрес на БКП (5-14 ноември 1962 г.) за развитие на България през периода 1961-1980 г.[21]

Все в този дух на паралелни решения от началото на 60-те години е и "*дългосрочната програма за разширяване и укрепване на икономическото и научно-техническото сътрудничество на страните-членки на СИВ*", приета от Юнското съвещание 1962 г. на СИВ[22]. В СИВ започва да се говори за международна специализация и кооперране, за сближе-

16 *J. F. Brown*, Eastern Europe and Communist Rule, London 1988, 30-61.

17 *Златев, Зл.* Цит. съч, с. 207. Споразумението е подписано при посещението на българската правителствена делегация в Москва от 15 до 21 февруари 1957 г.

18 Декларация за преговорите между правителствените делегации на НР България и Съветския съюз, с. 7.

19 Според спогодбата от 3 февруари 1956 г. Съветският съюз предоставя на България кредит от 300 млн. рубли за развитието на селското стопанство, 70 млн. – за строителство на завод за азотни и суперфосфатни торове и 200 млн. – за други отрасли на промишлеността. Споразумението посочва и характера на суровинния и стоков обмен между двете страни. Пак там. 11-14.

20 XXII съезд КПСС, стенографический отчет, т. III, М., 1962, с. 276.

21 *Тодор Живков*. Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на БКП, С., 1962, с.125. – В директивите се определя като генерална перспектива към 1980 година да завърши "*строителството на социализма и да започне постепенното преминаване на нашата страна към комунизма*".

22 Външна политика на Народна република България, т. II, С., 1971 г. с. 23. Изводът на това съвещание е, че "*обективните закономерности на социалистическото строителство, бързото развитие на производителните сили на социалистическите страни, общността на жизнените интереси на народите на тези страни обуславят все по-голямото сближение на отделните национални стопанства*".

ние на икономиките. Оформят се основните тенденции в развитието на "социалистическия лагер" – от една страна продължава паралелното (със съветското) развитие, а от друга започва търсенето на различен от съветския път – Полша и Унгария след 1956 г.[23] В такъв момент ръководството на БКП през 1963 г. обсъжда и приема решения, които и до днес изненадват не само историците. Те се нуждаят от коментар и обяснение.

Преди да се спра на конкретното предложение на тогавашния български ръководител Тодор Живков искам да поставя работата на пленума от 31 юли 1963 г. в контекста на други събития в Източна Европа. СИВ приема програма за икономическо кооперирание, в Москва на 24-26 юли се провежда Съвещание на първите секретари на ЦК на компартиите и ръководителите на правителствата на страните-членки на СИВ, а на 26 юли е Заседанието на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор[24]. Всички тези международни форуми са посветени на реализацията на икономическото сътрудничество между социалистическите страни. На преден план излиза тенденцията за всестранно сближение на тези страни, тя личи и в Програмата на КПСС за преминаване към комунизъм. И започва обсъждане по какъв начин, с какви действия, в какви времеви граници ще се върви към световна (в случая – европейска) комунистическа общност.

В такава обстановка през лятото на 1963 година първо в Политбюро, а после и в ЦК на БКП се обсъжда, по думите на Т. Живков от пленума на 31 юли 1963 г. "*да се обърнем с едно писмо към ЦК на КПСС и към правителството на СССР, в което да поставим въпроса, да аргументираме необходимостта от създаването на по-тясна връзка между съветската и нашата икономика – в перспектива с нейното сливане и по-нататъшното политическо сливане*"[25]. В многобройните си изказвания след 10 ноември 1989 г. Тодор Живков последователно отрича, да има нещо общо с подобна идея[26], затова съм принудена да цитирам и

---

23 Решенията на Гомулка за нови взаимоотношения между властта и работниците (работническите съвети), властта и селяните (разпускането на кооперативите), властта и църквата (споразумение за неутралитет) не само са приети, а и реализирани в първите години след 1956 г., *И. Баева*. Полша, Чехословакия и Унгария в годините на "униформения социализъм" 1945-1956, В: Утопия и реалност, С., 1991, с. 124-125. За Унгария през първите години след 1956 г. може да се каже същото – пътят на реформи, по който върви новата УСРП, се отличава съществено от бавната и частична десталинизация (а може би – ресталинизация) в страни като Чехословакия, България. *Nowak, J. R.* Wegry – wychodzenie z kryzysu 1956, Warszawa 1984.

24 Външната политика на..., т. II, 21-28.

25 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е.. 583, л. 36.

26 Например през декември 1990 г. той казва: "*появилите се в българския печат твърдения, че уж България се е готвела да стане още една съветска ре-*

обосновката, която той използва на същия пленум: "*У мен има една идея от няколко години. Тук аз трябва да кажа, че тази идея не е моя идея, това е идея фактически на др. Димитров. Като вземем предвид какво представлява НРБ, тя е малка страна, в икономическо отношение изостанала в сравнение с другите страни, като вземем предвид връзките на нашата партия, как са се развивали в постоянна близост с Болшевишката партия, ръка за ръка, рамо до рамо с КПСС при всички условия, дружбата, която се е създала между двете партии и страни – няма такава дружба и сътрудничество между комунистическите партии, верността на българския народ и между двете партии и между двете страни; като вземем предвид исторически сложилата се дружба на нашите народи на основата на това, че руският народ ни освободи на два пъти, на това, че цялото наше развитие, борбата за национално освобождение, борбата против фашизма, всичко прогресивно в НРБ е свързано с руския, със съветския народ, че се е сложила такава велика дружба между нашите народи*"[27]. В това изказване са залегнали почти всички моменти, използвани по-късно в защита на идеята за сближение – икономически, исторически, политически. При това Т. Живков е пределно "скромен", когато прехвърля авторството на идеята върху Г. Димитров, а себе си представя само като продължител на делото.

Промяна в отношенията между две държави като предлаганата закономерно предизвиква въпроса как може да се съчетае тя с националния суверенитет. Т. Живков отново е оригинален в трактовката му: "*Румънските другари, както и китайските другари говорят да се уважава суверенитета. Суверенитетът народът го разбира да има за ядене, да живее. Ето това е суверенитетът – щастие и благоденствие на народа. Ние работим за народа, а не за формата*"[28]. Следват икономическите доводи как сближението със Съветския съюз ще донесе по-добър живот на българския народ – някои от тях имат по-скоро шеговито-абсурден характер, отколкото държавнически. В началото е един "*планов орган, сектор за планиране икономиката на НРБ с оглед кооперирането и специализацията със Съветския съюз преди всичко*". После се говори за

публика, са абсолютно неверни. Това е провокация. Нито Хрушчов, нито Брежнев са поставяли този въпрос. И нашето ръководство не го е поставяло." Ехо планеты, бр. 48-49, 1990 г., с. 42. Подобно становище застъпва и при интервюто си с Велислава Дърева във в. *Дума* 1991 г. и пред в. *Нощен Труд*, брой пробен, 18. III. 1992 г.: "*Това за 16-ата република само болен мозък може да го измисли...*" От друга страна мемоарно потвърждение на партийните форуми от 1963 г. дава *Живко Живков* в книгата си "Кръглата маса на Политбюро", С., 1991, 37-48.

27 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 583, л. 35-36.

28 Пак там, л. 36.

особеното значение на СССР за България в процеса на планиране, кооперирane и специализация в СИВ – идеята е 50-60% от българската икономика да се свърже със съветската. Сметката е пределно проста: "*Аз смятам, че Съветският съюз ще се убеди, че и за него е по-изгодно вместо ние да се мъчим и да търсим по-изгоден режим той да ни включи в своите сметки*"[29].

Читателят остава с впечатление, че българските представители молят да бъдат допуснати по-близо до Съветския съюз. И това впечатление се потвърждава от разказа на Т. Живков за срещата с Н. Хрушчов и с Президиума на ЦК на КПСС. Тя е осъществена на 24-26 юли 1963 г. с участието и на Борис Велчев и Станко Тодоров. На тази среща, макар и в шеговит тон, Хрушчов казва на българите: "*Вие искате България да дойде при нас, защото имате по 30 кг. месо на глава от населението, а ние имаме по 45 кг. и ще дойдете при нас да ядете по 45 кг*"[30]. Но все пак българските представители остават с впечатление, че "*съветските другари не са далеч от една такава идея за по-тясно сътрудничество*".

Следващият пленум на ЦК на БКП, на който значително по-разширено е разглеждан същият въпрос, се провежда на 4 декември 1963 г. На него по думите на Т. Живков: "*Политбюро внася за обсъждане в пленума на ЦК на партията въпроса за по-нататъшно свързване и най-тясно всестранно сближение, а след това, в перспектива и за обединение на НРБ със Съветския съюз*"[31]. Докладът е изнесен пак от първия секретар. Целта му е да обоснове предложението и "*да бъдат набелязани главните предложения, които ЦК на БКП би следвало да направи пред КПСС*", с които "*от подобряване и разширение на помощта и взаимното сътрудничество сега трябва да се премине към най-тясно свързване на нашата икономика с икономиката на Съветския съюз, към най-тясно сближение и в бъдеще към сливане на НРБ със СССР*", но: "*Пълното сливане и обединение на България със Съветския съюз не стои като наша непосредствена задача. В следваната от нас линия за най-тясно сближение, обединението със Съветския съюз е нашата крайна цел*"[32]. Такава е общата постановка, но в нея не е посочено защо този въпрос се обсъжда точно в този момент.

Причините могат да се намерят по-нататък в доклада. Най-важната задача, по-скоро грижа на партията е "*перспективата за развитието на НРБ в близкото и по-далечното бъдеще, ще осигурим ли ние условия за реализиране на директивите за развитието на страната през*

29 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 583, л. 37.

30 Пак там.

31 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 600, л. 2.

32 Пак там, л. 2-3.

следващите две десетилетия като високоразвита индустриална и селскостопанска страна, за да навлезем в ерата на комунистическото строителство"[33]. Директивите от VIII конгрес поставят почти абсурдни за нашата икономика задачи – до 1980 г. трябва 6,5 – 7 пъти да се увеличи промишлената продукция (в сравнение с 1960 г.), 2,5 пъти – селскостопанската, 25 пъти – химическата, 16 – 17 пъти – машиностроителната, 4,5 – 5 пъти – националният доход. Както казва Живков: "*Цифрите са ясни, но зад тях се крие планина от проблеми, които, ако не бъдат решени, нищо няма да се получи*"[34]. Следва естественият въпрос: "*Как да се решат всички тези проблеми, как да се създадат условия за осъществяване на директивите за развитието на нашата страна през следващите десетилетия*?" И отговорът на Политбюро е, че това може да се постигне само чрез активно участие на България в СИВ, чрез кооперирane и сближаване на националните икономики на социалистическите страни[35]. В тази аргументация се крие и истинската причина да се постави проблемът за "сближението".

Икономическото състояние на България и направеното до момента е отчетено като недостатъчно, за да се превърне България във високоразвита индустриална страна. Пречат разногласията между социалистическите страни, трудностите на нашата страна при промишленото кооперирane поради липсата на интерес от страна на другите. И затова: "*Само с помощта на Съветския съюз можеше да се осигури в такъв кратък исторически срок пълната и окончателна победа на социализма у нас*"[36]. А в бъдеще "*само при най-тясно свързване на нашата икономика с икономиката на Съветския съюз, при най-широко кооперирane и специализация на съветската и нашата промишленост... може да се осигури крупното серийно производство на нашето машиностроене, да се създаде осигурен пазар на неговата продукция, да се издигне то на съвременно техническо равнище, да се превърне във високорентабилен отрасъл на народното стопанство... Такива са условията и за развитие на нашето селско стопанство*"[37]. Така проблемът изглежда чисто икономически и то в полза на България, която би получила изгодна икономическа помощ. Но се говори и за "взаимноизгодната основа": "*Това сближение и свързване ще бъде от грамадна полза преди всичко за нашата страна, но то ще бъде полезно и за Съветския съюз и за цялата наша социалистическа общност*"[38].

---

33 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 600, л. 9.

34 Пак там.

35 Пак там, л. 10.

36 Пак там, л. 10-19.

37 Пак там, л. 23.

38 Пак там, л. 25.

Конкретната икономическа цел е "*приближаване на нашата ценова система към ценовата система на Съветския съюз, укрепване на нашия валутен курс*", "*едновременно с работата за привеждане в съответствие на вътрешната ценова система, що се отнася до средствата за производство и цените на едро, би следвало да се предприемат постепенни стъпки и за сближаване на съотношението на цените на дребно*"[39]. Икономическата обосновка е изведена на преден план. Тя обаче не е достатъчна за обсъждане на толкова сериозен проблем или както се казва и в доклада "*най-тясното сближение... не е само икономически въпрос. Това е въпрос, който засяга всички области на нашия живот, разрешаването на който ще донесе дълбоки положителни изменения в цялостното развитие на страната. Затова е необходимо наред с осъществяването на конкретните икономически мероприятия да се организира и проведе голяма политическа и идеологическа работа сред народа*"[40].

Все пак става дума за нещо извънредно, за "сливане" и то не може да се обоснове просто с икономическа необходимост – в историята на народите и държавите икономиката не е заемала мястото на държавността. Затова докладчикът търси и национална обосновка. Колкото и да е оригинален в разбирането си за суверенитета, Т. Живков нито за момент не си позволява да говори за непосредствено присъединяване. Най-близко като смисъл до това са думите: "*ние не смятаме, че обединението и сливането на НРБ в едно цяло със Съветския съюз е наша непосредствена практическа задача. За да се извърши такова сливане, трябва да се създадат необходимите икономически, политически и идеологически предпоставки, да се развива и укрепва повече братската дружба и единство между българските и съветските народи. Когато условията за сливане бъдат всестранно подготвени, тогава животът ще подскаже и формата на обединението... федерация, конфедерация или нещо по-друго, това няма защо да се предрешава*"[41].

Обсъждането на този скандално звучащ доклад на Тодор Живков не внася нищо ново в представата ни за вътрешнопартийния плурализъм от онова време. Всички изказали се подкрепят идеята, но по различен начин, което ни кара да се замислим за различията. Една група с представителка Цола Драгойчева възторжено приветства "сближението". Други обаче изтъкват предимно икономически доводи. Това прави Евгени Матеев: "*На едно заседание преди два месеца в редакцията на "Проблеми на мира и социализма" в Прага този въпрос беше подложен на теоретично разглеждане. В доклада на главния редактор на списанието се посо-*

39 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 600, л. 42, 45.

40 Пак там, л. 46.

41 Пак там, л. 32.

чи перспективата за превръщане на националната собственост в интернационална. Постави се този въпрос като перспектива. С тази перспектива се съгласиха всички социалистически страни с изключение на Румъния"[42]. Виждането, че "сближението" трябва да се решава съвместно с другите източноевропейски страни представя и Димо Дичев[43]. Иван Башев вижда пътя за осъществяване на такова решение не чрез "*прескачане на етап, а за създаване на реални условия, чрез осъществяване на които ще се стигне и до крайната цел*"[44]. Още по-прагматичен е Георги Павлов: "*...ние търгуваме с вас (СССР) 70%. Средства да купуваме от капиталистите нямаме. За нас има два изхода – или да отделим повече средства и да купуваме повече стоки от капиталистите, или да ни включите във вашите баланси*"[45].

Заключителното слово на Живков съдържа едно многозначително уточнение. Дали защото Тодор Павлов възторжено предлага "*да се издаде самият прекрасен доклад*"[46] или по други причини, но Живков заявява: "*Политбюро смята, че след този пленум не следва под никаква форма да се говори на когото и да било и където да било*"[47]. Това предупреждение насочва към истинските подбуди и намерения на автора на идеята за "сближение със Съветския съюз". А следва и още една уговорка: "*...също така не си представям, че трябва да чакаме 10-20 години, обаче за две-три години това не може да стане... Обаче обявяването на сливането може да стане след съответна икономическа, политическа и идеологическа подготовка. Нищо не ни заставя да форсираме сливането – ще бъде голяма грешка*"[48].

Пленумът завършва с решение, което "*одобрява единодушно и с въодушевление доклада на Първия секретар на ЦК на БКП за по-нататъшно най-тясно сближение и сливане в перспектива на НР България със Съветския съюз*"[49]. Утвърден е текст за писмо на ЦК на БКП до ЦК на КПСС със същата насоченост[50]. Решенията на този изключителен пле-

---

42 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 600, л. 68-69.

43 Точните му думи са: "*Действително задачата се поставя не за непосредствено присъединяване на НР България към Съветския съюз, а в по-близко или по-далечно бъдеще... трябва да потърсим съгласието и на Чехословашката, Полската, Унгарската комунистически партии.*" Пак там, л. 72.

44 Пак там, л. 124.

45 Пак там, л. 85.

46 Пак там, л. 49.

47 Пак там, л. 127.

48 Пак там, л. 128.

49 Пак там, л. 134.

50 Писмото е адресирано и до Н. Хрушчов и е подписано лично от Тодор Живков. Икономическите доводи в писмото за разлика от доклада са останали на вто-

нум с десетилетия остават дълбоко засекретени. Не по-малко интересна е и липсата на очакваните политически стъпки.

Отношенията между България и Съветския съюз продължават да бъдат образец за приятелски отношения в единен икономически и политически съюз, но нищо не говори за рязка промяна в следващите месеци и години. В началото на 1964 г. (16-21 февруари) българска партийно-правителствена делегация посещава Москва. Тогава е създадена "*междуправителствена българо-съветска комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество*", която би могла да се възприеме като стъпка към реализиране решенията на пленума от 4 декември, ако създаването ѝ не бе придружено с уговорката, че "*в съответствие с принципите на СИВ ще способства за по-нататъшното укрепване на стопанските връзки между СССР и България, както и между всички страни на социалистическата общност*"[51]. Непосредственият резултат от пленума може да се види по-скоро в отпуснатия от съветската страна дългосрочен заем от 300 млн. рубли[52] и донякъде в заключителните думи, че "*все по-тясното икономическо, политическо и културно сътрудничество между Съветския съюз и Народна република България и между социалистическите страни е историческа закономерност*"[53].

Едновременно с това от българска страна започва подготовката на общественото мнение за икономическите аспекти на "сближението". Тези акценти се чуват ясно в речта на Т. Живков на митинга в София от 26 февруари 1964 г.: "*Нима не е ясно за всеки разумен човек, че ние не можем да развиваме по-нататък съвременно машиностроене, ако се ограничаваме в мащабите само на нашата страна... интересите на нашата страна и на световната социалистическа система изискват едновременно с участието ни в международното социалистическо разделение на труда върху многостранна основа икономиката на България все повече да се сближава с икономиката на Съветския съюз, да се издигне на по-висок етап икономическото сътрудничество между нашите две страни*"[54]. След тази първа кампания, последвала пленума от 4 декември 1963 г. следва затишие, по време на което не се правят нови стъпки нито по икономическите, нито по политическите аспекти на "сближаването". То продължава до 1968 г.

Не може със сигурност да се каже дали активната роля на Т. Живков в решението за интервенцията на войските на Варшавския договор в

ри план, а на преден е излязла идеологическата постановка за неизбежното сближение между социалистическите страни. Пак там, л. 136-142.

51 Външна политика на Народна република... , Т. II, с. 49.

52 Пак там.

53 Пак там, с. 56.

54 Пак там, 63-64.

Чехословакия на 21 август 1968 г.[55] играе роля при подновяването на въпроса за съветската помощ за България, но такава възможност съществува. Защото именно след съдбовния за чехословашката икономическа реформа август на 1968 г., при посещението на Т. Живков и Живко Живков в СССР е обещана доставка на нефт, газ и електроенергия[56]. Така започва нов етап в българо-съветските отношения, при променени икономически отношения в СИВ.

По времето на СИВ икономическото сътрудничество на източноевропейските страни преминава през различни етапи – от координиране на стопанските планове след 1954 г. през международното разделение на труда през 60-те години до комплексната дългосрочна програма за социалистическа интеграция, приета в Букурещ през юли 1971 г.[57] През първата половина на 1973 г. се координират икономическите планове и инвестициите, а през лятото е приет единен план за многостранна интеграция и координиране на петилетните планове за 1976-1980 г., с ударение върху енергетиката и добива на суровини. Тези тенденции в СИВ помагат да се разбере логиката на пленума на ЦК на БКП от 17 до 19 юли 1973 г.

Пленумът е посветен на международната дейност на "партията и държавата" като основният доклад е изнесен отново от Тодор Живков. За разлика от декемврийския пленум десет години по-рано юлският от 1973 г. предлага много по-широк поглед върху международните отношения на България. Българо-съветските са само част от външните отношения на България, но както е подчертано и в приетия документ, тази част е най-важната. След тридневна работа е приет документ, озаглавен "Основни насоки за развитие на всестранното сътрудничество със СССР в етапа на изграждане на развито социалистическо общество в НР България"[58].

В доклада се говори за начало на нов етап в двустранните отношения – това прави впечатление, защото десет години по-рано се говори по същия начин. Повторението на формулировки и задачи поставя въпроса какво е направено за изминалите десет години и отговорът е: нищо или почти нищо. Решенията на "онзи" пленум остават в тайна. При тридневните обсъждания през 1973 г. пленумът от 1963 г. се споменава бегло само веднъж, сякаш много хора изборно са заболели от частична амнезия[59].

---

55 За тази роля на Т. Живков вж. *И. Баева*. "България и "Пражката пролет" 1968 г., сп. Политически изследвания, 1993, кн. 1.

56 Споразумението е подписано на 16 септември 1968 г. Външна политика на Народна република..., Т. II, 465-467.

57 *Н. В. Фадеев*. Съвет за икономическа взаимопомощ, София 1975, с. 170-252; Dzieje gospodarcze swiata do roku 1980, Warszawa, 1987, s. 585-609.

58 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 86, л. 566-596.

59 Единственото споменаване е в изказването на Димитър Стоянов и то без подробности, само като етап от общата стратегия на Априлския пленум. Пак там, а. е. 84, л. 228. По същия скромен начин присъства и в документа "Основни насо-

Обосновката на "новия етап" в отношенията този път е по-широка. Тя включва пет положения: еднотипността на обществения строй на двете страни, единната марксистко-ленинска идеология, принадлежността и на двете страни към световната социалистическа система, общите закономерности на развитие и обективните процеси на интернационализация на производството в световен мащаб, както и съвременната научно-техническа революция, създаващи динамична връзка между народите[60]. Отново се говори за "*сближение*" и "*всестранно сътрудничество*", но без да се внася нещо ново в концепцията за двустранните отношения. В изказванията пак вземат връх (за разлика от подредбата на факторите за "сближение" в доклада) икономическите предимства, които ще получи България от близостта си със СССР. Станко Тодоров подчертава: "*... за ефективно развитие на българската икономика, за решаване на възловия за България суровинен проблем... занапред покриването на растящите ни нужди от суровини ще става срещу наше участие с кредити в СССР за тяхното добиване... вероятно ще се окаже възможно да съсредоточим нашите природни, трудови и финансови ресурси в развитието на няколко основни отрасъла и да задържим развитието на други, които ще се развиват в СССР в степен, че да задоволяват и нашите потребности...*"[61]

За разлика от 1963 г. на юлския пленум почти не се чуват емоционални изказвания, с изключение на възклицанието на Костадин Гяуров: "*От децата в детските ясли до хората на преклонна възраст – всеки трябва да е убеден по израза на др. Тодор Живков, че "който обича България – обича и Съветския съюз, който не обича Съветския съюз, не обича България*"[62].

Заключителното изказване на Т. Живков отново съдържа предупреждение срещу публикуването и разпространението на решенията, които "*се отнасят до цял един етап в живота на страната и света и не могат да се осъществят с един замах, с една кампания. Те представляват програма за нашата работа за продължителен период, обхващаща всички страни от нашия живот и трябва да се осъществява с постоянство и последователност... Очевидно не е целесъобразно да се публикува докладът, който беше изнесен пред настоящия пленум на ЦК. Не е целесъобразно също така да се представи в този вид и на цялата партия. .. Засега няма да публикуваме и "Основните насоки..."*

ки ..." и то само за да се подчертае, че "*др. Тодор Живков даде политическа и теоретична обосновка, начерта основните насоки за по-нататъшното сътрудничество*". Пак там, а. е. 86, л. 569.

60 Пак там, л. 26-27.

61 Пак там, л. 96, 101, 104.

62 Пак там, л. 197.

също по понятни съображения"[63]. Тайнствеността и секретността вероятно не са самоцелни, а "понятните съображения" са свързани с различието между документи, намерения и действия на българското ръководство.

Това, което може да се каже за приетия, но неотпечатан документ "*Основни насоки...*" е, че за разлика от писмото-обръщение от 1963 г. декларациите за "сближаване" са много по-прецизни и са поставени в контекста на интеграционния процес в рамките на СИВ. Икономическото сътрудничество е изведено на преден план и е обърнато към определени области: енергетика, суровини, машиностроене, химическа промишленост, транспорт, съобщения, строителство и архитектура, лека промишленост, селско стопанство, хранително-вкусова промишленост, опазване на околната среда[64]. Наред с приоритета на икономиката е предвидено сътрудничество и в обществено-политическите и междудържавни (все пак става дума за отношения между различни държави) отношения, в областта на изкуството и културата, по младежките въпроси.

Единственият начин да проверим доколко е правен опит да се реализира всичко казано на този пленум е последвалото икономическо и политическо развитие на България и на българо-съветските отношения. Въпросът сериозно ли е било намерението за присъединяване на България към Съветския съюз е риторичен. Развитието на нашата страна от 1963 до 1989 г. доказва нереалността и спекулативния характер на такава постановка, защото Т. Живков разполага с достатъчно власт за достатъчно дълго време, за да реализира подобно намерение или поне да направи стъпки в такава посока, а не го прави. Много по-сериозно изглежда въпросът какви са били истинските причини и намерения на ръководството отново, та отново през 1973 г. да поставя подобен въпрос и да приема подобни решения. Т. Живков очевидно не изпитва неудобство от това, че решенията от 1963 г. не са реализирани. А дали отношението към решенията от 1973 г. е по-сериозно? Отговор, макар и непълен, може да ни даде стенограмата от срещата между първите ръководители на България и Съветския съюз през същата тази 1973 г. на българска земя.

Става дума за разговора на Тодор Живков с Леонид Брежнев в резиденция "Воден" от 20 септември 1973 г.[65] При тази среща Живков поставя пред съветския ръководител четири въпроса, подредени по следния начин: 1. за електроенергията, 2. за нефта, 3. за цените на селскостопанското производство и 4. въпроси, свързани с положението на Балканите[66]. По първите два Живков подхожда стандартно – обяснява, че енергийната

---

63 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 86, л. 50-51.

64 Пак там, л. 574.

65 Стенограмата се съхранява в ЦПА под наименование "Беседа на др. Тодор Живков и др. Л. Брежнев в правителствената резиденция "Воден", 20 септември 1973 г. (запис по бележки). Пак там, а. е. 90.

66 Изказването на Живков заема две трети от текста, а именно от 1 до 24 с.

ситуация на България е тежка – "*няма друга социалистическа страна, която да е така бедна на природни ресурси, в това число и на енергийни източници, както България*". Тази констатация е последвана от искането: "*Нашите нужди са около 20 млн. тона нефт, около 3 млн. можем да внесем от арабските страни, със Съветския съюз имаме договореност да получаваме около 12,5 млн. Остава непокрита нужда от около 2,5 млн. т., която бихме желали да получим от Вас*"[67].

По-пространно Живков обосновава проблема с цените на селскостопанското производство. По неговите думи България дотира всяка години с 1 млрд. лева експорта на селскостопанската продукция. За 1973 г. 42-45% от българския износ е в такава продукция в прясно и преработено състояние като има разлика в дотациите: "*за капиталистическия пазар това, което ни струва 100 лева, го продаваме за 20-40 лв., а за социалистическия – за 40-60 лв.*"[68] А ето и предложението по този въпрос: "*Какво предлагаме? Да се договорим със Съветския съюз по някакъв начин да ликвидираме нашата дотация за изнасяните селскостопански продукти и по цените на селскостопанското производство за следващата петилетка... Повтарям, не искаме да отидем на международните цени, но като минимум трябва да се направи нещо за ликвидиране на този 1 млрд. лева дотации, които нашата страна ежегодно дава*"[69].

Най-важен, макар и на последно място, е международният въпрос. Началото е верноподаническо: "*В нашата външнополитическа дейност, както и в работата ни с братските партии по проблемите на международното работническо и комунистическо движение ние, както добре знаете, нищо не предприемаме без да съгласуваме с Вас*"[70]. Следва критика към Георги Димитров, който по македонския въпрос "*фактически сам даде възможност на югославяните да се настанят в нашата страна и то така, както и Съветския съюз не се беше настанил в първите години след войната. Югославяните получиха възможност не само свободно да работят в Македония, но те имаха свои представители в органите на безопасността, в армията, навсякъде*"[71]. Живков очертава пред съветския ръководител областта на българските интереси, без да пропуска да отбележи личните си заслуги в антиюгославската кампания след 1948 г.[72]

---

67 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 86, с. 3.

68 Пак там, 5-6.

69 Пак там, 7-8.

70 Пак там, с. 10.

71 Пак там, с. 11.

72 "*Тогава аз бях секретар на ЦК по въпросите на идеологията и трябва да кажа, че с най-голямо съзнание вършех това и с оглед на вътрешното положение на нашата страна през онзи период, за да ликвидирам югославското*

И накрая идва ред на "тежките аргументи", свързани със стриктно премълчаваните в България решения на пленумите от 1963 и 1973 г.: *"В края на 1963 г. ние проведохме специален пленум на ЦК на партията по тези въпроси и взехме същото решение* (!), *както и сега на нашия Юлски пленум – за всестранно сближение със Съветския съюз – изложихме в специално писмо до др. Хрушчов, а след това аз ги изложих и на отделна среща с него. Но тогава не стана така, както ни се искаше на нас, не стана това, което се осъществи сега с Вашето идване"*[73]. Това е "изключителната заслуга" на България пред Съветския съюз, срещу която Живков иска отстъпки по четирите въпроса – електроенергията, нефта, цените на селскостопанската продукция и българските интереси в Македония.

Отговорът на Брежнев показва, че избраната тактика е успешна. Най-силно впечатление му правят намеците за бъдещото сближение между България и СССР. Брежнев е очарован от тази перспектива: *"Този акт е исторически, за него ще говорят поколенията след нас"*[74]. Що се отнася до тактиката за изпълнение на "историческите" решения, неговото виждане не се отличава от повтореното неколкократно в ЦК на БКП – *"осторожно, за един дълъг период от време, ние не трябва да си правим илюзии, че това ще стане за една-две години, това ще бъде продължителен процес и ние така разбираме въпроса... и Вие трябва да поработите по въпросите на сътрудничеството. След това трябва да се проведе среща между представители на нашите два ЦК, за да се обсъди методологията, да се види какво ще правим, какво Вие ще направите..."*[75]

Едва след това се обсъжда най-важният за българската страна въпрос за конкретната помощ, която да бъде оказана веднага, а не в далечното бъдеще: *"Политбюро ще се отнесе с разбиране и ние ще намерим много варианти за удовлетворяване на вашето искане"*[76]. Не остава без внимание и въпросът за ценообразуването, който и според Брежнев е *"гвоздеят – ако ние успеем да намерим решението на въпроса за ценообразуването, всички други неща ще тръгнат по-леко"*[77]. И така в крайна сметка обещанието за "сближаване" с далечна перспектива за сли-

---

влияние в партията и държавата. Може би през оня период аз съм един от ръководителите, които са писали най-много статии против югославския ревизионизъм и в Правда и във в. За траен мир, за народна демокрация и в други издания. Вярно е също, че в някои статии имаше изсилвания..." ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 86, с. 13.

73 Пак там, с. 14.

74 Пак там, с. 32.

75 Пак там, с. 32, 34, 36.

76 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 86, с. 36.

77 Пак там, с. 36а.

ване изиграва ролята на разменна монета в преговорите по съвсем конкретни и материални въпроси.

Надявам се, че погледът върху българо-съветските отношения след Втората световна война и особено за най-интензивния им период (1963-1973 г.), е помогнал на читателя да се предпази от едноизмерна оценка – позитивна или негативна. Едва ли може да се каже, че тези взаимоотношения са от полза само за едната или само за другата страна. При историческите събития оценката обикновено опростява богатството и многоизмерността на реалния живот. Тодор Живков оставя трайни следи в следвоенното развитие на България и наред с крайно волунтаристичните решения, в неговата политика може да се види и грижа за българските интереси, макар и разбирани по своеобразен начин. Според него за България би било изгодно да получава икономическа помощ от най-могъщата страна в социалистическия лагер, пък дори и само срещу голи обещания.

БЪЛГАРИЯ
И "ПРАЖКАТА ПРОЛЕТ" 1968 г.

В началото искам да направя уточнение в заглавието. Може би е по-правилно вместо България да фигурира "ръководството на БКП", но за четирите десетилетия от българската история, последвали края на 40-те години решенията на партийното ръководство се реализираха като държавни.

Това, което гражданите на България през 1968 година знаят (или по-точно не знаят) за промените, извършвани в Чехословакия през 1967-1968 г., води до българското участие в събитията от съдбовната както за тази страна, така и за всички източноевропейски страни нощ на 20 срещу 21 август 1968 г. Непознаването на параметрите и посоката на промените в Чехословакия обуславя почти пълното мълчание, с което българското общество приема нахлуването на войските на Варшавския договор. Интервенция, извършена с участието и на български войски, макар и незначителни. Въпреки отминалите десетилетия, тези събития още не са получили българската си историческа интерпретация[1]. Има много причини за това: липсата на достъп до документацията, невъзможността преди 1989 г. свободно да се публикуват научните изводи, нежеланието на историците да се занимават с политически проблеми от най-новата история на България и на останалите социалистически страни.

Досегашните политически оценки за българското участие в чехословашките събития варират от тази, че българското общество е застанало безрезервно зад действията на своето партийно и държавно ръководство през оправданието, че българското участие няма особено значение до чисто емоционалните закъснели съжаления. В България след 10 ноември 1989 г. беше прието и послание-извинение на българския парламент към чешкия и словашкия народ за участието на символичните български

---

1 Не могат обаче да се пренебрегнат усилията на българските бохемисти за преоценка на отношението на българското общество към Пражката пролет през 1968 г. Техен резултат е изключително интересната 3 книжка на изданието на Бохемия клуб – *Homo Bohemicus*, 1994. В нея може да се намери изследването на рано напусналия ни *Величко Светославов* (Тодоров) "Български предобрази и образи, подобия и безподобия на Пражката пролет", споменът на осъдения за несъгласието си с българската интервенция историк *Валентин Радев* "Нашата шестдесет и осма (събития и действия, предопределили съдбата ни)", интервю с другия осъден *Александър Димитров*, споменът на проф. *Иван Павлов* "Прекъснатият курортен сезон на 1968 година" и изследването на *Христина Балабанова* "Пражката пролет", чешката литература и България ".

войски в интервенцията[2]. Но без документалното изясняване на всички меандри, приливи и отливи във взаимоотношенията между бившите "братски" страни от "социалистически лагер" в Източна Европа отношенията трудно могат да се градят на стабилна основа.

Проблемът за "нерушимото единство" на социалистическите страни е свързан с отношенията между центъра – Съветския съюз, и периферията – останалите социалистически страни. Но за новите отношения между бившите съюзнически страни от Източна Европа имат значение и двустранните им връзки в миналото, принципите и механизмите, върху които се гради Варшавският договор. Достъпът до архивите на БКП позволява да се потърсят отговори на много въпроси – например, как е взето решението демократизацията в Чехословакия да бъде спряна с войските на Варшавския договор; какъв е приносът за това решение на всяка от петте участнички в събитието; как се отразяват чехословашките събития преди и след 21 август 1968 г. върху политическия живот в Източна Европа. Поведението на националното политическо (партийно) ръководство може да обясни и проблемите на българския преход – скоростта, дълбочината му, готовността на обществото ни за промените.

Искам да се спра преди всичко на политическите действия на българското ръководство в лицето на държавния глава Тодор Живков, Политбюро и ЦК на БКП, защото от тях зависят всички решения по вътрешната и външната политика на нашата страна.

Отношенията между БКП и ЧКП в следвоенния период са приятелски, но различията между България и Чехословакия, ги прави не съвсем равноправни. Основната причина за близостта е общата следвоенна съдба, но и подобието в политическото им развитие след смъртта на Й. Сталин – и двете успяват сравнително безболезнено да преодолеят сътресението от бурните 1953-1956 г. Персонални смени в централното ръководство не засягат обществените структури, а избуялото недоволство на интелигенцията е задушено в зародиш чрез умерени репресии и създаването на привилегирована не само материално прослойка. А неравноправието е резултат от високото икономическо развитие на Чехословакия и от по-големия опит на ЧКП в легалната политическа борба. Още на 18 ноември 1946 г. в ЦК на БРП (к) Трайчо Костов предлага България да

---

2 Всъщност още през 1989 г. до българското правителство са отправени две открити писма (юни и 18 ноември), подписани от двамата най-важни чехословашки политици от 1968 г. – ръководителя на ЧКП Александър Дубчек и министър-председателя Олдржих Черник. Те искат България "*отново да обсъди своето решение от август 1968 г. за изпращане на войски на НР България на територията на ЧССР и да приеме по този въпрос становище, което ще бъде в интерес на по-нататъшното развитие на приятелските отношения между нашите народи*". И двете писма остават без отговор, а едва през 1990 г. ВНС гласува и изпраща в Прага декларация-извинение.

следва опита на ЧКП в трансформацията на профсъюзите[3]. Един от главните потребители на българските стоки са чехите и словаците, но тези стоки са селскостопански и суровини[4].

Чехословакия е първата страна от Източна Европа, в която се проявяват признаците на икономическата стагнация и неефективността. Изчерпаните възможности за екстензивно развитие[5] дават мотив на чехословашките икономисти да обосноват и защитят необходимостта от икономическа реформа. Принципите ѝ са: децентрализация на стопанското ръководство, прилагане на пазарни механизми, модернизация и интензификация на производството[6]. Икономическите предпоставки от своя страна стимулират началото и на политико-икономическата реформа в чехословашкото общество, започнала с началото на новата 1968 г. със смяна

---

3 Задачите са следните: "*а) да защитават и задоволяват икономическите, социалните, здравните и културните интереси на работниците в предприятията; б) да следят дали стопанската дейност на предприятието се съгласува с икономическите интереси на народа и със законните предписания; в) да подпомагат управлението на предприятията чрез предложения и съвети за реализиране на високи постижения и г) да съдействат за превъзпитание на работниците*". Централен държавен архив (ЦДА), фонд 1-Б, опис 5, архивна единица 13, л. 13.

4 При посещението си в България през 1966 г. Антонин Новотни споменава икономическите проблеми на Чехословакия породени от "*капиталовложения за нерентабилни и нецелесъобразни производства*", но и заявява: "*Ние отхвърляме стремежа на т.нар. научни икономисти да подчиняват всичко на пазарните отношения. За нас и сега, при условията на новата система, планът е съдбата на страната, на икономиката*". По отношение на външнотърговските връзки Новотни ясно казва, че "*Чехословакия има нужда от суровини за промишлеността, земеделски стоки и хранителни продукти*". ЦДА, ф. 1-Б, оп. 34, а. е. 44, л. 2-4.

5 Икономическа е обосновката и на Й. Ленарт на срещата на представители на социалистическите страни от 23 март 1968 г. в Дрезден: "*От 1950 до 1960 г. националният доход растеше средно с 7,5%. Това бе добре. От това произтичаше определен прогрес и повишаване на благосъстоянието на народа. А след 1960 г. в икономиката имаше трудности. 1962 г. ръстът беше само 1,4%, 1963 г. – минус 2,2%, 1964 г. – 0,6%, 1965 г. – 3,4%, 1966 г. – 10,2%, 1967 г. – 8%. Икономическата стагнация доведе и до политическо отражение. Другата ситуация бе по линията на правосъдието, където бяха допуснати големи извращения и разправа с много хора. Действително, другарите са имали големи репресии – хиляди хора са били репресирани*". ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 4, л. 39-40.

6 Принципите и основните положения на чехословашката икономическа реформа от 60-те години, наречена "*нова система на ръководство*", могат да се намерят още в статията на "бащата на реформата" проф. Ота Шик и Фр. Власак "Плановостта и стоковото производство в новата система на ръководство". Тя е публикувана още на 11 ноември 1964 г. в официоза *Руде право*.

на ръководството на страната. Антонин Новотни е свален от поста първи секретар на ЦК на ЧКП и на негово място е избран словакът Александър Дубчек, малко по-късно, през март, Новотни напуска и президентския пост, който е зает от ген. Лудвик Свобода, новият министър-председател се казва Олдржих Черник, а председател на Националното събрание – Йозеф Смрковски. Тези промени постепенно намират и популярното си наименование, заимствано от традиционния международен музикален конкурс, "Пражка пролет".

Промените отприщват дълго потисканото недоволство на студенти, интелигенция, работници. Остра критика на обществените отношения и на властта започва да се чува както в партийните организации, така и по време на масови митинги и демонстрации – студентският лозунг е "*Повече светлина*!", докато писателите искат "*спасяване на духовните свободи*"[7]. Но това, което днес изглежда нормално, в средата на 60-те години се възприема като извънредна ситуация, заплашваща спокойствието и реда в Чехословакия, но и в останалите "братски" страни. Чехословакия става въпрос номер едно при всички (независимо дали са икономически, политически или военни) международни срещи на социалистическите страни през 1968 г. Целта е не толкова "братските партии" да получат информация за преобразованията в Чехословакия, колкото тези промени да бъдат оценени през призмата на опасността, която носят за останалите страни. На тези срещи се оформя и политическата обосновка за намесата на войските на Варшавския договор.

Първото обсъждане на "чехословашкия проблем" става на 23 март в Дрезден "*с участието на партийни и държавни ръководители на някои социалистически страни*". Избраните страни са България, ГДР, Полша, СССР, Унгария, Чехословакия. Поканите са изпратени непосредствено преди заседанието, за да не се разгласява широко предметът на обсъждането. По тази причина Тодор Живков отсъства от срещата – той е на официално посещение в Турция и не може да замине за Дрезден. България е представена от Станко Тодоров, Живко Живков и Апостол

---

7 "Манифест на чехословашките писатели до световното обществено мнение", приет на IV конгрес на Съюза на чехословашките писатели от 27-29 юни 1967 г. С него 183 писатели, 69 художници; 21 кино- и телевизионни дейци, 56 учени и журналисти отправят апел: за спасяване на духовните свободи, свобода на словото, срещу антисемитизма и расизма в политиката по отношение на Израел, срещу преследването на А. Солженицин. И то от позицията на комунисти, които са за истинско "*кралство на свободата*" и които вярват, че свободата и културата са неотделими. Цитирани са думите на Джон Ф. Кенеди, че е решен "*да заплати всякаква цена, да понесе всякакво бреме, всякакво усилия, да се откаже от всеки приятел, да се противопостави на всеки враг в името на утвърждаването и победата на свободата*". *Kultura*, Paryz, 10 (240), 1967, s. 38.

Пашев[8]. Централно място в обсъжданията заема "информацията от извора" – петимата поканени чехословашки политически дейци Александър Дубчек, Йозеф Ленарт, Драхомир Колдер, Олдржих Черник, Васил Биляк.

Изказванията на чехи и словаци показват желанието им да защитят преобразованията. Те подчертават, че промените са ръководени от ЧКП, която ги контролира и направлява към демократизация на социализма. Дубчек заявява: "*не става дума за изменение на генералната линия на партията..., а за съчетаване на демократичното и централистично начало*". Той не скрива, че в ръководството на ЧКП се води дискусия за ролята на партията в икономиката и културата, но причините за неудачите вижда в това, че "*през последните години много сериозно бе накърнена ролята на ЦК и особено на онези членове на ЦК, които работят в икономиката, профсъюзите, културата... съществуваше голям субективизъм при осъществяването на ръководната роля и политиката на партията – през последните десет години се водеше борба да се премине към тайно гласуване в партията... а Президиумът на ЦК на ЧКП се противопостави*". Затова: "*Важното е сега да консолидираме печата, да оправим съществуващата дезинформация. Ние не подценяваме нещата и работим за издигане ръководната роля на партията. Смятаме, че привличането на младежта към нас може да стане само чрез срещи с нея. Сега ЦК привлича на своя страна основната част от студентите и се е заел сам, чрез партията да изправя грешките и извращенията*"[9].

Ленарт допълва картината: "*Едва ли е правилно да се каже, че в Чехословакия има ситуация на контрареволюция... Смятам че е възможна, ако се разпадне партията и се даде място на стихийното развитие. Нашата партия днес е в състояние да овладее положението и да не допусне контрареволюция... Главното, което е в наши ръце, е програмата за действие, с която искаме нова генерална линия*"[10].

Колдер посочва: "*Основната причина за сегашното положение в Чехословакия е натрупването на огромни проблеми, които не са своевременно решавани, имаше пасивност, нямаше критика в ръководството. Ако се появи критичен глас срещу ЦК, това не се търпеше. Новотни неправилно обвини др. Дубчек в буржоазен национализъм. Дубчек не постави национални въпроси, а постави въпроси за работата на ЦК (за оценката на 1956 г. – трябва добре да се анализират причините. Малко се поучихме от събитията през 1956 г., макар че ние сметнахме тогава, че на власт в Полша идва ревизионизъм.) На пленума*

---

8 За тази среща разказва участникът *Живко Живков* в мемоарната си книга "Кръглата маса на Политбюро", С. 1991, 150-163.

9 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 4, л. 3-9.

10 Пак там, л. 37.

през лятото на 1967 г., когато разглеждахме въпроса с писателите, ние си послужихме не с идеологически средства, а с административни мерки... Вместо идеологическа работа спряхме вестника на писателите... Сега не можем да говорим с много хора от тези среди. Те искат да говорят само с Дубчек"[11].

Доводите на Черник, както и може да се очаква от бъдещ министър-председател, са преобладаващо икономически: "*Партията смята, че ситуацията у нас е просоциалистическа. Не можем да се съгласим, че има контрареволюционен процес. Напротив, това което става сега, е прогресивно явление. Нужен е анализ. Едностранни оценки няма да помогнат... Готвалд говореше за специфичен чехословашки път към социализма. Ние сме ученици на Готвалд. Партията трябва да бъде привлекателна с програмата си... Ние на практика вървим към икономическа интеграция, въпреки че в печата се пише против нея. В историята на социализма няма случай в социалистическата икономика да има стагнация. Ние трябва да признаем пред целия свят, че в Чехословакия се допусна стагнация в продължение на пет години. Петилетката ни се провали, отидохме назад... трябва да се замислим защо Чехословакия изпадна в това положение, другарю Брежнев. Това се отрази върху мисленето и действията на хората. Критичният анализ на това положение доведе до икономическата реформа*"[12].

Дори и консерваторът Васил Биляк търси причините за промяната в нерешените проблеми от миналото: "*Сега става нещо подобно като след XX конгрес. Хората искат да научат истината. През 1956 г. ние не проведохме всичко докрай. През 1963 г. хиляди комунисти бяха затворени и никой още не ги е реабилитирал напълно. Работниците масово напускаха партията. В партийните събрания участваха 40% от членовете, а днес участват 95%*"[13].

Чехи и словаци са единодушни, че промените се дължат на неразрешените вътрешни противоречия, а целта им е да се възроди привлекателността, да се потърси "човешкото лице" на социализма. В противоречие с това виждане срещата подготвя комюнике, което нарича промените в Чехословакия контрареволюционни. Реакцията на чехи и словаци е остра: "*Ако искате да ни помогнете, не мога да се съглася с комюникето, което се предлага. Това не е наша помощ, а наш гроб... ще кажат, че пак има Коминформбюро, ние сме получили мъмрене и сега се връщаме в къщи. Ако публикувате това комюнике, хората, срещу които е насочено, ще ни изтласкат*" (Колдер)[14].

---

11 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 4, л. 42-43.

12 Пак там, л. 45-47.

13 Пак там, л. 49.

14 Пак там, л. 44.

Другояче (но не съвсем единодушно) звучат изказванията на другите източноевропейски лидери. Пръв е Гомулка. Неговото отношение към промените е категорично отрицателно: "*Историята ще покаже, тя ще съди дали Новотни е направил повече грешки за 20 години или вие – за 3 месеца. Не може с хули да се нахвърляте към един комунист. Няма защо да ми говорите за демокрация, у вас има разгул на реакцията, на контрареволюцията. Хората ги е страх да излязат в защита на социализма. У вас стои националният въпрос. Аз знам какво значи да се разпалва национализмът. Вашата държава я грози разпадане*"[15]. Позицията на Гомулка изненадва, защото през 1956 г. той разпуска кооперативите и връща земята на селяните, опитва се да демократизира наложения отвън сталински социализъм.

Но от 1956 г. е изтекло много време, а през март 1968 г. Гомулка и ръководството на ПОРП са изправени пред подобен протест на интелигенцията и студентите. Те успяват да потушат мартенския бунт с помощта на силите за сигурност и "работническите отряди", но Март 1968 г. поставя началото на окончателното разделяне на ПОРП с интелигенцията. Полските комунисти разрешават спора между властта и интелигенцията в полза на властта, но със сила и това обуславя позицията им към промените в Чехословакия. Гомулка не може и не иска да приеме и да повярва в способността на чехи и словаци да намерят демократично решение на същия проблем.

Позицията на Гомулка е преобладаваща на съвещанието в Дрезден. Основният въпрос си остава: "*съществува ли контрареволюция или възникват условия за контрареволюция*". В становището "международните комунисти" поучават "местните" с менторски тон: "*ако това ние сме нарекли контрареволюция, а вие говорите, че отделни елементи ви се изплъзнали, тъкмо там растат елементите на контрареволюцията, защото ако без съгласието на ЦК стават такива неща, ние имаме пълно право да ги наречем контрареволюционни. Никой и не смята, че вие или ЦК прави контрареволюция. Това никой не казва. Както ние виждаме нещата, това, което надминава вашите възможности, са контрареволюционните елементи. И ако вие вземете в ръце масовите средства за пропаганда, тогава можете да реализирате вашата линия... Между това, което каза цялата делегация на ЧКП, и това, което ние казахме, няма голяма разлика*"[16]. Голяма разлика в казаното няма – разликата е в изводите, а тя наистина е голяма, защото едно е да се следва и донякъде да се направлява естественият ход на събитията, а друго – те да се определят като контрареволюция и да се иска намеса. През март 1968 г. предложението е за вътрешнополитическа намеса

15 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 4, л. 26.

16 Пак там, л. 51, В изказването на В. Гомулка.

– "добронамерен" съвет за използване на цензурата и силите за сигурност.

Позициите на "братските партии" могат да се групират според принципа – съгласие и несъгласие с извършващите се преобразования, но преди това искам да обърна внимание на нещо друго. В съвещанието участва само една страна, която няма обща граница с Чехословакия – България. Това не пречи на българските участници да приведат опита на Априлския пленум от 1956 г. като пример за "мъдростта на БКП": "*В борбата за ликвидиране на последиците от култа към личността и нарушенията на социалистическата законност, партийното ръководство, оглавявано от др. Тодор Живков, намери в себе си сили да излезе срещу дребнобуржоазната мътилка, която беше обхванала част от интелигенцията и някои недоволници, особено из средата на неправилно репресираните дейци. БКП даде твърд отпор на тези нездрави явления и това беше от полза за прогресивното развитие на партията и нашето социалистическо общество*"[17]. Съветът е напълно в духа на "здравите сили" в комунистическото движение.

На пленум на ЦК на БКП от 29 март 1968 г. е направен българският извод от чехословашките преобразования. Дискусията в ЦК на БКП говори много за духа на времето. Ще приведа няколко примера. Раденко Видински е най-ясен и категоричен – той изразява отношението на мнозинството: "*Особено ми харесва и смятам, че е правилно заявлението, което другарите са направили, че ако Чехословакия не съумее да се справи с контрареволюцията, то ние сме длъжни да се намесим и да я спрем*"[18].

Изказването на Венелин Коцев дава представа за влиянието на чехословашките преобразования върху културния живот в България. То обяснява и причините за злощастната съдба на опитите за демократизация в България, затова ще го цитирам по-пространно: "*Сътресенията в Чехословакия и някои събития в Полша показват, че и днес, както преди 10 години в Унгария, контрареволюцията започва своето настъпление от средите на интелигенцията... и някои политически неукрепнали среди на младежта... От всички сектори на изкуството най-лоша е политическата атмосфера в кинематографията. Новото ръководство начело с Филип Филипов е изолирано. Нездравите елементи държат партийната организация, те владеят Централния съвет на Съюза на кинодейците и се опитват да налагат своя линия на развитие на кинематографията... Прояви на напускане на класовите позиции има и в печата... "Поглед", телевизията... Напоследък сред младежта никнат някои клубове със съмнителна политическа репу-*

17 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 35, а.е. 127, л. 12. Информация за срещата в Дрезден.

18 ЦДА, ф.1-Б, оп. 58, а.е. 4, л. 72.

тация. Например в средата на март т. г. в Софийския университет е учреден дискусионен клуб на студентите физици. Статутът на този клуб е съшит от анархистични принципи... Програмата на клуба е политически объркана. В нея между другото се предвижда да се покани пред студентите представител на ЦК на БКП, който да даде обяснение защо има привилегии за кандидат-студентите – деца на активни борци против фашизма. На 25 март този клуб е провел първата си дискусия на тема добри ли са вносните филми. Участвали са 300 студенти и професори. Ръководството на клуба е поканило и група киноделци – политически неиздържани хора... Там се е говорило, че трябва да се пуснат спрените български филми... Невъздържани, арогантни и ругателски изказвания са направили и Васил Цонев, Тодор Андрейков, Александър Александров и други... Неотдавна бе оповестено създаването на Клуб на младата интелигенция в София. Този път под покровителството на Градския комитет на комсомола и със знанието на Градския комитет на партията"[19].

Следват препоръките на Венелин Коцев какво трябва да се направи, за да се предотврати разпространението на "вредните явления": "*Особено необходимо е да се прегледат внимателно кадрите във висшите учебни заведения и се извадят оттам ония, които са доказали своята политическа непригодност. Възпитанието и обучението на студентската младеж трябва да бъде поверено на хора, предани на делото на партията и социализма*"[20].

Пространният откъс илюстрира ясно за каква загриженост на "братските" комунистически партии от ставащото в Чехословакия става дума – може да бъде изпуснат контролът върху собствената интелигенция. Опасна изглежда възможността да се поставят под въпрос такива основни положения на властта като: ръководната роля на партията, цензурата. Тези политически въпроси трудно могат да намерят приемлив отговор в рамките на тази система.

Международният ефект на евентуалната драстична намеса във вътрешните работи на Чехословакия също се има предвид, но както личи от изказването на Делчо Чолаков интересите на "лагера" са по-важни: "*И ние сега не бива да се пазим от всякакви груби мерки в Чехословакия, каквито в Унгария се взеха, за да не пишат на Запад, за да не кажат, да не рекат и т. н. Те ще полаят, па ще млъкнат, а ние няма да загубим Чехословакия... Вярно е, че ще навредим малко на международното комунистическо движение, но все пак по-малка ще бъде пакостта*"[21].

---

19 ЦДА, ф.1-Б, оп. 58, а.е. 4, л. 75-79.

20 Пак там, л. 80.

21 Пак там, л. 86.

Що се отнася до международното комунистическо движение, то съвсем не е единно, както информира Митко Григоров, български представител в редакцията на международното списание *Проблеми на мира и социализма*. Чехословашките проблеми разделят комунистите от социалистическия лагер и от останалия свят. В групата на "разтревожените" от чешките промени в редакцията на списанието са българите, "*съветските другари*", "*представителите на унгарската и полската компартии*", а на подкрепящите "*намаляването на ролята и ликвидиране на партийното ръководство ... че партията няма право да се намесва и налага хора в съответните сектори на икономиката, културата и обществения живот*" – западноевропейските комунисти (италианският представител е най-категоричен)[22].

Българската позиция към започналата "Пражка пролет" е определена в заключителното слово на Тодор Живков. Той не е присъствал на дрезденската среща, но има ясно становище, изразено още на 6-7 март 1968 г. Две седмици преди срещата в Дрезден, на заседание на Политическия консултативен съвет на Варшавския договор в София Тодор Живков разговаря с Л. Брежнев и А. Косигин и по неговите думи: "*изложих нашата тревога и необходимост да се направи всичко възможно, в това число да отидем и на риск, но да не позволим в Чехословакия да се развихри контрареволюция и да я загубим. Какво значи Чехословакия? Чехословакия е в центъра на социалистическия лагер, държава с голямо относително политическо и икономическо тегло в социалистическата система. Ние заявихме категорично пред др. Брежнев и др. Косигин, че трябва да бъдем готови да действаме с нашите армии*"[23]. Тези думи са предложение да се използва военна сила за решаването на един политически проблем във взаимоотношенията между държави от Варшавския договор. При това глаголната форма, употребена от българския партиен и държавен ръководител (първо лице, множествено число) показва желанието му за пряко участие на България.

Прави впечатление и нещо друго – водят се конфиденциални разговори без участието на представители на Чехословакия, които дори не са информирани, въпреки че се намират в София (този факт напомня за събития с 30-годишна давност – Мюнхенската конференция от 29-30 септември 1938 г.). Официалната позиция на софийската среща е по-различна – говори се за "*подкрепа на новата линия на ЧКП*", макар и със забележката, че ЧКП трябва "*решително да ограничава ръста и активизацията на антикомунистическите и антисоциалистическите сили в страната*"[24]. Изводът, който се налага, е, че усилията на представители-

22 ЦДА, ф.1-Б, оп. 58, а.е. 4, л. 88-91.

23 Пак там, л. 97.

24 Ceskoslovenske dejiny, Praha, 1986, s. 537.

те на ЧКП в Дрезден да убедят съюзниците си в демократичния характер на промените, са предварително обречени на неуспех.

"Съюзниците" избират най-лесното обяснение и начин за реагиране. В устата на Тодор Живков те звучат така: "*Там действат западните централи. В Чехословакия, както и в Полша, голяма роля играе ционизмът... Това е дело на югославското ръководство, което се опитва чрез Румъния, Полша и Чехословакия да създаде в нашето семейство свое обединение. Няма нужда да прилагаме сталинските методи от миналото, но ние трябва да приложим такива методи, че да внесем ред и в Чехословакия, и в Румъния, а след това да внесем ред и в Югославия*"[25]. Най-лесното обяснение за всяко недоволство от съществуващата система е да се посочат проявите на вражеската пропаганда, като по стара традиция враговете се търсят и в собствения лагер, но това обяснение отдалечава ръководителите на Източна Европа от осъзнаването и разрешаването на истинските икономически и социални проблеми. Не може да се пропусне и полицейският характер на предложението да се "*въведе ред*" и в други съюзни държави.

Общата следвоенна съдба на страните от Източна Европа ги прави взаимозависими. Това, което става в някоя от тях, дава отражение и сред останалите. Влиянието на събитията в центъра – Съветския съюз, е огромно (напр. смъртта на Сталин от 5 март 1953 г., XX конгрес на КПСС през 1956 г., "перестройката" на Горбачов), но не е за пренебрегване и влиянието на различията в малките страни (разривът с Югославия през 1948 г., юни 1953 г. в ГДР, полската и унгарската 1956 г.). Опитите за демократизация в Чехословакия влияят върху българския народ най-малкото двупосочно. От една страна те предизвикват раздвижване сред интелигенцията – опити за създаване на нови печатни издания, дискусионни клубове на студентите и интелигенцията, а от друга – действия на ръководството. То има възможност да избира между чехословашкия пример за икономически и политически реформи и силовото предпазване от последиците от реформите.

Общ за Източна Европа (и за България) е стремежът към икономически реформи. Наред с решенията за "*укрепване на трудовата дисциплина и намаляване на текучеството на работната сила*" (Постановление на ЦК на БКП, Министерския съвет и ЦС на БПС от 20 юни 1967 г.) се приемат и постановления за "*по-нататъшно ускорение на техническия прогрес*" (26 март 1967 г.), за "*търсене и пълно използване на факторите за интензивно развитие на народното стопанство*" (15 август), "*за повишаване рентабилността на икономиката*" (14 октомври). Такава е и логиката на приетите на 24-26 юли 1968 г. "*Основни насоки за*

25 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а.е. 4, л. 98.

по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество"[26].

Паралелно с търсенето на икономическите механизми за развитие върви спорът за последиците от политическата реформа в Чехословакия и тук позицията на българското ръководство е пределно ясна. Още на 26 март Политбюро взема решения, според които: т. 2. информациите за събитията в Чехословакия могат "*да се разработват само от БТА и в. Работническо дело и да се предоставят за ползване от целия печат, радиото и телевизията... Засега да се избягва публикуването на полемични статии без специално съгласие на ЦК на нашата партия. На страниците на нашия печат да не се дава място на прояви, изказвания или статии, които имат десен или контрареволюционен характер; т. 3. Министерството на външните работи и другите държавни органи да обърнат по-голямо внимание върху дейността на чехословашкото посолство и на пребиваващите в нашата страна чехословашки граждани за спазване на дружеските взаимоотношения, които съществуват между нашите две партии и страни и за избягване на нежелателни за България информации за събитията в Чехословакия; т. 4. Възлага на Секретариата на ЦК на БКП и на съответните правителствени органи, в духа на разискванията на дрезденското съвещание, да обмислят и предложат на Политбюро допълнителни мерки за подобряване работата на партията с интелигенцията, младежта и по-специално студентите; за преподаването във ВУЗ и работата с преподавателския състав в тях; т. 6. Да се проведе специален инструктаж с главните редактори на вестниците, радиото и телевизията по събитията в Чехословакия*"[27]. Българският отговор е изостряне на цензурата и затягане на дисциплината сред интелигенцията. А политическото смразяване неминуемо се отразява и върху икономическата реформа.

Тодор Живков прави официално посещение в Чехословакия от 23 до 26 април 1968 г., но целта му не е да обсъжда преобразованията, а да бъде удължен с нови 20 години Договорът за дружба, сътрудничество и взаимопомощ. Визитата не носи промени в отношението на България към "Пражката пролет"[28], което съвсем не означава, че проблемът с Чехословакия престава да вълнува "братските партии". На 8 май в Москва Леонид Брежнев кани Тодор Живков, Янош Кадар, Валтер Улбрихт, Влади-

---

26 *Иван Николов.* Новата система за управление на народното стопанство през 1960-1980-те години. В: България 1300. Институции и държавни традиции, т. 3, с. 447-456; *John R. Lampe.* The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London. 1986. In: Economic Reform since 1960, 199-222.

27 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 35, а. е. 127, л. 2-4.

28 Според политическия календар на Чехословашката пролет, 21 srpen 1968. Praha 1990.

слав Гомулка, за да обсъдят международното положение и проблемите на комунистическото движение. Представители на ЧКП не са поканени, вероятно за по-голяма "свобода" при обсъжданията. Може да се предположи, че резултат от това съвещание е вариантът за разрешаване на "Чехословашкия проблем" с военна сила, разпратен от Л. Брежнев "за съгласуване" до ръководителите на 4-те партии през месец май[29]. Но в ръководството на БКП още преди 21 август се говори за "вариант Тодор Живков". Въпреки че Т. Живков подкрепя този план, той не е негов автор[30].

Политически резултат от срещата на петте партии е поканата за нова международна среща. Тя е обсъдена в Президиума на ЦК на ЧКП на 12 юли, но не е приета, за да не се възроди у чехословашкото общество впечатлението, че някаква нова международна комунистическа структура иска да се меси в работите на Чехословакия. Контрапредложението на ЧКП е за двустранни срещи. Целта на чешките и словашките комунисти е да се освободят от колективното опекунство и да се опитат да се справят с политическите и икономическите си проблеми самостоятелно.

В тези значително променени условия на 14 и 15 юли се провежда Варшавската среща на ръководителите на петте комунистически партии. Във Варшава петимата, необезпокоявани от чехословашко присъствие, обсъждат "Пражката пролет" главно от гледна точка на положението в собствените си страни. Тук много по-ясно проличава и различният им подход. Гомулка твърди, че "*в Чехословакия се осъществява мирен преход от социалистическа държава към република от буржоазен тип... отдалечаване на комунистическата партия от принципите на марксизма-ленинизма и нейното превръщане в социалдемократическа партия*"[31]. Гомулка реагира на това, че чехите говорят "*за реформация на социализма, говорят за "нов модел на социализма", за "демократичен социализъм". Ясно е обаче, че този лозунг противопоставя Чехословакия на всички други социалистически страни, т. е. ние в Чехословакия искаме да строим демократичен социализъм, а навсякъде другаде той е диктаторски, тоталитарен социализъм*"[32].

Конкретна опасност според Гомулка крие стремежът за конвертируемост на кроната, т. е. "*икономиката им тясно да се обвърже с икономиката на запада*", както и за свобода на фракциите, обещана в новия Устав на ЧКП, ликвидирането на демократическия централизъм, ръко-

---

29 *Костадин Чакъров*. Втория етаж. С., 1990, 118-123. Проектът носи името План за провеждане на операция "Х" носи дата 22 май 1968 г. и се състои от 6 раздела: I. Характеристики на политическата обстановка в ЧССР; II. Цел на операцията; III. Политически мероприятия; IV. Оперативен план за действие; V. Сили и средства; VI. Активни мероприятия.

30 *Живко Живков*. Цит. съч., 162-163.

31 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 12, л. 2.

32 Пак там, л. 5.

водната роля на партията, промените в избирателния закон, които дават "*право на всяка партия да издига свои кандидатури, да се допусне и опозиционна партия, опозиционна по отношение на социализма*"[33]. А тези промени водят към "*отслабване на нашия лагер*".

Много интересно за историята на източноевропейските страни е становището на Кадар. От гледна точка на днешния ден то се отличава твърде малко от останалите, но за тогавашното време (1968 г.) се открояват сериозните различия. Кадар заявява: "*Нашето Политбюро смята за решаващо да се помогне на позитивните сили, които има в Чехословакия. Въпросът се състои в това на кого и как да се помогне*"[34]. Разликата не е в оценката дали съществува опасност за социалистическата система в Чехословакия, а по въпроса как да се действа. За унгарските комунисти посоката на съвместните действия, доколкото трябва да ги има[35], е помощ за ЧКП: "*По наше мнение положението в Чехословакия изисква решителни действия на комунистическите сили. Работническата класа, трудещите се трябва да получат ясна ориентация за борба против антисоциалистическите елементи*". А критичната бележка, която отправя Кадар към ЧКП, е обоснована от опита на УСРП в трудните за нея години след 1956 г.: "*Нас ни безпокои и членският състав на ЧКП. Тя наброява 1 млн. и 700 х... Това е твърде много*"[36]. Но опитът на Янош Кадар да се изработи позиция, съобразена с виждането на чехи, словаци и международното обществено мнение, остава самотен и изолиран. Валтер Улбрихт е категоричен: "*Изходът може да бъде намерен съвместно с държавите, които граничат с Чехословакия*"[37].

За нас най-важна е позицията на Тодор Живков. Той започва: "*Българската делегация е съгласна с оценките, които др. Гомулка и др. Улбрихт дадоха на сегашното положение в Чехословакия. Нашата делегация обаче не е съгласна с оценката и изводите, направени тук от др. Кадар*", продължава: "*всички ние, които сме се събрали на тази среща, носим историческа отговорност за съдбата на социализма в Чехословакия... Това не е вътрешен чехословашки въпрос, това засяга*

---

33 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 12, л. 5-10. Към истинска демократизация на партията и обществото са насочени обещаните в приетата на 5 април 1968 г. Програма за действие на ЧКП, която трябва да влезе в действие след извънредния XIV конгрес на ЧКП, обявен за 9 септември 1968 г. Вж: The Action Program of Czechoslovakia. Winter in Prague. Documents on Czechoslovak Communism in Crisis. The M. I. T. Press. 1969, 88-136.

34 Пак там, л. 18.

35 Янош Кадар казва следното: "*мерките, които взимаме и ще взимаме трябва да бъдат подкрепяни от нашите партии и народи, от другите братски комунистически партии и прогресивните сили в света*". Пак там, л. 20-21.

36 Пак там, л. 19-20.

37 Пак там, л. 22.

всички нации, цялата социалистическа общност, нашата обща отбрана, Варшавския договор" и завършва: "*Без нашата решителна подкрепа здравите сили в страната трудно ще се организират. Нещо повече, отчитайки реалната обстановка може да се каже, че е почти невъзможно тези сили да се организират без такава подкрепа. Здравите вътрешни сили трябва да почувстват нашата решителна помощ, помощта на нашите партии, помощта на нашите страни, помощта на нашите въоръжени сили, помощта на Варшавския договор*"[38]. По-ясно и категорично изразено предложение за външна намеса във вътрешните работи на една съюзна страна не изразява никой от присъстващите. И това е позицията на единствената страна, която не граничи с Чехословакия.

Програмата за конкретни действия намираме отново в изказването на Т. Живков: "*В Чехословакия трябва да се създаде революционно работническо-селско правителство, което да възстанови диктатурата на пролетариата като висша форма на демокрацията. Със специален документ трябва да се забранят всички контрареволюционни центрове и организации, да се направи всичко възможно извънредният конгрес да се отложи и да се възстанови и укрепи ЧКП като марксистко-ленинска партия, като ръководна и направляваща сила в братска Чехословакия*"[39].

След такава защита на майското становище на КПСС, задачата на Брежнев във Варшава е съвсем улеснена. Той се задоволява да наблегне още веднъж на основните "опасности", криещи се в априлската Програма за действие на ЧКП – концепцията за политически плурализъм, за промяна в социалната система, антисъветизма при преразглеждането на политическите процеси и най-вече отношението на партийните организации към манифеста "Две хиляди думи"[40] ("*една трета от районните партийни конференции не го подкрепиха, една трета не казаха нищо, а една трета излязоха в негова подкрепа*"). Изводът му е в унисон с позицията на останалите (без Кадар): "*Но с тях или без тях (чехите) ние сме длъжни да направим изводи от създалото се положение. Чехословакия стои на опасния път – откъсване от социалистическия лагер. Ние трябва да вземем всякакви мерки срещу това*"[41]. Докато на срещата в Дрезден се говори за опасността от антисоциалистически сили, противопоставящи се на ЧКП, четири месеца по-късно във Варшава главната опасност вече е ревизионизмът на самата ЧКП. Естественият извод е, че

38 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 12, л. 30-32.

39 Пак там.

40 Става дума за програмния документ, написан от чешкия писател Лудвик Вацулик, но подписан от десетки видни чехословашки дейци и публикуван във в. *Литерарни листи* на 27 юни 1968 г. На български език манифестът "Две хиляди думи" е публикуван във в. *Политика*, бр. 4, 30 май 1990 г.

41 Пак там, л.34-38.

тя не може сама да се справи и че трябва да ѝ се "помогне" отвън ("*да действаме при тези условия не е намеса, а наш интернационален дълг*"), от страна на съюзниците ѝ от Варшавския договор.

Съдържанието на Варшавската дискусия от 14-15 юли 1968 г. показва, че тогава е извършен решителният поврат от междупартийна помощ за ЧКП към намеса във вътрешните работи на Чехословакия. Обсъждането няма военен, а политически характер, официално не е взето решение за военна интервенция, но политическата целесъобразност на намесата е одобрена от участниците (отново без унгарците). Официалният резултат е "Писмо на пет комунистически и работнически партии до ЦК на ЧКП"[42], в което са застъпени две противоречиви тези – "*Нямахме и нямаме намерение да се месим в неща, които са чисто вътрешни работи на вашата партия и държава, да нарушаваме принципите за уважение на самостоятелността и равенството във връзките между комунистическите партии и социалистическите страни*" и "*Заедно с това не можем да се съгласим враждебни сили да изтласкат страната ви от социалистическия път и да създават опасност за откъсване на Чехословакия от социалистическата общност. Това вече не е ваша работа*".

Новото писмо изисква сериозно обсъждане, защото поставя под въпрос способността на ЧКП да се справи с опасностите сама. Затова отговорът е подготвен не просто от Президиума на ЦК на ЧКП, а е обсъден от пленум на ЦК на 19 юли и то с участието на Контролната комисия и по пет души представители от всеки окръг, избрани за делегати на извънредния конгрес на ЧКП[43]. Чешките и словашките комунисти смятат, че техните действия целят "*решаването на собствените ни национални задачи и нужди при спазване на обществените интереси и цели на социалистическите страни и прогресивните сили в света*"[44], а взаимоотношенията трябва да се определят не чрез писма, а в преговори. Предпочитана форма за такива преговори остават двустранните срещи, но ЧКП изразява съгласие и за обща среща, но с по-широко участие на комунистически партии и от несоциалистическите страни[45]. Отказът от провеждането само на двустранни срещи се дължи както на несъгласието на ГЕСП с тази форма, така и на надеждата, че включването и на партии, които поддържат промените в Чехословакия, като югославската, румънската, италианската, френската, австрийската, британската ще предотвратят наме-

---

42 Rok sedesaty osmy v usnesenich a dokumentech UV KSC, Praha, Svoboda 1969, s. 236.

43 21 Srpen 1968, *Antoni Bencik, Josef Domansky*. Usneseni Ustredniho vyboru KSC k dopisu peti komunistickych a delnickych stran z 19. 7. 1968. Praha 1990, 89-90; ЦДА, ф. 1-Б, оп. 58, а. е. 12, л. 45.

44 21 Srpen 1868, s. 89.

45 Пак там, с. 90.

сата на "петте". Варшавската среща без участието на ЧКП и писмото на петте партии, което я последва, показват реалната опасност от намеса.

Оценката за дейността на българската делегация на Варшавската среща в състав Тодор Живков, Станко Тодоров, Борис Велчев и Пенчо Кубадински е дадена на заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 16 юли. Тя е изцяло в подкрепа на изказването на Тодор Живков там и на писмото на петте партии[46]. Важността на чехословашките събития е толкова голяма, че Политбюро решава на 24-26 юли да проведе пленум на ЦК. Той е последното българско колективно обсъждане на "Пражката пролет", но както показва работата му, колективно не значи разнообразно. Оценката или по-точно осъждането на позицията на ЧКП, изложена в отговора на писмото на петте, и на опитите на ЧКП да свика международна комунистическа среща. Следвайки оценката на в. *Правда* ръководството на БКП приема, че ЧКП "*се опитва да ни заблуди, че в Чехословакия няма контрареволюция... да печели време за отдалечаване на Чехословакия от Съветския съюз и Варшавския пакт, на конгреса да изберат ревизионистично ръководство*"[47]. Официалният български отговор възпроизвежда позицията на Живков във Варшава – на най-близък и верен съюзник на КПСС, подкрепящ безрезервно всяко решение на Леонид Брежнев[48].

Лятото на 1968 г. се оказва време не за почивка, а за активна международна дейност[49]. КПСС в края на юли се съгласява на двустранна

---

46 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 35, а. е. 255, л. 2.

47 Пак там, оп. 58, а. е. 12, л. 45.

48 В Заявлението на пленума се казва: "*Под заплаха са поставени не само коренните завоевания на чехословашкия народ – социалистическия строй, но и интересите на световната социалистическа система. Българският народ и българските комунисти заедно с народите и комунистите на другите братски страни решително подкрепят справедливото искане на участниците в съвещанието да бъдат обуздани антисоциалистическите сили в ЧССР, да бъдат предприети конкретни и ефективни мерки за защита позициите на социализма... Президиумът на ЦК на ЧКП пренебрегна техните (на петте КП) предложения за укрепване позициите на социализма в ЧССР и продължава да подценява опасността от активните действия на антисоциалистическите и ревизионистките сили като главна опасност в настоящия момент*". Заявление на Пленума на ЦК на БКП във връзка със срещата във Варшава на делегации на комунистически и работнически партии от социалистическите страни. Пак там, л. 55-56.

49 Към тази дейност можем да причисли и едно събитие от друг характер – IX международен конгрес на младежта и студентите, проведен в София. Оценката на българските организатори е политическа и в унисон на вижданията на ЦК на БКП: "*Ръководителите на чехословашката делегация не криеха, че тяхната основна цел е да използват фестивала, за да популяризират политиката на новото чехословашко ръководство... За тази цел използваха както най-масови*

среща с ЧКП, проведена на 1 август в Черна над Тиса. Най-важният резултат от тази среща е съгласието на ЧКП да се проведе нова международна среща на петте комунистически партии плюс ЧКП[50]. Резултатите от тази Братиславска среща (3 август) се интерпретират по различен начин от участниците ѝ. В официалното комюнике е записано: "*Участниците в заседанието изразяват твърда решимост да направят всичко, което зависи от тях за задълбочаване на всестранното сътрудничество между страните им на основата на принципите за равноправие, уважение на суверенитета и националната независимост, териториалната цялост, братско сътрудничество и солидарност*". Но и че те "*смятат за свое задължение системно да се борят за заздравяване на единството на международното комунистическо движение*" и че обсъдените позиции "*отговарят на интересите на всички братски страни и партии*"[51].

На пръв поглед изглежда като че ли противоречията между четирите партии – КПСС, ГЕСП, ПОРП, БКП от една страна и ЧКП и УСРП от друга са преодолени. Но когато се сравни този текст с телевизионното обръщение на Дубчек към гражданите на Чехословакия във връзка със същата среща, единството не изглежда вече толкова сигурно. Основният мотив на Дубчек е да убеди чехите и словаците, че в Братислава ЧКП не е поемала никакви други ангажименти освен написаното в комюникето (повтаря го три пъти), че всички са се съгласили с правилността на политиката, изразена в Програмата за действие, напълно отговаряща "*на възродителния процес, който партията е започнала и води*"[52]. Дубчек декларира, че промените, извършвани в Чехословакия са насочени към "*укрепване и по-нататъшното развитие на социализма по света*", което е било прието от другите участници и дори е дадена "зелена улица" на

прояви, така и всички дискусии и семинари... И при официалните изказвания и особено в личните контакти чехословашките делегати говореха преди всичко за грешките на старото партийно ръководство, под една или друга форма намекваха за намеса в техните вътрешни работи, отричаха, че контрареволюционните сили представляват заплаха за социализма в тяхната страна, развиваха мъгляви теории да конфликта на поколенията, за ръководната роля на партията по отношение на младежките съюзи, (в Чехословакия щяла да бъде създадена конфедерация на младежките съюзи), които щели да работят под ръководството на Националния фронт и навсякъде подчертавала необходимостта социализмът да бъде съчетан с пълна демокрация и свобода както у тях". ЦДА, ф. 1-Б, оп. 35, а. е. 381, л. 30.

50 21 Srpen 1968. Spolecne komunike o jednani politickeho byra UV KSSS a predsednictva UV KSC 1. 8. 1968. 91-92.

51 Пак там, с. 92-97. Prohlaseni komunistickych a delnickych stran socialistickych zemi dne 3. 8. 1968.

52 Пак там, с. 98-101. Projev soudruha A. Dubceka v Cs. televizi 4. srpna.

по-нататъшните преобразования[53]. Доколко тази оптимистична картина отговаря на действителността показват събитията само след 17 дни. Въпросът, който остава без отговор, е доколко Дубчек си е давал сметка за надвисналата опасност от въоръжена намеса.

Събитията от 20 срещу 21 август 1968 г. са достатъчно богато документирани[54], макар че допреди десетина години им се даваше коренно противоположно обяснение. Още тогава печатът на петте страни отразява виждането на ТАСС, че "*партийни и държавни ръководители на Чехословашката социалистическа република са се обърнали към Съветския съюз и останалите съюзни държави с молба за оказване на незабавна помощ на братския чехословашки народ, включително и помощ с въоръжени сили*", че това е извършено "*в защита на социалистическите завоевания, които са застрашени от все по-настойчивите посегателства на вътрешната и международната реакция*"[55]. Нас, българите, може да ни утешава фактът, че участието ни във военната интервенция е с незначителни части – два мотострелкови полка с общо 2164 души[56]. Но по-голяма тежест има не бройката на военните, а смисълът на извършения акт. И едва ли можем да пренебрегнем политическата обосновка на това насилие, дадена от българския държавен ръководител Тодор Живков[57].

---

53 21 Srpen 1968..., s. 99.

54 Тук на първо място заслужава да се спомена спомените на чехословашките лидери: *Zdenek Mlynar*. Nightfrost in Prague. The End of Humane Socialism. New York. 1980; *Aleksander Dubcek*. Nadzieja umrze ostatnia. Warszawa. 1995.

55 За мир и безопасность народов. Документы внешней политики СССР. 1968 год. Книга вторая. М., 1985, с. 157-159.

56 Според справката, дадена от вице-президента Атанас Семерджиев на 17 август 1991 г. по БНТ, тези части са били от самото начало под командването на съветските войски. Навлезли са в Чехословакия от съветска територия и са разположени в Банска Бистрица, без да са участвали в каквито и да било военни сблъсквания. Един от войниците от тези полкове е оставил и разказ за преживелиците си в Чехословакия: *Николай Стоянов*. Август 1968. – *Пламък*, 1990, кн. 8. В архивите е запазена и преписката по разследването на убийството на друг български войник – Николай Цветков Николов от полк 55320-Рузине, който на 9 септември 1968 г. напуска разположението на полка си, качва се на автостоп с цел да стигне до Карлови Вари, а тримата му спътници Иржи Балоушек, Рудолф Стеваханси и Мирослав Фролик го убиват, за да му вземат автомата. Дипломатически архив на Министерството на външните работи, опис 24п, архивна единица 3006, л. 5-7.

57 И все пак има българи, които протестират срещу интервенцията. Противопоставят се със слово. Доц. Христо Несторов, преподавател по най-нова обща история в Историческия факултет на СУ "Св. Климент Охридски" – на лекции пред студенти задочници през септември 1968 г. той осъжда акта на намеса. Противопоставят се с неумела младежка конспирация – писане и разпространяване на позиви, и студенти от I курс история в същия факултет на СУ. Трима от тези сту-

От своя страна ръководството на ЧССР се обръща към населението на страната с призив: "*Вчера, 20 август 1968 г., около 23 часа вечерта войски на СССР, ПНР, ГДР, УНР и НРБ преминаха държавната граница на ЧССР. Това е станало без знанието на президента на републиката, председателя на Националното събрание, председателя на правителството и първия секретар на ЦК на ЧКП и тези органи... Президиумът на ЦК на ЧКП призовава всички граждани на нашата република да запазят спокойствие и да не противодействат на влизащите войски. По тази причина нито нашата армия, нито органите за сигурност, нито народната милиция получиха заповед за защита на родината... Президиумът на ЦК на ЧКП счита този акт за противоречащ не само на всички принципи на отношенията между социалистическите страни, но и на основните норми и правила на международното право*"[58]. Трагичната съдба на реформаторите на "Пражката пролет", които извървяват дълъг и трънлив път от Москва[59], през Чехословакия, а някои до емиграция, е друга тема. Съществото е, че само за една нощ е сложен край на последната надежда за изход от лабиринта на държавния социализъм. Изход, търсен тогава чрез хуманизирането, демократизирането на обществото, превръщането му в "социализъм с човешко лице".

денти – Едуард Генов, Александър Димитров и Валентин Радев, са осъдени на различни срокове затвор. Част от българската интелигенция се опитва да изрази протеста си с единственото оръжие, с което разполага – словото, но то е заглушено, задраскано и изтрито.

58 21 Srpen 1968, s. 102.

59 Чехословашкото ръководство е задържано от съветските войски и изпратено в Москва, където са проведени "преговори" от 23 до 26 август. Докато по същото време в полулегални условия чешките и словашките комунисти се опитват да проведат извънредния си конгрес (т. нар. Височански), който да продължи линията на Програмата за действие и да осъди "интернационалната намеса", чехословашките "гости" в Москва са принудени да приемат условията, наложени им от ръководството на КПСС. В Московския протокол са отречени решенията на XIV конгрес на ЧКП, предлага се да започне "нормализация" на положението в страната. 15-те точки на този Протокол очертават контурите на реставрацията на положението в Чехословакия отпреди "Пражката пролет". Пак там, с. 116-120.

ЦЪРКВАТА В СПОР С ДЪРЖАВАТА ЗА ПОЛСКИЯ MILLENNIUM ПРЕЗ 1966 г.

От страните, които след Втората световна война "попадат" в съветската сфера на влияние, Полша поема ролята на l'enfant terrible ("ужасното дете") в Източния блок. Това става постепенно в хода на политическите, икономическите и културните действия както на просъветската и прокомунистическата (длъжна да напомня, че думата "комунистическа" не се използва в Полша за управляващата партия – Полска работническа, а после и обединена – ПОРП) власт, така и на различни обществени институции, които често не се идентифицират с властта. Процесът се развива постъпателно като следва проблемите в съветската политика и полската логика на нелеките отношения власт-общество (в България нещата са доста по-различни, а и обществото – по-приспособимо).

Искам да се спра на един от полските конфликти, който не е така известен като събитията от Юни и Октомври през 1956 г., от Декември 1970 г. или разбунилото цяла Източна Европа създаване на Солидарност 1980-1981 г. Става дума за обичаните във всяка страна чествания на кръгли исторически дати, а всъщност за политическата употреба на историческите факти. Навсякъде и винаги кръглите годишнини се възприемат като магически числа и се използват от политици, учени, общественици, културни дейци за пропагандни цели. Така става и в Полша пред възможно най-значимата годишнина – хилядната. На 26 февруари 1958 г. полският сейм обявява, че започва подготовката за тържествено честване на хилядагодишнината от създаването на Полската държава. Тя е свързана с 966 г., когато един от полските владетели Мешко I приема християнството от Рим, а в полската историческа традиция това събитие се приема и за начало на полската държавност. Тази годишнина показва колко опасно за следвоенните условия са се приближили две събития от съвсем различен порядък – християнизацията, която няма как да не се свърже с полската католическа църква, владетел на умовете и сърцата на повечето поляци, и държавната традиция, която властта може да отбележи и само като светска годишнина.

Неудобството при съвпадението произтича от съперничеството между светската и духовната власт в следвоенна Полша, които са си поделили несиметрично господството над обществото. Благодарение на новото геополитическо разделение на света ПОРП получава цялата държавна власт – политическа, икономическа, ръководството на културата, пропагандата, социалната сфера. Полската католическа църква изживява различна еволюция – след войната нейната официална власт е ограничена, тя е отделена от държавата и силно преследвана до връщането на Вла-

дислав Гомулка на власт през есента на 1956 т., но затова пък запазва симпатиите на мнозинството антисъветски и антикомунистически настроени поляци, което ѝ позволява да продължи ролята си на изразител на полския национален дух.

Вярно е, че 10 години преди описваните събития, през октомври 1956 г., новото държавно ръководство с Владислав Гомулка обявява край на войната с църквата и провъзгласява помирение[1]. То се изразява в официалното признаване на църковната дейност и подкрепа на верски акции в страната[2], а и в чужбина[3]. Споразумението, плод на политически компромис, се гради върху нещо важно – новият геополитически императив, оставил Полша в Източния блок. Разшифровката му е следната – след като Полша е компенсирана за загубата на Западна Украйна и Западна Белорусия с обширни западни територии (бивши германски), тя става зависима от съюза си със СССР. Само той може да ѝ гарантира, че Германия няма да повтори поведението си след Първата световна война и след някое и друго десетилетие отново да поиска преразглеждане на границите. В скоби ще спомена, че съдбата на загубените от Полша източни покрайнини не се обсъжда, Полша е наясно, че в следвоенния свят мястото ѝ е редом със СССР, а цената, която трябва да плати, са тези

---

1 За църквата 1956 г. завършва с т. нар. Малко споразумение с правителството от 8 декември 1956 г. То отменя декрета от февруари 1953 г. за назначаването на духовниците, връща религиозното образование в училище, църковното присъствие в болниците и затворите, осигурява завръщането на изселените свещеници и монаси в новите западни земи. С декрет на Държавния съвет от 31 декември 1956 г. се договаря, че църковните постове ще се заемат по споразумение на държавата с църквата, която на свой ред обещава да съдейства за стабилизирането на Полша. *Micewski, A.* Kosciol-Panstwo 1945-1989. Warszawa, 1994, s. 41. Благодарение на тази църковна свобода Полша може да се похвали с 68 (72) епископи, 200 висши духовни лица, 16 хиляди свещеници, 40 хил. монаси, от които 30 хил. са монахини. ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1841, л. 150.

2 Със специален закон е регулирано извънучилищното верско образование, благодарение на което през 1964 г. са регистрирани 16144 такива пункта. Условията, които поставя държавата, за да даде разрешението си за различни църковни институции са: "*вярващите да не се противопоставят и да не конспирират срещу установения строй, против външната и вътрешната политика... Църквата да спазва законите, да не проповядва от амвоните срещу строителството на социализма – политиката на село, новите производствени отношения в града, да не се занимава с възпитанието на децата и младежите извън църквата*". Пак там, оп. 21, а. е. 1756, л. 33. Те са формулирани и в статия "*Основно условие за отношенията между държавата и църквата*", във в. *Trybuna Ludu*, 27 wrzesznia 1964 г.

3 Например в акцията на полската църква да получи от Ватикана правото да назначава свещеници в новите западни земи, които традиционно са принадлежали към германската католическа църква.

територии. При това в сраженията по време на Унгарската революция от 1956 г. всички източноевропейци научават горчивия урок, че и свободният свят, макар и мълчаливо, е дал съгласието си те да останат в съветската сфера.

Вторият елемент е германското плашило – фактът, че и при Първата, и при Втората световна война Германия с лекота овладява и окупира Централна Европа, продължава да плаши и 20 години след края на войната. Това е така, защото светът е разделен и образът на врага може безпрепятствено да се рисува и от двете страни на "желязната завеса". За властта в Полша германското плашило е символ на собствената ѝ легитимност, с него тя доказва държавния смисъл на компромиса със СССР. Същевременно икономическата логика принуждава Полша да отстъпи от непримиримата си позиция към "основния враг" ФРГ и да ѝ позволи да открие търговско представителство във Варшава. То няма дипломатически и консулски права, но провежда активна пропаганда не само в областта на търговията и икономическите връзки, а на много по-широка основа[4].

В средата на 60-те години променя отношението си към Полша и водещата западна сила, в която живее най-многобройно население от полски произход (6 от общо 10-те млн. полски емигранти по света) – САЩ. На 30 ноември 1965 г. във Варшава пристига нов американски посланик, който е с полски произход – Джон Гроноуски. Такова назначение се случва за първи път в следвоенната история и предизвиква голям журналистически и дипломатически интерес[5]. Показателни за новостта на това решение са и думите на американския президент Линдън Джонсън: "*Много внимателно обсъждах това назначение с държавния секретар Ръск... То е потвърждение за нашия голям стремеж да се увеличи*

---

4 Сведенията на съветника в Българското посолство във Варшава Михаил Андреев за дейността на търговското представителство на ГФР носят гриф "Поверително!" и дата 2 декември 1965 г. Задачата е да се отговори на въпроса "*върши ли някаква политическа работа търговското представителство на ГФР в Полша*". От доклада личи, че западногерманското търговско представителство в състав от 34 души се опитва да поеме функциите и на консулство, както и да служи като политическа и културна институция и да установи връзки с полското Министерство на външните работи. Напр. то иска да осъществява културните връзки между ГФР и ПНР, да се договори за давност на нацистките престъпления от Втората световна война, да получи правото ГФР да получава обвинителните материали по такива дела. На свой ред полското правителство поставя като предварително условие за разширяване на отношенията с ФРГ признаването на границата по Одер-Ниса. ДА на МВнР, оп. 21, а. е. 1758, л. 137-138.

5 Интересен е и фактът, че същият Гроноуски е и първият американски министър от полски произход – на 9 септември 1963 г. Дж. Ф. Кенеди го назначава за министър на пощите, а той въвежда пощенския код в САЩ. За онова време Гроноуски е уникален и с други свои качества – доктор е по философия, професор по политикономия, по международна икономика и финанси.

доверието и приятелското сътрудничество между Полша и САЩ... Неговото минало и опитът му го правят изключително подходящ за предаването на американските идеали в Полша и на полските в Америка"[6]. Като прибавим и факта, че за да може Гроноуски да получи този пост е бил освободен дългогодишният посланик Джон Кабот и то само година преди пенсия, става ясно, че назначението не е случайно, а демонстрира новата американска политика за "*изграждане на мостове*" в разделения свят и по-специално за привличането на Полша[7].

И в тази период на вече утвърдена държавна и политическа традиция, когато Полша излиза от следвоенната изолация и дори става автор на собствени мирни инициативи като Плана Рапацки и Плана Гомулка[8], тя започва да се готви за своя Millennium. Още при старта на честването държавата се отграничава от църквата, например за юбилейния период – 1959-1966 г. (можем да се самоуспокоим, че нашата 1300-годишнина през 1981 г. не беше отбелязана така продължително), държавният призив е "*За 1000 годишнината на държавата – да построим 1000 училища*"[9], а регионалният – да се събират средства за възстановяване на Варшава от военните разрушения. За тази подготовка имаме и български свидетелства. Делегация на ОФ посещава Полша през есента на 1965 г. (24 септември-4 октомври) по покана на съответния полски Фронт на народното единство (ФНЕ)[10] и наблюдава предпразничната подготовка[11].

Българските ОФ-дейци веднага забелязват, че дейността на ФНЕ се гради върху патриотизма и получават обяснението, че причината е в необходимостта ФНЕ да се пребори с влиянието на полската католическа

---

6 ДА на МВнР, оп. 21, а. е. 1758, л. 163.

7 Според кореспондента на ПАП в Ню Йорк "*на Гроноуски се възлага надеждата сръчно и с точна маневра да осъществи политиката на "строеж на мостове" спрямо Полша и страните от Източна Европа*". Пак там, л. 167.

8 Става дума за една от първите инициативи за създаване на безядрена зона в най-взривоопасната в следвоенния свят зона – Централна Европа.

9 Другият лозунг е: "*За 1000 годишнината – Полша да свети и се подреди като добре почистен дом*". В него на преден план се поставя трудът, който е в центъра на вниманието, независимо дали става дума за строителство или за почистване.

10 Въпреки формалното подобие между ОФ и ФНЕ, разликите помежду им са многобройни. ФНЕ е създаден едва след 1956 г. и в отличие от ОФ е коалиция на политически партии – ПОРП, Обединената селска партия (ОСП) и Демократическата партия. Приликата е в индивидуалното членство на безпартийните. Друга отлика е, че ФНЕ се опитва да работи не само с възрастните, а и с младежите и децата след разпадането на единната младежка организация през 1956 г.

11 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1849, л. 1-6. Делегацията е съставена от Иван Пенчев, председател на ОФ в Пловдив, Пенка Стоянова от Габрово и инструктора от НС на ОФ Цветан Годжовски.

църква, която "*спекулира с патриотичните чувства на народа*"[12]. Лозунгът на църквата за собственото ѝ хилядолетие подчертава традиционното сливане на националната и религиозната идентичност: "*Добър поляк може да бъде само добрият католик*"[13]. Според българските наблюдатели акцията по набиране на средства за честването и строителството на училища наподобява българския "закон за самооблагането" с труд и пари. Но тази прилика подчертава по-скоро недоброволността на акта[14].

Независимо от нескритата конкуренция между двете основни полски институции – държавата и църквата, общият празник съдейства за временно подобряване на отношенията им. Върхът му е достигнат през есента на 1965 г., когато Полша отбелязва 20 години от присъединяването на новите западни земи. Тогава, през септември 1965 г., във Вроцлав Полският епископат заема позиция идентична с тази на държавата по жизнената необходимост от запазване на западните територии. Кардинал Стефан Вишински, глава на Полската католическа църква, не се затруднява с обосновката, тъй като западните земи са люлка на полската църква – Поморието (Померания), Шльонск (Силезия) с Гнезно, Вроцлав, Желона Гура, Шчечин. В обръщението си към вярващите във Вроцлав кардинал Вишински подчертава полския характер на тези земи: "*Разчитаме, възлюблени, каменни останки. Това са знаци в тези катедрали, останали от хилядната година. И тези разчетени каменни останки, тези великолепни знаци на миналото говорят: били сме тук, да, били сме и отново сме тук. Върнахме се в родния дом, разпознахме оцелелите знаци, разбираме ги, защото ни говорят на нашия език. Разбираме тази реч. Тези камъни ни зоват от стените, тези прахове, останали в подземията, праховете, които земята е натрупала, ни говорят на нашия майчин език*"[15].

В навечерието на Millennium-а църквата и властта се надпреварват в посланията си в защита на новите западни граници. Държавата полага специални грижи за развитието на воеводствата, разположени там, за което свидетелства и българският посланик Демир Янев Демирев след посещението си във Вроцлавско, Желоногурско и Шчечинско воеводство

---

12 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1849, л. 3.

13 Пак там, л. 4.

14 Пак там.

15 Той продължава в същия дух: "*Както вървите на Мазовше със своето шумолене са говорели на нашия Шопен, така ни говорят на роден език тези останки, добити в катедралите на хилядолетието. И затова, възлюблени, когато гледаме тези пястовски храмове, когато се вслушваме в тяхната реч, ние знаем, че те не са немско благо. Те са с полска душа. Никога не са били немско благо, не са и сега. Това са наши следи, следи на пястовския кралски род. Те говорят на полския народ без коментарии. Нам не са потребни пояснения. Разбираме техния говор*". ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1841, л. 2.

в края на октомври 1965 г.[16] Целта е не само да се промени етническият облик на тези земи (това вече е постигнато), но и да се повиши жизненият стандарт така, че да се избегне всякаква носталгия по миналото.

Сравнително миролюбивите отношения между църквата и държавата не се помрачават и от изборите (парламентарни и местни), проведени на 30 май 1965 г., защото въпреки нежеланието на църквата да участва в акции с предварително известен резултат, повечето свещеници гласуват – от 68 епископи не дават вота си само 15. Отново съм длъжна да направя уточнението, че в полските избори от онова време е задължително кандидатите да са поне с 25% повече от изборните места – напр. за 460 депутатски места се състезават 616 д., а за 171 хил. места за местни съветници – 244 хил. кандидати. В резултат на тези избори в сейма влизат и 13 представители на католическата църква, макар и в 2 групи – на "*прогресивните католици*" ПАКС (PAX) и на Епископата ЗНАК.

Тук е мястото за разграничение между политическите представителства на Полската католическа църква. Католицизмът е религия на 90% от поляците (наред с това в Полша живеят около 400-500 хил. православни, 400 хил. евангелисти и, разбира се, свободомислещи) и може би точно заради силата на католическата църква в политическия живот на ПНР действат две политически формации с католическа ориентация. Но разликата помежду им е много голяма – ПАКС подкрепя властта, докато ЗНАК е вярна на Полския епископат. Организацията на т. нар. прогресивни католици ПАКС отбелязва тържествено 20-та си годишнина на 28 ноември 1965 г. За целта и характера на ПАКС говори в доклада си председателят Болеслав Пясецки: "*Движението има отговорността да въвлече католиците в обществено-стопанското строителство на социализма... От години заявяваме последователно, че се смятаме за съюзник на Партията, който признава нейната ръководна роля... Убедени сме, че постоянният и неантагонистичен диалог между християнството и марксистката философия е в нашата страна вътрешна необходимост на социалистическата революция. Поради това движението ПАКС формира перспективата за неутралитет на социалистическата държава по отношение на противоположността на възгледите на вярващите и невярващите граждани по въпросите на религията, както и на католицизма и марксизма по въпросите на мирогледа. Самото ПАКС-ово движение е обществено явление, предизвикано от съпри-*

16 В "Информацията" до българското външно министерство посланикът дава многобройни сведения за миналото и състоянието на "новите земи". В тези три воеводства, които преди войната са били в Германия, са живели 7 млн. германци, а в средата на 60-те години – 4,18 млн. поляци, главно изселници от загубените източни територии – Украйна, Белорусия. ДА на МВнР, оп. 21, а. е. 1758, л. 99-105.

косновението на социалистическата революция с християнството на полска почва"[17].

Скандалът, който оцветява в политически краски полския Millennium, се разразява без предварителна подготовка. Само два месеца след патриотичното антигерманско слово на кард. Вишински, по време на четвъртата сесия на Ватиканския събор през ноември 1965 г. Полският епископат подготвя и връчва "*Послание на полските епископи до немските братя во Христе*" (Орендже)[18]. В него се казва: "*След всичко, което е станало в миналото, за съжаление в най-близкото минало, не трябва да се чудим, че целият полски народ все още се намира под силното влияние на елементарната необходимост от сигурност... Влошаването на двустранните отношения все още е голямо и още повече се влошава от острия проблем, свързан със съседството. Полската граница по Одер и Ниса за Германия е, ние добре разбираме, изключително горчив резултат от последната война и от масовото унищожение, плюс страданията на милионите жертви, бежанци и преселници (което става по решение на държавите победителки в Потсдам през 1945 г.)... За нашата родина, излязла от периода на масовите убийства не като победителка, а крайно отслабена, това е въпрос на по-нататъшно съществуване (не на "по-голямо жизнено пространство"), нима над 30-милионният народ може да бъде набутан в тесния коридор на бившето Генерално губернаторство от периода 1939-1945 г. без западните земи, но и без източните области, от които след 1945 г. трябваше да изселим милиони поляци на "потсдамските западни територии", къде трябваше тогава да отидат, при положение, че т. нар. Генерално губернаторство с Варшава беше в руини... Не ни упреквайте, скъпи германски братя, че изброихме случилото се в последния отрязък на хилядогодишната ни история, това трябва да бъде не толкова обвинение, колкото наше собствено оправдание... В този общохристиянски и хуманитарен дух ние ви протягаме ръка от местата си в заключителния събор. Прощаваме ви и искаме прошка*"[19]. Посланието е подписано от 36 от общо 68 епископи, начело с кард. Вишински.

Първият, макар и не най-важен проблем, породен от посланието, е новият поглед към Втората световна война. Професионалните историци знаят, че всяко общество и епоха четат наново своята история и се опит-

---

17 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1841, л. 200-201. На българския дипломат-наблюдател на честването Радко Атанасов му прави впечатление, че Б. Пясецки въобще не споменава главата на Полския епископат кард. Вишински нито с лошо, нито с добро, въпреки че е известно остро критичното отношение на Вишински към тази организация. Пак там, л. 202.

18 Пак там, а. е. 1777, л. 1, Телеграма на българското посолство № 4579 от 14 дек. 1965 г. до МВнР.

19 Информационный бюллетень ПАП, Варшава, 12 декабря 1965 года, с. 6-8.

ват да я погледнат от своята гледна точка. От този ъгъл посланието на Полския епископат е един от първите примери за преодоляване на раните от войната в отношенията Изток-Запад, при това от тази институция, на която най-много подхожда да изостави омразата от миналото – църквата.

Вторият проблем обаче е от съвсем друг характер. Той изиграва основна роля в поредната битка между властта и църквата в Полша, защото е политически. Възстановеният ход на събитията показва, че Полският епископат вероятно е искал посланието да остане вътрешноцърковен въпрос, затворен в рамките на Ватикана и на отношенията между Полската и Германската католическа църква. Полското правителство не подозира за посланието, дори при посещението на делегацията на Епископата в посолството на ПНР в Рим никой не споменава за посланието, а посещението съвпада със съобщението на германската телеграфна агенция ДПА.

След като научава от германската преса за "Посланието" кореспондентът на ПАП в Рим се обръща към кард. Вишински с молба да получи текста, но получава обяснението, че "Посланието" вече е предадено на германските епископи и кард. Вишински няма екземпляр. Затова оттук-нататък всички цитати в полската преса са превод от немски (на немски е написан и оригиналът на "Посланието") и то от пресата на ФРГ[20]. Това на свой ред позволява на контролирания от властта печат да направи еднозначно тълкуване на "Посланието" – че става дума за национално предателство. Мотивацията е, че с това "Послание" Епископатът става първата полска институция, която се усъмнява в справедливостта и трайността на новите западни граници и се солидаризира с дотогавашната позиция на ФРГ да не признава западните полски граници. Изводът се базира върху използвания в посланието термин "*потсдамски граници*" и тезата, че Полша е излязла от войната не в числото на победителките. Острие на пропагандата естествено става органът на ПОРП в. *Трибуна люду*[21]. Веднага са организирани протестни митинги из цялата страна, което става в навечерието на един от двата най-големи католически празници – Вигилия (Коледа).

Пропагандната атака срещу църквата е изразена в думите на секретаря на ФНЕ Юзеф Калиновски: "*Становищата на Епископата, че Полша не е победителка във Втората световна война, че западните, северните земи и Крайбрежието не са исторически полски, че тези земи са ни били подарени от държавите победителки, а не са били извоювани с кръвта на полския народ, че трябва да молим опрощение от*

20 Информационный бюллетень ПАП, Варшава, 12 декабря 1965 года, с. 3.

21 Trybuna Ludu, 10 grudnia 1965 r.; 12 grudnia 1965 r. Първата публикация е озаглавена характерно: "От чие име?".

немците не могат да се приемат от нито един поляк"[22]. Тази теза залага на подмяна в същността на спора – вместо опит за помирение той е представен като църковен компромис за държавните граници. Ходът е ефективен, защото се основава на неизбледнелия спомен у по-възрастните поколения от германската окупация и се обръща към култивирания с векове полски национализъм. Посланието дава на властта чудесна възможност да се облече в одеждите на защитник на националните интереси и да постави под въпрос традиционната национална роля на Полската католическа църква.

Но от гледна точка на това, което става не само в Полша, но и по света, нещата изглеждат по-различно. Проследяването на генезиса на "Посланието" показва, че всъщност инициативата за помирение не е нито полска, нито дори католическа. Тя е на Германската евангелистка църква, която на 16 октомври 1965 г. излиза с меморандум, наблягащ върху необходимостта от добросъседски отношения с източните съседи с цената на съгласие с новите граници[23]. Идеята е крайно непопулярна в ГФР и е категорично отричана като възможност от всички правителства на ГФР и от основните политически партии. За сравнение ще цитирам откъс от книгата на нобеловия лауреат за литература за 1999 г. Гюнтер Грас "Моето столетие". Сред своите картини на германския XX в. Грас е представил 1965 г. с епизод от предизборната борба – тогава той се включва в кампанията на ГСДП, ръководена от Вили Бранд. За неуспешната за ГСДП и за Бранд кампания Грас пише: "*Е, част от съдържанието на нашата агитация не им (на ръководството на ГСДП) харесваше особено, например онзи апел, с който винаги ме цитираха: да се признае най-сетне границата Одер-Ниса, сиреч да се откажем от Източна Прусия, Силезия, Померания, и – което за мен беше особено болезнено*

---

22 Те са цитирани в "Справка" от 22 декември 1965 г. на първия секретар на българското посолство във Варшава Михаил Андреев. ДА на МВнР, оп. 21, а. е. 1777, л. 14-15.

23 Това разкрива във в. *Нувел Обсерватьор*, 15-21 декември 1965 г., Жерар Сандо. Цитиран е от служебния бюлетин на БТА, бр. 303, 25 декември 1965 г. Буквалният текст на меморандума на протестантската църква е: "*да се откажем от бившите германски територии, които вече, и то завинаги, са полски; милиони поляци живеят и работят сега там и в този случай иредентизмът и националната страст представляват голяма грешка, а дори престъпление*". Още по-любопитен е фактът, че протестантските свещеници чрез един от водачите си Шарф обявяват, че преди да излязат със своя документ са се консултирали и с католическата църква. БТА – служебни материали от печата, бр. 303, 25 дек. 1965 г., л. 19.

– от Гданск. Този апел беше в противоречие с всички партийни решения..."[24]

А идеята за обръщение на Полския епископат към германските епископи се ражда по време на Ватиканския събор след разгорещена среща на кардинал Вишински с германския кардинал Дьопфнер. Проблемът е там, че кардинал Вишински, макар и доказан антикомунист, е пламенен полски патриот и безрезервно подкрепя полското правителство по въпроса за границата по Одер и Ниса. Успяват да го убедят да отстъпи трима полски епископи "модернисти", най-деен от които е вроцлавският епископ Болеслав Кominek – той е и автор на текста. След това на обща среща между полските и германските епископи е решено "*историческото помирение*" да започне именно по време на честването на Millennium-а през май 1966 г. в полската религиозна столица Ченстохова, разположена в спорните западни територии.

Това, което остава неизвестно за полското общество, информирано от държавните медии, е отговорът на Германския епископат. В него се казва: "*Нека се опитаме да забравим; нека спрем полемиката, студената война. Трябва да предизвикаме помежду си такъв диалог, какъвто се желае днес навсякъде, от вселенския събор и от папата. Що се отнася до нас, ние сме готови да простим... Полският народ е претърпял ужасни страдания, и то от германци и в името на германския народ. Ние знаем, че ще трябва да понесем последиците от войната. Ние разбираме, че германската окупация е предизвикала страшни рани на полския народ... Ние молим за прошка!*"[25]

Ясно е защо отговорът на германските епископи остава непубликуван. Защото той може да разбие пропагандата и силната позиция на полската власт ще рухне. Какво ще остане от германското плашило, ако се окаже, че двете най-влиятелни германски църкви са готови да приемат западните граници на Полша? От кого тогава Съветският съюз ще отбранява поляците? Очевидно обратът започва да става опасен и тогава идват административните решения – в началото на юбилейната 1966 г. полското правителство отказва да даде изходна виза на кард. Вишински, за да замине отново за Ватикана[26]. Основанието е, че полската църква, която по споразумението от 1956 г. трябва да пази неутралитет по политически въпроси, си е позволила да се намеси във външната политика. Но прави впечатление, че когато през 1965 г. кард. Вишински прави антигермански изказвания, те не се възприемат от властта като намеса в политиката, а когато е подозиран в обратното – това вече е осъдителна позиция.

---

24 *Грас, Г.* Моето столетие. С., 2000, с. 169. Личната съпричастност на Грас към проблема за бившите източни германски територии се дължи на факта, че е роден и израснал в свободния град Данциг (следвоенния полски Гданск).

25 БТА – служебни материали от печата, бр. 303, 25 дек. 1965 г., л. 21.

26 Бюлетин на БТА, 11 ян. 1966 г., бр. 11, с. 42.

Изцяло политически мотивирана е и позицията на ПОРП: "*Посланието е политическа диверсия, извършена от Полския епископат със задача да създаде обстановка в Полша за откъсване от Съветския съюз и социалистическите страни и обръщане на страната към капиталистическия Запад*"[27]. По същество изводът е правилен, защото в "Посланието" наистина се подчертава традиционната принадлежност на Полша към християнския Запад, както и това, че Полша е форпост на католицизма на Изток. Въпросът е как ще се оценят тези факти.

В такава обстановка на остро противопоставяне между държавата и църквата започва юбилейната 1966 г. На управляващата ПОРП ѝ се налага да мобилизира всичките си сили и възможности, за да осъществи един юбилей, базиран върху приемането на християнството, в конфронтация с главата на Полската католическа църква кард. Ст. Вишински. За целта е нужно ПОРП да възстанови стриктния си контрол върху обществото. Опасения за пробив в единството на властта предизвиква една от трите съуправляващи партии – 365 хилядната Обединена селска партия (ОСП). По традиция религията е много по-силна в селата, отколкото в градовете, при това полското селско движение винаги е било подвластно на верските чувства на своите членове. Затова ПОРП се заема с подготовката на заседание на ръководството на ОСП. Така, въпреки че тази практика е изоставена след 1956 г., през юбилейната 1966 г. основният доклад на пленума на Главния съвет на ОСП от 3-4 юни 1966 г. по идеологически и организационни въпроси е предварително съгласуван с ЦК на ПОРП и по-специално със секретаря на ЦК Зенон Клишко (един от близките на Гомулка дейци)[28]. Причината е силното желание на ПОРП да привлече в борбата си срещу кард. Вишински колкото се може повече обществени сили.

Някои от изказванията на селските дейци от ОСП потвърждават страховете на ПОРП. При това поредно политическо раздвижване отново се съживяват старите разбирания на аграристичното движение за възможността то да играе самостоятелна, а не подчинена роля. Направено е предложение ОСП да се преименува на "*общонародна партия*", в което ПОРП вижда посегателство върху собствения ѝ национален монопол. Втората тревожна тенденция е в постоянния конфликт между двете партии за развитието на селското стопанство – селяните отново поставят исканията си да се премахнат задължителните доставки на зърно, картофи и месо за държавата, за правото да закупуват машини за едро селскостопанско производство[29]. Най-труден се оказва въпросът за отношението

---

27 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1841, л. 4-5.

28 Пак там, а. е. 1866, л. 11.

29 Пак там, л. 12. Задължителните доставки обаче са един от основните лостове на ПОРП, с които контролира развитието на селското стопанство, затова тя не може да се откаже от тях.

към кард. Вишински и към "Посланието" на полските епископи. На заседанието, както и на събранията на местните селски организации се чуват гласове в подкрепа на кард. Вишински и на някои положения от "Посланието". Все пак вярното на ПОРП ръководство успява да наложи линията, според която селяните са вярващи и по религиозните въпроси слушат свещениците, но църквата не бива да се меси в политиката. Председателят на ОСП Чеслав Вицех в специална реч обвинява кардинал Ст. Вишински, че иска да смени курса на външната политика на Полша на Запад, което обаче ще бъде *"политика на катастрофа за народна Полша, борба срещу конституцията, против интересите на народа и стремеж да въвлече църквата в борба с народната държава"*[30]. Така ПОРП получава политическата подкрепа на коалиционния си партньор.

Най-голям проблем за властта е поведението на традиционно непокорната полска интелигенция. В центъра на партийното внимание са писателите – в Полша те традиционно са говорители на нацията. След еуфорията на хората на перото (писатели и журналисти) от възможността за "национален комунизъм", обявен от Владислав Гомулка през октомври 1956 г., в началото на 60-те години разочарованието им от липсата на творческа свобода отново ги изправя срещу властта. След "Мемориала" от март 1964 г. на 34-ма интелектуалци до министър-председателя Юзеф Циранкевич, в който се протестира срещу ограничените тиражи и антиконституционната намеса в творческия процес, недоволството не стихва. Властта реагира по изпитания метод – от една страна увеличава тиражите, повишава с 25% хонорарите на писателите, а от друга – започва съдебно преследване срещу смятаните за по-опасни. В тази кампания са осъдени на различни срокове затвор Мелхиор Ванкович, Милер, Станислав Мента. ПОРП търси нови свои привърженици сред младите и провинциалните писатели[31], тъй като по-старите, дори и когато са партийни членове често заемат критични позиции[32].

---

30 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1866, л. 13.

31 Такава е целта на конгреса на писателите от северните и западните земи, проведен през май 1964 г. в Познан. На него важно слово произнася Владислав Гомулка – той отрича желанието на ПОРП да се бърка в творчеството на писателите, но и заявява: *"Искаме писателите със своето творчество да подпомагат Партията в разрешаването на всички проблеми, свързани с развитието на страната, със строителството на социализма... Нас ни интересува преди всичко идейното съдържание на вашите творби, техния съвременен и морален смисъл. Партията, поела на плещите си отговорността за социалистическото преустройство на Полша, не може да се откаже от свое отношение, от свои решения, от свои изисквания по отношение на литературата. Ние преценяваме стойността на литературата преди всичко от гледна точка на нейния принос в създаването на ново, социалистическо съзнание у народа, от гледна точка на нейната функция на идеологическото бойно поле, където се*

През лятото на 1965 г. най-голямото писателско средище – това във Варшава, където живеят 600 от 1000-та членове на Съюза на полските писатели (СПП), подготвя нов протестен документ срещу партийната намеса в творчеството. Инициативата е на стария партиец Игор Неверли, но този път призивът към партийна дисциплина изиграва ролята си и акцията е прекратена[33]. Но тази акция е предупреждение и отново всички усилия са хвърлени за подготовката на поредния конгрес на СПП, проведен на 3-5 декември 1965 г. в Краков. Той се отчита като успех за ПОРП, тъй като за председател е преизбран безпартийният, непрактикуващ католик, но лоялен към властта голям полски писател Ярослав Ивашкевич, пъстрото ръководство (с представители на всички групи) също е предложено от писателите-партийци, а алтернативната листа претърпява неуспех[34].

Но когато през 1966 г. се поставя въпросът за отношението на писателите към конфликта между църквата и държавата, нещата се усложняват. По инициатива на ПОРП е свикано специално събрание на писателите, за да осъдят "Посланието" на Епископата, което остáва почти безмълвно. Завеждащият отдел "Култура" при ЦК на ПОРП Винценти Крашко откровено заявява, че писателите не искат да се изкажат "*не затова, че са за "Посланието", а защото с изказванията си не искат да подкрепят политиката на партията, да я одобрят*"[35]. Тази горчива констатация, както и позицията на полския ПЕН-клуб в подкрепа на осъ-

---

води борба за сърцата и мислите на хората, борба, която се води в световен мащаб между социализма и капитализма, между силите на мира и силите на войната". Пак там, оп. 21, а. е. 1756, л. 22.

32 Такива са случаите с писателя Кажимеж Брандис, който е член на ПОРП, но е особено критичен към нейната политика, с поета Адам Важик, с философа Адам Шаф, който дори е член на ЦК на ПОРП, но книгата му "Марксизмът и човешката личност" създава големи идеологически проблеми на ПОРП. Всичко опити, организирани от ПОРП книгата да бъде осъдена от колегите му не успяват, тъй като повечето подкрепят неговото виждане за свободата.

33 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1883, л. 8. Информация на Чудомир Петров за състоянието на идеологическия фронт в ПНР.

34 Предварителната подготовка включва увеличаване на хонорарите до 30%, поединични срещи на писатели с ръководството на ПОРП и на Министерството на културата и изкуството, предупреждаване на партийните членове, че не могат да се кандидатират с никаква друга листа, освен официалната, предварително преглеждане на основните доклади и др. под. Ръководството на ПОРП отчита конгреса на СПП като свой успех, но също така и че "*провинцията е с по-здрави разбирания и че същото може да се каже и за младите писатели, които все по-твърдо поддържат позициите на Партията*". Пак там, л. 8-12.

35 Пак там, а. е. 1884, л. 84. Информация на Чуд. Петров за двете си срещи с Винценти Крашко на 4 и 13 юли 1966 г.

дените съветски писатели А. Синявски и Ю. Даниел[36] показват раздалечаване на интелигенцията от партията, чиято кулминация настъпва през март 1968 г.

В навечерието на годишнината и при тези обтегнати вътрешни отношения, които веднага стават известни извън Полша, властта обръща специално внимание на външната пропаганда. Комисията по външната политика на сейма в края на 1965 г. разглежда състоянието и задачите на външната пропаганда за юбилейната 1966 г. Равносметката е внушителна, особено ако я сравним с българските параметри – 70 хиляди полски брошури и книги са разпространени по света, 80 художествени филма, Полското радио поддържа постоянни връзки със 160 национални радиостанции. Полша е значително по-интересна от България и за чуждите журналисти – над 700 и то предимно от капиталистическите страни я посещават през 1965 г.[37] Що се отнася до Millennium-а – за него външната пропаганда предвижда различни акценти за различните части на света. Най-интересна е постановката за капиталистическите страни, за които се предвижда пропагандното острие да бъде насочено към "*разобличаването на реваншистко-милитаристичните стремежи на Западна Германия и полското становище за ненарушимост на границите и стабилността в Европа, както и въпросите, стоящи между Държавата и Католическата църква*"[38].

Променената политическа обстановка в Полша през 1966 г. променя и идеята за организиране на тържествата. Те се поделят на две – държавни и църковни. При това се провеждат в дух на надпревара кой ще събере повече хора на своите празненства. Избират се и различни дати – властта предпочита светските 1 май, 9 май, 22 юли (начало на освобождението от германска окупация през 1944 г.), докато църквата се обръща към църковните – Рождество Христово (Боже Народзение), Петдесетница (Боже тяло). Всяка от двете страни използва своите предимства, за да привлече привърженици. Държавата мобилизира по служебна линия хора за честванията, използва международните си връзки, за да кани гости, но

---

36 Първоначалният остро протестен текст на телеграмата на ПЕН-клуба е смекчен след намеса на ПОРП и благодарение на отстъпчивостта на председателя на ПЕН-клуба Парандовски, но пак по думите на В. Крашко остават по-общите мотиви за недоволство: "*Нашите писатели постоянно ни обвиняват, че у нас има по-малко свобода, отколкото в Чехословакия и Унгария например*". ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1884, л. 85.

37 Пак там, а. е. 1861, л. 48-49. Тези данни са от поверителната информация от 2 януари 1966 г. на секретаря на Българското посолство във Варшава Иван Иванджийски.

38 Пак там, л. 49-50. Специално място в плановете на външната пропаганда заема работата с "*полонийните среди*" – това са организациите на 10-те милиона полски емигранти по цял свят.

и да препятства присъствието на нежеланите. Полските посолства отправят молби към правителствата от Източния блок да не допускат за Полша представители на католическите църкви за обявените като особено важни майски и августовски тържества в Ченстохова[39]. Стига се дотам, че по предложение на ПОРП телевизията пуска повече американски филми, за да се задържи младежта вкъщи[40]. Според предварителните очаквания в Ченстохова трябва да се съберат между 1 и 2,5 милиона вярващи. Един от главните притегателни фактори за полските католици е обещаното присъствие на папа Павел VI, но правителството не го допуска в Полша. То препятства пристигането на гости отвън и масирано атакува църквата, че води политика против националните интереси.

Полската католическа църква също не стои безучастна. Тя започва пропаганда "от амвона" и чрез кореспонденция с чуждестранни църковни институции. Обвинението срещу държавата е, че ограничава вярващите, че в страната цари безправие, няма религиозна свобода. Умело се използват и усетените в средата на 60-те години икономически трудности и проблеми в снабдяването[41]. Изобщо през юбилейната 1966 г. започва надиграването на властта с обществото, обединено около "своята църква", което ще продължи до края на държавния социализъм в Полша.

Но не всички представители на властта са толкова войнствено настроени. Повечето държавни оратори разумно се въздържат от атаки срещу католическата църква, но не и Владислав Гомулка. Той е така убеден в правотата си за мястото и ролята на Полша в следвоенния свят, че си позволява да влезе в открита полемика с църквата: "*Полската държава съществува значително по-дълго от 1000 години... значително потесен е обхватът на християнизацията на полския народ, защото*

---

39 Така например полското посолство в София двукратно моли българската държава да не допусне представител на българските католици да замине за Полша, дори и ако се опита да го направи през друга държава. ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1884, , л. 8 – на среща от 23 март 1966 г., л. 48 – за среща на секретаря Згжива в българското МВнР от 6 юни 1966 г.

40 Мотивацията на решението не оставя никакво съмнение: "*При това положение се приема, че католицизмът е най-лошият и първи враг на Партията и че може да се предпочете в случая по-малкият враг, по-слабият – американските филми*". Или както казва директорът на Полското радио и телевизия Влоджимеж Сокорски: "*То е може би смешно, но е фактическото положение*". Пак там, а. е. 1883, л. 27.

41 В началото на 60-те години намаляват темповете на икономическо развитие, които достигат 5,6%, за разлика от 6,5% в края на 50-те години. Това принуждава правителството да направи корекции в шестгодишния план в полза на селското стопанство, да намали дела на натрупването и да започне икономическа реформа. *Landau, Zb.-Roszkowski, W.* Polityka gospodarzca II RP i PRL. Warszawa, 1995, 245-246.

приемането на християнството е дълъг процес... Държавата не прави никакви пречки, ако става дума за свобода на вероизповеданието, за религиозен култ... Но се борим и твърдо ще се борим срещу всякаква политическа открита или маскирана дейност, насочена срещу интересите на Народна Полша, срещу интересите на полския народ"[42]. На свой ред кардинал Вишински отговаря: "*Полският народ в своята история е живял без цар и министър-председател, но този народ никога не е бил без духовни пастири*"[43]. Така чисто политическият спор е заместен от друг много важен, но историософски въпрос кое е по-важно за развитието на един народ – неговата памет за държавност или духовната му общност и традиция.

И така тържествата за полския Millennium се превръщат в борба за надмощие, за пищност, изобретателност в привличането на участници. И външните наблюдатели като от Изток, така и от Запад се интересуват повече от противопоставянето, отколкото от съдържанието. Властта отчита победа, изразяваща се в бройки на участниците в митингите и шествията – 50 хил. в Гнезно, 200 хил. в Познан, 700 хил. в Катовице, 150 хил. в Краков, докато за църковните празници преброяват – 7-10 хил. в Гнезно, 30 хил. в Познан, 150 хил. в Ченстохова, 150 хил. в Краков. Но дори и съчувстващите на полската власт български дипломати се съмняват в достоверността на тези данни. Според тях в Гнезно е имало 15 хил., в Ченстохова – 200-250, а в Краков – 300[44]. Но не в бройките е смисълът на противопоставянето през 1966 г.

Властта замисля да сложи точка на тържествата не с държавно, а с културно събитие – на 7-9 октомври 1966 г. е свикан Конгрес на полската култура. Отдел "Култура" на ЦК на ПОРП полага много усилия конгресът наистина да стане тържество на единението между ПОРП и полските културни дейци. Секретарят на ЦК на ПОРП в официоза *Трибуна люду* посочва конкретната цел – "*да се отговори на твърденията на църквата, че тя била носител на полската традиция, да се отговори на западната пропаганда, че полските творци не са единни, да се обсъдят конкретни въпроси на културата*". Първата фаза на подготовката е за конгреса да бъдат избрани "подходящи" делегати. Така не е избран най-изтъкнатият полски философ и член на ЦК Адам Шаф "*поради неговото неправилно партийно държане*", докато големият полски поет Антони Слонимски е избран, но писмено се отказва от участие в конгреса, "*от*

---

42 Из реч на Владислав Гомулка, публикувана във в. *Трибуна люду* на 15 януари 1966 г.

43 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1841, л. 148.

44 Тези данни са плод от личните наблюдения на българските дипломати и се съдържат в Информацията на съветника М. Андреев от 30 май 1966 г. Пак там, л. 146.

който нищо не може да се очаква и да се получи", същото прави и католическият публицист Стефан Кишелевски[45].

Работата на конгреса показва правотата на отказалите да участват в него. Огромното сборище от 2000 делегати плюс множество местни и чуждестранни гости (българските са трима – Дико Фучеджиев, Ненко Балкански и Владимир Найденов) е съпроводено от 17 изложби, специални театрални и оперни представления, кинопанорами във Варшава и в новите западни земи. Изказват се 340 делегати, а тези, за които не остава време, правят 1000 писмени предложения. По решение на конгреса е създаден нов държавен орган – Съвет за култура от 150 души. Но най-важна е речта на члена на Политбюро и секретар на ЦК на ПОРП З. Клишко, в която той заявява, че "*партията има ръководна роля в културата, че следи културното развитие, което е социалистическо и не може да бъде друго*"[46]. И всичко щеше да изглежда чудесно, ако по същото време кард. Вишински на два пъти не критикува както конгреса, така и позицията на председателя на СПП Яр. Ивашкевич. И ако десет дни след този конгрес философът Лешек Колаковски на дискусия във Варшавския университет не прави негативна равносметка на партийната културна политика в десетата годишнина от завръщането на Вл. Гомулка във властта.

Страничен проблем за сблъсъка между държавата и църквата в Полша, но важен за нас, българите, е официалната българска позиция към конфликта. Българските дипломати внимателно следят развитието на събитията – в центъра на вниманието са поставени идеологическите трудности и как те се решават от полските власти. Общото впечатление е, че българските наблюдатели се отнасят критично към компромисната и отстъпчива позиция на ПОРП към интелигенцията и особено към писателите. Те отчитат полската специфика и "*полският маниер: без излишна декларативност, без повтаряне на изрази, които губят съдържанието си, поради баналност, но тънко, умело и неусетно*"[47]. Но позицията на българската страна в полския конфликт личи от важен пасаж в един от големите доклади: "*Борбата, която ПОРП започна против католицизма с появилите се статии на 10 и 12 декември м. г. в двата основни вестници: Трибуна Люду и Жиче Варшави, изказването на Вл. Гомулка на 14 януари т. г., недаването на паспорт на кардинал Вишински, писмото на др. Циранкевич и прочее показва, че връщане не може да има. Католицизмът е обвинен в престъпления спрямо полския народ, които той не може да опровергае. Ние смятаме, че развитието на тази борба ще има оздравително влияние на културния фронт*"[48]. Българ-

45 ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 1855, л. 5.

46 Пак там, л. 10.

47 Пак там, а. е. 1883, л. 25.

48 Пак там, л. 36. В заключението се прави изводът, че "*само в последните десетина месеца има редица прояви на партията, които говорят за една твър-*

ската позиция ни характеризира като една от най-несклонните към компромиси и към свобода за интелигенцията страни от Източния блок, страна, която трудно разбира защо управляващата ПОРП позволява на църквата и интелигенцията да я критикуват. Затова и у нас промените започват толкова късно и вървят с толкова мудни темпове.

В Полша обаче Millennium-ът носи все още неголяма, но трайна промяна на обществените настроения. Истински излъгани се оказват надеждите на бившия реформатор Вл. Гомулка, че ако обвини църквата в непатриотичност, ще спечели симпатиите на мнозинството поляци и ще защити външнополитическата си теза, че врагът е на Запад, а съюзникът – на Изток. Разведряването, което неумолимо следва десталинизацията, обезсмисля именно геополитическата логика на следвоенната полска власт, а оттам и нейната легитимност. А идеята за помирение и прошка се оказва по-близка на младото поколение поляци, които не желаят да вървят напред, вторачени в жестокостите от Втората световна война. След 1966 г. властта в Полша поема надолу, защото не може да намери друг общонационален символ, на който да се опре.

дост и решителност на идеологическия фронт. Смелостта да се кажат открито престъпленията на полските епископи, начело с кард. Вишински, започването на открита борба с католическата църква, нейното ръководство, говори за нещо ново в Полша. Победата, спечелена на конгреса в Краков на полските писатели, се смята за крачка, която слага началото на утвърждаването на нов път в работата с културните дейци". Пак там, л. 38-39.

ПОЛСКИЯТ МАРТ 1968 г.: ВЛАСТТА СРЕЩУ ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА

През последните десетина години историческите изследвания по съвременна история значително разшириха обхвата си, най-вече по посока на обществото, от което излизаме. Изследването на това общество не само е интересно за историците, но е и необходимо за самосъзнанието ни на индивиди, които искат достойно да се разделят с миналото. Крахът на господстващата до 1989 г. идеология засили интереса към съвременността, към темите за обществено-икономическите повратни, свързани с налагането на съветския модел на социализъм в Източна Европа, политическите кризи, разтърсвали периодично страните от т. нар. социалистическа общност, отношенията между Москва и сателитите. Новият поглед към толкова близки събития и с такъв силен политически заряд не може да избегне новата политизация, но свободата за изразяване на различни виждания дава възможност за дискусия, за различни интерпретации, което ни приближава към реалното многообразие, носено от историята[1].

Сред многобройните повратни моменти в следвоенната история на Източна Европа 1968 г. заема специално място. Тя е повратна не само за източноевропейския реален социализъм, а разтърсва цяла Европа и донякъде целия свят. Това е годината на големия бунт на младежта, въодушевен от протеста срещу репресивната държавна машина, конформизма на възрастните, традиционната държавна система, несправедливата война (за бунтуващите се американци – Виетнамската война), расовата дискриминация или от стремежа за ново устройство на света според принципите на различни свободи – на свободен избор в любовта, на независима житейска позиция, на духовни търсения без граници.

Яркият исторически блясък на 1968 г. се дължи на две големи събития – Пражката пролет, съсредоточила усилията на чехи и словаци и надеждите на повечето източноевропейци в търсенето на "социализъм с човешко лице", и студентския бунт в Париж, който разклаща увереността на следвоенна Западна Европа в прагматичния подход към живота. В сян-

---

1 За необходимостта от такова осмисляне говори и Цветан Тодоров: "*Народът трябва да опознае миналото си не за да го предъвква, нито за да легитимира настоящите си претенции, отприщвайки по такъв начин нескончаемия цикъл от мъст и изстъпления – балканските войни са добър пример за катастрофите, причинени от буквалното прилагане на паметта, – а за да се почерпи от тях поука за бъдещето, да се направи опит чрез осмисляне на несправедливостите от миналото да се съживи идеалът за истинската справедливост. Разбира се, първо трябва да се изучи това минало*". *Тодоров, Цветан.* На чужда земя. С., 1998, 64-65.

ката на тези два опита за разтърсване на Изтока и Запада остават не само младежките движения в САЩ, но и вълненията, младежките дискусии от останалите страни от Източна Европа. Едно такова събитие, което предшества кулминацията в Прага и Париж, което става пресечна точка на няколко значителни тенденции в следвоенна Полша, което определя посоката на дългото и мъчително излизане на Полша от "социализма", ще се опитам да разположа в историята на източноевропейския държавен социализъм. Става дума за интелектуалния бунт срещу държавно-партийната културна политика, нарастващ от началото на 60-те години и избухнал през март 1968 г. в сблъсъка между студенти и силите за сигурност, зад които стои ПОРП и към които властта успява да привлече и част от работниците. Така изглежда конфликтът в едри краски, но в него се преплитат и други тенденции – наяве излиза новият тип полски антисемитизъм "без евреи", безнадеждността, породена от угасналото реформаторство на Гомулка, фракционната борба в ПОРП, обновената роля на католическата църква, зачатъците на нова опозиция, същата, която няколко години по-късно ще създаде организирано движение (дисидентското) преди да разгроми властта в ПНР през 80-те години.

Полският март от 1968 г. бележи поредната криза в историята на следвоенна Полша. Тя е подредена във върволицата от много други – 1948-1949, 1956, 1970, 1976, 1980-1981, 1988-1989 г., но има и свое собствено място. Докато при предхождащите я най-важен е въпросът за модела на социализма, а при следващите се търсят вариантите за излизане от системата, то 1968 г. слага край на илюзиите за демократизация на системата, както и на надеждите за "поправяне" на социалистическия модел. Повратният характер на Мартенските събития в Полша се определя както от действията на властта, която предпочита да атакува недоволната интелигенция като се обърне към първичните инстинкти на широки обществени слоеве, така и от категоричната позиция на младата, а и на по-възрастната научна и художествена интелигенция, която издига принципите на човешката и творческата свобода.

Март 1968 г. обикновено остава в сянката на другите, значително по-масови полски кризи, може би защото е една от малкото с чисто политически характер, без да се намесват (поне пряко) икономическите проблеми. Така или иначе дистанцията във времето е дала възможност за анализи, които представят гледните точки както на разбунтувалите се студенти, учени и писатели, така и на властта[2]. И в двата случая обаче виж-

---

2 Много по-богата е литературата, изразяваща позициите на на студентите и интелектуалците, тя е и водеща в днешните полски изследвания: *Eisler, Jerzy.* Marzec '68. Warszawa, 1995; *Roszkowski, Wojciech.* Historia Polski 1914-1994, Warszawa, 1995; *Tarniewski, Marek* (Jakub Karpinski), Krotkie spiecie. Paryz, 1977; *Halecki, O. and A. Polonsky.* A History of Poland. London and Henley, 1978; *Rothschild, Joseph.* Return to Diversity. Oxford University Press, 1989; *Weydenthal, Jan*

данията са разнообразни и показват, че в тогавашното полско общество тепърва се формират обществени позиции, които още не са стигнали до по-късното противопоставяне "ние-те"[3]. Изключително интересни са спомените на участниците, които дават човешкото измерение на политическия сблъсък[4], но най-важни все пак си остават документите от Полския март[5]. Що се отнася до българските източници за събитията в Източна Европа през 60-те години, те са твърде оскъдни[6].

Полша от 50-те години дава пример за успешно излизане от чистия сталинизъм – това става с участието на голяма част от обществото, разбудено от брожението сред интелигенцията. Неочакваното за Москва връщане на Владислав Гомулка във властта позволява на Полша хем да постави началото на умерена демократизация, хем да ѝ бъде спестена бруталната съветска намеса, както в Унгария по същото време. Полският успех през октомври 1956 г. обаче няма дълъг живот. Още в началото на 60-те години проличава, че е дошъл краят на реформите, заменени от

B. de, The Communists of Poland: An Historical Outline. Hoover Institution Press, 1986; Poland. Genesis of a Revolution. Ed. by *Abraham Brumberg*. Vintage Books, 1983. Гледната точка на другата страна е представена в: Sprawozdanie z prac komisji KC PZPR powolanej dla wyjasnienia przyczyn i przebiegu konfliktow spolecznych w dziejach Polski Ludowej, 1983. (Uchwala XII Plenum KC PZPR z dnia 31. V. 1983 r.); *Werblan, Andrzej*. Przyczynek do genezy konfliktu, Miesiencznik Literacki, Czerwiec 1968, 61-71; *Jablonski, Henrych*. Zaburzenia studentskie w marcu 1968, Nowe drogi, May 68, 189-193; *Wazniewski, Wladislaw*. Zarys historii Polski Ludowej, 1944-1983. Warszawa, 1985; *Hillebrandt, Bogdan*. Marzec 1968. Warszawa, 1986. Има и изследвания, които представят и двете гледни точки: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka*. Marzec '68. Polityka, 30. II. 1988 г.

3 Това ясно разделение е особено характерно за 80-те години и не случайно излезлият по това време сензационен сборник с интервюта с бивши видни комунистически дейци е озаглавен "Те": *Toranska, Teresa*. Oni. Stalin's Polish Puppets. London, 1987.

4 Първо място по право тук заемат спомените на един от най-видните младежки дейци Яцек Курон, чиято тогавашна активност поставя начало на дългата му опозиционна дейност донесла му както затвор, така и министерски пост в съвременна Полша: *Kuron, Jacek*. Wiara i wina. Wroclaw, 1995. Изключително интересен е и сборникът, събрал размислите на 11 от засегнатите от Полския март през 1968 г.: Krajobraz po szoku. Warszawa, 1989.

5 Такива са документалните публикации от 1968 г. в полското сп. Kultura, издавано в Париж. Но подборка има и в Krajobraz po szoku, както и в Revolutionary Marxist Students in Poland Speak Out (1964-1968). New York, 1969.

6 Твърде откъслечни, поне що се отнася до мартенските събития в Полша, са сведенията, които могат да се открият в бившия Централен партиен архив (ЦПА). Много по-богат е материалът в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), но до края на 2000 г. той беше недостъпен за периода 1964-1968 г.

"малката стабилизация", както пренебрежително се наричат стеснените хоризонти за развитие. Промени настъпват във вижданията и на управляващите, и на обществото, където в живота на възрастните навлиза следвоенното поколение (в средата на 60-те години 66% от поляците са под 35 г., значи възпитани в следвоенна Полша), а всички те обогатяват характеристиката на Март 1968 г.

В този период властта сменя приоритетите си в обществото. Докато през 1956 г. главният "враг" е сталинизмът в полските му измерения, то в началото на 60-те години такъв става ревизионизмът[7]. В първите месеци и години след 1956 г. Полша се отличава рязко от своите съседи с нежеланието си да приеме, че в Унгария е имало контрареволюция[8], с това, че не заглушава западните радиостанции[9], че премахва някои ограничения за интелектуално творчество и за идейно-политически дискусии, че либерализира пътуванията и достъпа до западна литература. Но разрешената свобода не трае дълго.

Още през пролетта на 1958 г. в разговор с Т. Живков Вл. Гомулка заявява намерението си да ограничи новите работнически организации, както и съюзните партии[10]. А в началото на 60-те години ограниченията

---

7 Още на III конгрес на ПОРП (10-19 март 1959 г.) Гомулка заявява: "*Догматизмът променя същността на марксизма-ленинизма, докато ревизионизмът, субективно или обективно, фактически се стреми към ликвидиране на марксизма-ленинизма в полза на социалдемократизма... В страните, изграждащи социализъм ревизионистичната дейност е подкрепяна от всички реакционни сили, а въобще не можем и да си помислим, другари, че реакцията може да подкрепя догматизма*". По: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka*. Цит. съч. Четири години по-късно на XIII пленум на ЦК на ПОРП по идеологическите въпроси от 4-6 юли 1963 г. Гомулка продължава тази линия: "*Без да омаловажаваме опасността от догматизма и неговите последици на нашия културен фронт, трябва обаче да потвърдим, че в нашите актуални условия опасността на тази фаза е ревизионизмът.*" ДА на МВнР, оп. 20а, д. 83, преп. 1328, л. 27. Тогава са изброени поименно "опасните" за властта писатели, социолози, икономисти – Ян Кот, Анджей Кийовски, Иредински, Юлиан Хохфелд, Стефан Куровски.

8 От това се оплаква Янош Кадар на Т. Живков по време на срещата им в Будапеща от 6 до 8 юни 1957 г.: "*... полската партия не прие, че в Унгария е имало контрареволюция... По мое мнение Полската партия не е съгласна с някои неща у нас. Смятат ни малко за сталинисти... За нас положението в Полша представлява голям проблем, защото оказва влияние и у нас.*" ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 268, л. 7-8.

9 Тя е прекратила заглушаването по свое собствено решение и дори се опитва да обясни предимствата на диалога пред противопоставянето – че могат да въздействат върху тона и съдържанието на тези предавания. ДА на МВнР, оп. 20а, д. 85, а. е. 1354, л. 1.

10 Гомулка посочва, че търканията с втората по големина Обединена селска партия са главно "*по въпроса за заемането на известни длъжности в централ-*

стават все по-видими. Първият удар е нанесен върху възникналите в средата на 50-те години дискусионни клубове. Представители на интелигенцията, членове на ПОРП, продължават да защитават разномислието. "*Единството на комунистическото движение не е табу, което забранява дискусии и дебати... Появата на различни виждания и възгледи е напълно естествено в сложните условия на днешния ден. Съвременната епоха всъщност изисква преразглеждане на много концепции и виждания, които бяха утвърждавани в продължение на десетилетия*"[11] – това пише в началото на 1961 г. Мечислав Раковски, списвал първия дискусионен в. *По просту* (забранен още през 1957 г.) и главен редактор на независимия партиен седмичник *Политика*. Но тези думи не спасяват трибуните за дискусия – на 5 февруари 1961 г. е закрит Клубът на кривия кръг, в който участват изтъкнати леви интелектуалци като О. Ланге, Ю. Хохфелд, Й. Завейски, М. Осовска, Л. Колаковски, В. Брус, А. Сандауер, П. Яшеница, Ю. Халашински. Повод за наказателната мярка са последните две дискусии, в които председателят на ПАН проф. Тадеуш Котарбински и членът на ЦК на ПОРП проф. Адам Шаф заявяват, че спазването на човешките права е по-важно за социализма, отколкото за капитализма[12].

В следващите няколко години, властта вече реагира на всяка проява на разномислие с репресии. Новият Междуучилищен дискусионен клуб на "търсачите на противоречия" е закрит през пролетта на 1963 г. На 30 октомври 1963 г. е прекратена дейността и на Политическия дискусионен клуб във Варшавския университет, организиран от Карол Модзелевски през ноември 1962 г. Причина са неприемливите за властта теми: Морално-политически конфликти в съвременна Полша; Проблемите на нашата икономика; Ленин: социалистическата демокрация и бюрокрацията; Спор за традициите или спор за съвременността; Клерикалната идеология и обществената десница в Народна Полша; Актуални различия в работническото движение. Следват изключвания от ПОРП и съдебно преследване на писатели и учени, които упорстват в критиката[13].

ното ръководство, във воеводствата и по-тесните ръководства", но работническите съвети са атакувани заради "*неопределените позиции по отношение на профорганизациите*" ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 336, л. 6, 21.

11 *Nowe drogi*, Styczen, 1961.

12 *Stehle, Hansjakob*. Polish Comminism. In: Communism in Europe, ed. by *W. E. Griffith*. Vol 1, MYT Press, 1964 , p. 132.

13 Така напр. писателят Мелхиор Ванкович е осъден през 1964 г. заради сведения за живота в Полша, които е писал в писмо до дъщеря си в САЩ, но които са били използвани от американските радиостанции, а на 27 ноември с. г. от ПОРП са изключени най-активните участници в дискусиите К. Модзелевски, Я. Курон, Я. Майеранчик, Е. Хила, Ст. Гомулка. На 12 януари 1966 г. са осъдени за притежа-

Засилената репресивност на властта показва нейната неувереност пред обществото, което не приема, че реформите са приключили. Но наказанията са само едната страна, другата са процесите на разделение и противопоставяне вътре във властта. За част от ПОРП общественото недоволство е сигнал, че трябва да се търси решение, различно от налаганите от Гомулка забрани. Смяната на поколенията засяга и ПОРП – младата генерация партийци е далеч от предвоенния и военния идеен комунизъм, тя се интересува преди всичко от упражняването на властта и търси идентификация с обществото, но не в посока на традиционните комунистически ценности, а по-скоро в митовете, родени от войната.

През септември 1964 г. начело на организацията на участниците в съпротивата ЗБоВиД (Съюз на бойците за освобождение и демокрация) застава Мечислав Мочар. Той оглавява организацията заради участието си в прокомунистическото партизанско движение, но и заради мемоарната си книга "Цветовете на борбата". В нея наред с легендата за партизаните комунисти Мочар пише и за отрядите на "лондонската" Армия Крайова (АК), за заслугите им в борбата на полския народ срещу нацистите. Това звучи неочаквано и създава на Мочар популярност, към която се добавя и назначаването му за министър на вътрешните работи. Той включва в ЗБоВиД и бойците от АК, подчертавайки приоритета на националните пред политическите стойности, дава привилегии на 250-те хил. членове на ЗБоВиД[14]. Но основната цел на Мочар не е помирението между фракциите от съпротивата, а възраждането на национализма, около който могат да се обединят както консерваторите, така и вторият ешелон партийни кадри, а и немалка част от поляците, съзиращи в полския национализъм оръжие срещу съветския социализъм[15]. Ядро на новата група са партийците-прагматици, които смятат, че времето на идеолозите-комунисти от типа на Гомулка е отминало и че те трябва да ги заместят. Тази партийна група пуска корени в обществото с помощта на традиционните полски стойности и играе роля в Полския март под името "партизани".

Основните участници в събитията от март 1968 г. са студентите и част от творческата и научната интелигенция. И едните, и другите се противопоставят на властта от марксистки позиции, което за онова време е по-скоро закономерно. Не че в полското общество няма дейци, несподелящи марксизма, но до края на 60-те години те не успяват да организират движение – нито през преломната 1948-1949, нито през 1953-1956, нито

ване на антисоциалистическа литература преподавателите от университета Лудвиг Хас, Кажимеж Бадовски и Ромуалд Шмйех.

14 *Halecki, O. and A. Polonsky.* A History of Poland. London and Henley, 1978, p. 367.

15 М. Мочар става знаменосец на национализма и получава подкрепата на католиците от групата ПАКС, както и на някои писатели, създали свой отдел към ЗБоВиД. *Weydenthal, Jan B. de,* Цит. съч., 1986, p. 132.

през 60-те год. Нещо повече, бунтът на младите идва от противоречието между идеалистичното комунистическо възпитание и действителността[16]. От комунистическото идейно наследство излизат в критиката си и повечето писатели и учени[17]. И едните, и другите се борят за правото да изразяват свободно вижданията си.

Интелигенцията, младата и опитната, в началото на 60-те години започва открито да недоволства от културната политика на властта. Двата основни центъра на несъгласие са Съюзът на полските писатели (СПП) и Варшавският университет. Партийните наблюдатели се оплакват от неподчинението още при подготовката на конгреса на Съюза на полските писатели в края на 1962 г. То е изразено от писателите партийци – Кажимеж Брандис критикува партийния контрол и свързва литературата на "равносметката" (на сталинизма) не с направеното от Гомулка, а с моралистичните традиции на полската литература[18]. Полските писатели

---

16 За това говорят в спомените си участниците в събитията: Ян Литински – "*Произлизахме предимно от семейства с предвоенни комунистически традиции и от детинство бяхме научени, че живеем в най-добрия строй от всички възможни*". Krajobraz po szoku, s. 61. Тереса Бохвиц – "*всички бяхме някак си естествено за социализма*". Пак там, с. 72. Барбара Домбровска – "*Моите родители бяха предвоенни идейни комунисти... от както се помня бях потопена в идеология, чиито лозунги звучаха много благородно и красиво, че в живота трябва да се ангажираме в обществените проблеми, че трябва непрекъснато да се прави нещо – за доброто на колектива, за човечеството, да се протестира, когато става нещо лошо, да се застава на страната на слабите и потиснатите*". Пак там, с. 88. Хенрик Шлайфер – "*Социализмът беше за мен прекрасна идея, още повече тъй като провъзгласяваше равенство на хората*". Пак там, с. 99. Александер Перски говори за привързаността си към "*идеологията да се усеща злото, да се заемем с човешките нещастия и да се ангажиране с мисъл за обществото*". Пак там, с. 112. Хумористът Натан Тененбаум пък започва политическата си дейност със създаване на "*група на младите комунисти*" в училище. Пак там, с. 118. Юзеф Дайчгеванд – "*В училище имаше и "червени харцери" или "валтеровци". Аз бях член на този отбор и бях заместник. Опитвахме се да разберем света, в който живеехме, учехме се да бъдем чувствителни към този свят, към човешката неправда, лъжата, насилието.*" Пак там, с. 136. Да не говорим за най-важните фигури в младежкия протест Яцек Курон и Карол Модзелевски, които са идейни комунисти.

17 В повечето случаи приключението им с комунизма приключва рано или късно, но към него са принадлежали Йежи Анджейевски, Мечислав Яструн, Артур Сандауер, Мариан Брандис, Тадеуш Древновски, Тадеуш Конвицки, Виктор Ворошилски, Лешек Колаковски, Юлиян Хохфелд, Адам Шаф, Зигмунт Бауман, Влоджимеж Брус, Бронислав Бачко, Стефан Моравски, Хенрик Самсонович, Янина Закшевска и много други.

18 ДА на МВнР, оп. 20, д. 62, а. е. 1029, л. 8. Сведението е на културното аташе в българското посолство Славка Славова.

рязко се отличават от повечето съветски и източноевропейски писатели и при реакцията на атаките на Н. Хрушчов срещу модерното изкуство. Вместо съгласие или мълчание[19], поляците са категорично против[20]. И не спират дотук – на 14 март 1964 г. 34 писатели и учени отправят писмо до министър-председателя Юзеф Циранкевич, в което протестират срещу "*ограниченията в разпределянето на хартията за книги и списания и изострянето на цензурата, застрашаващо националната култура*"[21]. Акцията е в духа на Конституцията, но е възприета като враждебна, тъй като писмото е разпространено от Агенция Франс прес и публикувано от в. *Таймс*. Реакцията на властта е банална – подписка срещу 34-та с 588 подписа[22], която обаче няма същия ефект, натиск върху 34-та, в резултат на който 10 от тях подписват писмо до главния редактор на в. *Таймс*, че

---

19 Достатъчно богато е документирано пасивно-подчиненото положение на съветските писатели в записките на Солженицин от срещите на Хрушчов с творческата интелигенция на 17 декември 1962 и на 7-8 март 1963 г. *Солженицин, Александър*. Рекло телето дъба да мушка. С., 1998, 69-99.

20 Докладът на българското посолство във Варшава е категоричен: "*Основните положения в речта на Хрушчов по въпросите на изкуството се посрещнаха сдържано от широките кръгове на полската интелигенция. Но някои "естетстващи" я приеха на нож, като я квалифицираха като "отстъпление", "връщане към старото", "абсолютно неприемлива" за "свободно мислещите поляци". Стигна се дотам, че освен първото резюме на ТАСС други материали с малки изключения не бяха публикувани. Дори редакцията на "Нова култура" не допусна публикуване на статия по тези въпроси от собствения си зам.-главен редактор и същата бе поместена в органа на полско-съветската дружба Пшияжн. Отношение към речта взеха няколко души и то на страниците на съветския. печат – Юзеф Озга-Михалски, Жукровски, Грановски, Ст. Маркевич. Но особено безпартийните Грановски и Жукровски са били предмет на ожесточени нападки.*" ДА на МВнР, оп. 20а, д. 83, а. е. 1328, л. 25-26.

21 Реакцията на властта към това писмо е особено остра, не толкова заради поставените проблеми, които не се отричат, а дори се твърди, че вече са разрешени, а заради политическия му отзвук по света. По признание на представител на отдел "Култура" при ЦК на ПОРП "*част от подписите са неприятна изненада*", поради което ще бъдат предприети мерки срещу инициаторите. Пак там, а. е. 1329, л. 16. Докато главният секретар на СПП Йежи Путрамент е категоричен "*истинските подбуди нямат нищо общо с литературата и преодоляването на някои временни практически трудности... основните подбуди са от чисто политически характер – да се нанесе удар на обединителната дейност на ПОРП сред интелигенцията... да се подпомогнат западните радиостанции за нова бясна кампания срещу ПНР*". Пак там, л. 36.

22 *Zycie Warszawy*, 10-11 may 1964 г.

повдигнатите проблеми са вътрешни и не е уместна външната намеса[23], както и среща на премиера Циранкевич с 34-та[24].

По същото време във Варшавския университет търсят свои отговори на проблемите на настоящето. Двама млади учени К. Модзелевски и Я. Курон през 1964 г. правят марксистка оценка на полската действителност и отбелязват голямото разминаване между идеи и реалност. Изводите са документирани в манифест, който през ноември 1964 г. е иззет от милицията. Не толкова за да се защитят, колкото за да обяснят своята позиция двамата пишат "Отворено писмо" до партийната и младежката организация на университета. Заради отпечатването му във Франция те са осъдени през юли 1965 г. на по 3 и 3 и половина години затвор[25]. Принципен протест срещу репресиите изразява в писмо до Гомулка един от световно известните марксисти с полски произход Исак Дойчер, но без ефект[26]. На 21 октомври 1966 г. във връзка с годишнината от 1956 г. студентите от Историческия факултет организират дискусия с доклад на философа Лешек Колаковски "Полската култура през последното десетилетие". Според Колаковски Полша се е върнала назад към ограниченията и догматизма, а тази теза води до изключването му от ПОРП още на следващия ден.

Климатът на критичност в Университета подпомага формирането на активна студентска група, ядро на която е Адам Михник. Тези студенти са наречени "командоси" заради борбеността, с която превръщат всяко събрание в остра дискусия. Те са в близки контакти с размирните млади учени и макар да не са многобройни имат широко влияние. Като връх на айсберг "командосите" са свидетелство за скритите студентски настроения[27].

Поредният обществен фактор с роля в кризата, е католическата църква. Тя има нелек живот в следвоенна Полша не само защото режимът е атеистичен, а защото църквата остава единственият му реален съперник. Още от подялбите на Полша в края на XVIII в. църквата олицетворява полското свободолюбие и отново поема тази роля в комунистическа Полша. Един от големите успехи на полската 1956 г. е компромисът

---

23 ДА на МВнР, оп. 20а, д. 83, а. е. 1329, л. 49.

24 Пак там, л. 17.

25 Отвореното писмо, както и Манифеста са публикувани в Revolutionary Marxist Students in Poland... 15-17, 18-90.

26 *То е написано на 24 април 1966* г. и е публикувано в британската преса. Дойчер призовава към прекратяване на репресиите за инакомислие и завършва емоционално: *"Ако вие откажете да изпълните тези искания, ще бъдете осъден като епигон на сталинизма, виновен за задушаването на собствената ви партия и в компрометирането на бъдещето на социализма"*. В: Revolutionary Marxist Students..., *p. 96.*

27 *Kuron, J.* Цит. съч., 271-313; *Hillebrandt, B.* Цит. съч., 35-44.

на властта с църквата, но и той не продължава дълго. Конфликтът избухва през 1966 г. във връзка с 1000 годишнината от християнизацията на Полша. През декември 1965 г. полският Епископат изпраща послание до германските епископи със знаменитата фраза *"прощаваме и молим за прошка"*[28]. Тя е в пълно противоречие с антигерманската политика на властта и предизвиква острата реакция на Гомулка: *"Ако църквата иска да се занимава с политическа дейност, ако иска да се занимава с политика, ще искаме от нея да води лоялна към държавата политика. Нека тя не се противопоставя на държавата, особено в международната политика"*[29]. Следва забрана за посещението на главата на полската църква кардинал Ст. Вишински в Рим и на папа Павел VI в Полша. А младите атеисти в Полша забелязват контраста между войнстващата власт и желанието на църквата за помирение.

При такова разделение в обществото се зараждат условията за бунта от 1968 г. Началото му е поставено от две външни събития – Арабо-израелската война от 1967 г. и 50-та годишнина на Октомврийската революция в Русия. Първото има неочаквани полски измерения – светкавичното поражение на арабите, подкрепяни от Източния блок, е посрещнато със задоволство от поляците. Причина не са произраелските настроения, а антисъветските. Гомулка възприема тази обществена реакция като лична обида и използва конгреса на профсъюзите, за да произнесе своята известна реч от 19 юни 1967 г. Той обвинява т. нар. ционистки среди за вредните настроения и продължава: *"не сме създавали пречки за полските граждани от еврейски произход да се пренесат в Израел, ако искат. Смятаме, че всеки гражданин на Полша трябва да има една родина..."*[30]. С чувство за хумор са приети тези думи може би единствено от поета Антони Слонимски: *"Разбирам, че трябва да имам една родина, но защо тя трябва да бъде Египет?"*[31]

Антисемитската нотка в речта на Гомулка (характерно е, че при отпечатването ѝ в официоза *Трибуна Люду* отпада определянето на "ционистите" като "пета колона") е приета неоднозначно. Полското общество е чувствително на тема евреи както заради големия им предвоенен брой – 3 млн., така и заради холокоста, осъществен от нацистите на полска територия, но и заради немалкото евреи в ръководството на ПОРП в годините на сталинизма[32]. От "еврейския проблем" се възползват "партизаните" на

---

28 *Micewski, Andrzej.* Kosciol – Panstwo, 1945-1989. Warszawa, 1994, s. 45.

29 Цит. по: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka.* Цит. съч.

30 Пак там.

31 Цит. по: *Eisler, J.* Цит. съч., с. 16.

32 В началото на 50-те години 3 от 11 членове на Политбюро са евреи, както и 11 от 77 членния ЦК. А истински ръководни фигури са двама – идеологът Якуб Берман и икономистът Хилари Минц. Точно те обаче най-малко се чувстват евреи. *Steven, Stewart.* The Poles. New York. 1982, p. 308.

Мочар като започват скрита антисемитска кампания, докато интелигенцията се чувства засегната – там и евреите са повече, и толерантността е по-голяма. Най-чувствителни са малкото останали в Полша евреи, защото повечето от тях се чувстват поляци, а не евреи, но отново са в ролята на най-удобната изкупителна жертва.

Второто събитие е от културния живот. Парадоксално, но директорът на Националния театър Кажимеж Деймек решава да отбележи 50-та годишнина на Октомврийската революция с пиесата на полския класик Адам Мицкевич "Задушница". Тя е вдъхновена от полската националноосвободителна борба през XIX срещу царска Русия и ефектът ѝ е съвсем неюбилеен. Публиката е въодушевена от спомена за антируските въстания, а постановката става най-важното събитие в културния живот. Обществената реакция кара властта да спре постановката. Сама по себе си мярката е възмутителна, но не и уникална, уникалното е, че е обявена предварително и се знае, че последното представление ще е на 30 януари 1968 г. Този детайл е в основата на теорията за съзнателно предизвикания от силите за сигурност конфликт. Всичко започва с този предизвестен край.

Последното представление на "Задушница" трае дълго, забавено от многократните ръкопляскания и нежеланието на изпълнената до предел зала да се раздели с актьорите. Към полунощ все пак приключва, но младежко шествие с плакати "*Искаме още представления*" и "*Свободен театър, свободно изкуство*"[33] се отправя към паметника на Мицкевич и полага два букета в националните цветове – бял и червен. Милицията разпръсква демонстрацията и арестува 35 от участниците. На следващия ден двама от "командосите" Адам Михник и Хенрик Шлайфер разказват на кореспондента на *Льо Монд* Бернар Маргерит за демонстрацията, заради което са отстранени от университета[34].

Младежката демонстрация стимулира варшавските писатели. Те събират подписи, за да обсъдят на извънредно събрание забраните в културния живот. На 29 февруари 1968 г. то е проведено и след остра дискусия подкрепа получава не предварително подготвената, а неофициалната резолюция (221 срещу 124 гласа). Разликата е само в остротата на думите, с които е осъдена забраната на "Задушница" и репресиите срещу младежите, но отхвърлянето на "партийната" резолюция има символичен характер. Пример за духа на изказванията дават думите на Л. Колаковски: "*Достигнахме до срамната ситуация, всичко написано за сцената от Есхил до Шекспир, до Брехт и Йонеско, да се превърне в сбор от алюзии за Народна Полша... Ние достигаме до точката, когато буфонадите се превръщат в опасен подривен материал... Да погледнем дегра-*

---

33 Най-картинен е разказът за събитието на Натан Тененбаум, на когото лозунгите изглеждат прекалено меки и той добавя и искането за "свободна любов". Krajobraz po szoku, 121-122.

34 *Eisler, J.* Цит. съч., 23-25.

дацията на полския филм, ужасното и жалко състояние на пресата, ограниченията и преследванията, практикувани в Полша в хуманитаристиката, в съвременната история, социологията и политическите науки, в правото. Да погледнем прискърбните дискусии, в които никой не смее да каже каквото наистина го интересува, защото всичко води до забранения плод... Ние искаме това положение да се прекрати в името на социализма, а не срещу него."[35]

На свой ред студентите подкрепят с подписки писателите. "Командосите" започват да разширяват затворения си кръг чрез контакти с младежите от провинцията (от общежитията) и решават да използват 8 март, международен женски ден, за протестна акция[36]. Вестта се разпространява мълниеносно и в 12 ч. на обед на 8 март, петък, в двора на Варшавския университет се събират няколко хиляди студенти, много повече от очакваното. Ирена Ласота прочита резолюция, приета с ръкопляскания, най-важните искания от която са: *"Няма да позволим никому да тъпче Конституцията на ПНР. Репресирането на студенти, протестиращи срещу позорното решение за спиране на "Задушница" в Националния театър, е явно погазване на чл. 71 от Конституцията. Няма да позволим да ни бъде отнето правото да защитаваме демократичните и националноосвободителните традиции на полската нация. Няма да мълчим за репресиите. Искаме отмяна на решението за отстраняване на колегите Адам Михник и Хенрик Шлайфер... Солидаризираме се с творците в защита на културата и гражданските свободи"*[37].

Оказва се, че не само студентите са се подготвяли за акцията – предварително са арестувани най-активните "командоси", а преди 12 ч. около университета се появяват автобуси с надписи "екскурзия", от които по време на митинга излизат цивилни и обграждат студентите. Участниците в събитията по-късно ги определят по различен начин – едни говорят за "работнически актив", а други за "цивилни полицаи", така или иначе те се противопоставят на студентската акция. Зам. ректорът Рибицки обявява студентската демонстрация за нелегална, но е принуден да приеме студентска делегация. Тя повтаря исканията, докато по същото време двама от деканите – този на икономическия факултет проф. Чеслав Бобровски и на историческия проф. Станислав Хербст убеждават студентите да се разотидат с обещанието, че на 11 март, понеделник, ще има легално събрание в Аудиториум максимум. Заслужава да се спомене, че докато чакат своята делегация, студентите се разгряват с пеене на националния

35 *Steven, Stewart.* Цит. съч., с. 226.

36 Този ден и основните участници не са избрани случайно. Организаторите смятат, че на този ден и ако основните говорители и действащи лица са момичета, то и реакцията на властта ще бъде по-мека. *Kuron, J.* Цит. съч., с. 294.

37 Krajobraz po szoku. s. 34.

химн и Интернационала, както и със спорове с работниците[38]. И точно когато проблемът изглежда разрешен, в двора на университета нахлува милиция с шлемове, предпазни очила, дълги палки и брутално разгонва изненадените студенти.

Причината за необяснимото насилие започва да се очертава още с първите публикации в официалната преса на следващия ден. Под заглавие "На кого служи това?" в. *Жиче Варшави* пише: "*Причината е положението, създадено във Варшавския университет, в резултат на безотговорните прояви на група студенти, към които се присъединиха хулигански елементи... Във Варшавския университет отдавна се проявява група смутители от банановата младеж, на която са чужди материалните грижи, истинските условия на живот и нуждите на нашето общество*"[39]. "Виновниците" са посочени – младата интелигенция, особено от осигурените семейства. През следващите дни към тази характеристика се добавят конкретни имена – на онези студенти, преподаватели, писатели, бивши партийни дейци, които са с еврейски произход, а и такива думи: "*Ционистите в Полша изпълняват политическа поръчка на ФРГ... Ционистите в Полша биха искали да противопоставят интелектуалците и младежта на главната политическа отговорност пред Народна Полша*"[40].

Така или иначе бруталността на милицията само разширява конфликта – още на следващия 9 март, събота, в подкрепа на битите излизат студентите от Политехниката. Тяхната демонстрация преминава край редакцията на *Жиче Варшави* с постоянните оттук-нататък скандирания "*Пресата лъже*!" Студентската демонстрация завършва с улични вълнения, в които има ранени и арестувани. Протестно писмо до министъра на просветата и висшето образование пишат и 17 професори и доценти, членове на ПОРП. Университетският конфликт добива национален характер първо, защото варшавските студенти се обръщат към колегите си от страната и второ, защото още на 11 март 5-членната католическа парламентарна група "ЗНАК" внася в сейма интерпелация до премиера Циранкевич. Тя съдържа два въпроса: "1. *Какво възнамерява да направи правителството, за да възпре бруталната акция на милицията и ОРМО (специалните отряди) срещу студентската младеж и да посочи отговорните за бруталното действие срещу младежта? 2. Какво възнамерява да направи правителството, за да отговори по същество на въпросите на младежите, които вълнуват широкото обществено мнение,*

38 *Eisler, J.* Цит. съч., 33-34.

39 *Zycie Warszawy*, 9 marzec 1968 r.

40 *Slowo Powszechne*, 11 marzec 1968 r.

а именно демократичните граждански свободи и културната политика?"[41]

Между 11 и 28 март висшите училища в цяла Полша стават арена на студентски протести, събрания, окупационни стачки. Демонстрират в Краков, Познан, Гданск, Вроцлав, Лодз, Катовице, Люблин, Шчечин, Олщин. В своите резолюции студентите искат спазване на Конституцията на ПНР, нещо повече, духът им е социалистически[42]. Пример за подражание са преобразованията в Чехословакия, което показва откъде черпят идеен заряд полските студенти[43]. Но има и нещо типично полско – то е категоричното отричане на антисемитизма като политическо средство и проработническата терминология[44]. С други думи идейно възпитани в условията на ПНР студентите продължават да говорят и мислят от позициите на теоретичния марксизъм. Но мартенските дни донасят нов опит и на студентите – властта не само не желае да се съобрази с исканията им, които отговарят на залегналите в Конституцията права и свободи, а и засилва антиинтелигентската си пропаганда. Затова студентските искания еволюират, което личи от последния студентски документ от 28 март 1968 г.

"Декларацията на студентското движение", приета на последното събрание във Варшавския университет от 28 март, има по-различен характер от останалите резолюции. В него вече не се говори за станалото, а за бъдещето. "*Необходимо е правно гарантиране на възможността за сдружаване на гражданите, за изразяване на техните нужди и мнения... ликвидиране на цензурата... Провежданата икономическа реформа трябва да бъде цялостна и да осигурява осъществяване на икономическите промени едновременно с политическите и организационни-*

---

41 Krajobraz po szoku. s. 36.

42 Дори в края на събитията, при заключителната окупационна стачка във Варшавската политехниката студентите пишат за "*вярност на социалистическите идеали*", че въпреки страстите "*никой и никога не излезе с реакционни лозунги против строя, антисъветски и антидържавни*" и завършват с призив "*Да живее социализмът!*" *Kultura*, 1968, 5 (247), Paryz, 97-98. Вроцлавските студенти на 20 март искат "*последователна реализация на принципите на социализма, а не фалшификация на идеалите му*". Krajobraz po szoku, с. 98.

43 Пак вроцлавските студенти заявяват: "*Примерът на Чехословакия ясно свидетелства, че реформите, провеждани в духа на демократизацията на вътрешния живот на страната съответстват на принципите на социализма.*" Krajobraz po szoku, с. 98.

44 "*Няма да позволим да сведат нашите искания до проблемите на ционизма*" Пак там. "*Безотговорните и лъжливи формулировки могат да събудят в народа мрачните антисемитски идеи и да предизвикат конфликти между работническата класа и академичната младеж.*" Krajobraz po szoku. s. 38. "*Да спрат опитите да бъде скарана работническата класа с прогресивната интелигенция и студентската младеж... Решително се разграничаваме от антисемитизма и ционизма.*" Пак там, с. 41.

те... Необходимо е на работещите да бъдат гарантирани права за защита на интересите им, по-специално с помощта на самоуправление и независими профсъюзи. Искаме законите да бъдат съобразени с Конституцията и гарантираните там граждански права... да се създаде конституционен съд, който да контролира действията на властта и съответствието им с Конституцията... да се спазва независимостта на съдилищата и да не се прилагат тайни, извънредни или ускорени политически процеси..."[45] Това вече е политическа програма за гарантирана демократизация на обществото. А фактът, че повечето от тези искания по-късно се повтарят при следващите обществено-политически кризи в Полша показва ясно, че от Март 1968 г. започва поврат в мисленето на полските граждани[46].

Що се отнася до властта, тя реагира нервно и неединно. От една страна е акцията на силите за сигурност, бързо организираните събрания в големи предприятия, които осъждат писателите и студентите – най-често срещаните лозунги там са "*Писателите да се хващат за перото, а студентите – за ученето*!" (а студентите добавят "*а пастата – за зъбите*"), "*Да се очисти партията от ционисти*!", "*Ционистите – при Даян*!" Антисемитизмът е ярък, той е насочен към събуждане на националистически чувства, с помощта на които "партизаните" се надяват да се утвърдят във властта. Тази тенденция кара много от бунтуващите се да определят мартенските събития като опит на Мочар за преврат, за отстраняване не само на ревизионистите, а и на центристите с Гомулка, който е допуснал такива настроения сред младежта.

От друга страна Гомулка и най-близките му привърженици са твърде объркани. В началото на събитията те дори не са в Полша, а на заседание на страните от Варшавския договор в София. По всичко личи, че Гомулка е изненадан от антисемитския тон на пропагандата и му е нужно време, за да си изработи позиция. Едва на 19 март излиза с реч по кризата. Тя е чакана с интерес – от студентите с по-големи надежди, отколкото от интелигенцията. Но не носи нищо ново – Гомулка се опитва да избяга от антисемитизма[47], на който сам е дал тласък през 1967 г., но среща противодействие от слушателите си, активисти от "партизаните". Той се опитва и да им изземе някои оръжия, защото разбира, че на карта е поставена властта му. Атакува поименно писатели, студенти, особено такива, чиито бащи са били видни партийци от миналото. Разочарованието от речта е голямо – студентите не виждат и лъч надежда, а и "партизаните"

---

45 Krajobraz po szoku, c. 58.

46 За това говори 20 години по-късно и един от водачите не само на този бунт, но и на много от следващите: *Михник, Адам*. Неудобна годишнина. в. *Век 21*, 24-30 март 1993 г.

47 O marcu 1968 z prof. dr *Zenobiuszem Kozikem* rozmawia Marian Turski, *Polityka*, 8. III. 1988.

не получават насърчение за действията си. Личният успех на Гомулка е, че запазва баланса на силите в ПОРП, а и властта си, но окончателно се разделя с реформаторството.

Все пак постигнатото от активистите на ПОРП не е малко – те успяват да настроят значителни маси срещу студентите и интелигенцията, представени като разглезени недоволници, които само искат, без да дават, като проводници на чужди на полския народ идеи – еврейски и съветски (сталинистки). Това е заслуга преди всичко на пресата, която провежда небивала в социалистическия период антисемитска кампания. Има и изключения – седмичникът *Политика*, но той е атакуван за "непатриотичност"[48]. Приложен е и принципът, че родителите трябва да отговарят за децата си и всички бащи на участващи в бунтовете са отстранени от ръководни постове. Антисемитската кампания взима и неочаквани жертви – в знак на протест подава оставка председателят на Държавния съвет Едвард Охаб, бивш първи секретар на ПОРП, който през септември 1956 г. доброволно се отказва в полза на Гомулка[49]. Най-популярният полски външен министър Адам Рапацки получава списък на лица от еврейски произход, които трябва да отстрани от министерството, но единствената му реакция е, че дописва своето име към списъка (без да е евреин) и напуска завинаги поста си[50]. На 25 март от университета са уволнени няколко от най-известните инакомислещи – Б. Бачко, Л. Колаковски, В. Брус, С. Моравски, З. Бауман и М. Хиршович. За повечето от тях така започва световната им кариера, но губи университетът.

Повратните мартенски дни носят и приятна изненада за студентите – позицията на църквата. Единствено нейната група "ЗНАК" се опитва да защити студентския бунт, Епископатът на полската католическа църква изпраща две писма в защита на студентите[51]. Изненадата е в това, че левите студенти получават подкрепа точно оттам, откъдето не са я искали и очаквали, защото са свикнали да виждат в църквата нетолерантна и не-

---

48 Полемиката на *Политика* с другите вестници е ожесточена, но завършва със знаменателна статия на Михал Радговски в броя от 1 юни 1968 г. В нея се задава въпросът: "*Нима съществува по-голям или по-малък патриотизъм, по-лош или по-добър, оцветен или действителен?... нима съществуват някакви специални права на някои хора да мерят степента на патриотизъм на другите, любовта им към родината?*"

49 В обяснителното си писмо Е. Охаб пише: "*Като поляк и комунист протестирам с най-дълбоко отвращение срещу антисемитската истерия, организирана в Полша... В ситуацията, създадена в нашата партия, съм принуден да дам израз на протеста си чрез оставка като член на Политбюро...*". Цит. по: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka*. Цит. съч.

50 *Steven, Stewart*. Цит. съч., с. 228.

51 В писмото от 21 март са повторени на практика основните искания на студентите. *Kultura*, 1968, 5 (247), s. 100.

хуманна организация. Така през Март е направена първата крачка в сближаването между светските интелектуалци и църквата.

След затихването на студентските бунтове идва ред на политическите и юридическите последици. Политическите се изразяват в масовата чистка в ПОРП – само за три месеца от нея са отстранени над 8 хил. членове. Спорът по характера на мартенските събития се разгаря на пленум на ЦК от 8-9 юли 1968 г. Всички са за някакви промени, но ги виждат по различен начин – някои говорят за опасността от разпалване на национализма (Ст. Йендриховски), а други за необходимостта от патриотизъм[52]. Последица от мартенските събития е и неблаговидната активност на полското ръководство при решението за потушаване на "Пражката пролет" с войски на Варшавския договор[53].

Последица от Мартенския бунт е и един от най-срамните епизоди в следвоенната история на Полша – последната вълна на емиграция на полските евреи. Тя започва през 1969 г. и за около две години Полша е напусната от около 20 хиляди евреи. По-голямата част от тях се преселват в Западна и Северна Европа, тъй като не се чувстват свързани с Израел, но тази акция влошава допълнително международния образ на Полша.

Що се отнася до юридическите последици, те се изразяват в репресиите и съдебните процеси. И в този случай данните се различават, но несъществено. Ще цитирам заявеното от Гомулка през март 1970 г. – "*За участие в тези събития ние задържахме около 2700 души, между които имаше 350 студенти и 8 асистенти. Пред съд бяха изправени 77 студенти и 5 асистенти... По съдебен път бяха наказани преди всичко водачите. Присъдите имаха преди всичко символичен характер. Във връзка с 25-годишнината на ПНР почти всички бяха освободени освен двама, които станаха известни на целия свят, имаха по една присъда, пуснаха ги и сега за втори път бяха изправени пред съда.*" (Модзелевски и Курон)[54]. Арестите и присъдите всъщност правят това, което не успява бунтът – да обедини различните виждания – репресиите слагат начало на организирано дисидентско движение.

Интелектуалните последици засягат всички участници. Официалната реализация на писателите е ограничена, но пък се разширява разпространяването на издания от т. нар. второ разпространение (нелегално). Може би най-тежки са последиците за Варшавския университет. Още

---

52 *Weydenthal, Jan B. de.* Цит. съч., с. 134.

53 Още на 6 май 1968 г. полското правителство официално протестира срещу "антиполската кампания в Чехословакия", която е в подкрепа на студентския бунт и това до голяма степен предопределя и общото антиреформаторско поведение на Гомулка. Вж.: *Баева, Искра.* България и "Пражката пролет" 1968 г. – Политически изследвания, 1993, кн. 3, с. 81, 85-86.

54 ЦДА, ф. 1-Б, оп. 60, а. е. 37, л. 13.

на 29 март са изключени 34 студенти, а 11 са отстранени – момчетата са изпратени във армията. Разпуснати са шест специалности: теория на икономиката, икономика, иконометрия, философия, социология и психология, както и третите курсове по математика и физика, около 1800 студенти губят правата си и трябва отново да кандидатстват. На мястото на уволнените професори и доценти са назначени 450 т. нар. щатни доценти без хабилитация. Те формират немалка част от общо 4500-те старши преподаватели в Полша и допринасят за политизацията на висшето образование. Променен е законът за висшето образование, с което е унищожена университетската автономия, въведени са студентски работни практики (бригади), класови критерии при приема (предимства за работнически и селски произход), а като баланс са повишени стипендиите и парите са социални нужди[55].

През пролетта на 1968 г., изправена пред недоволството на интелигенцията, управляващата ПОРП предпочита да се опре на традиционните средни слоеве и да се откаже от сложната си игра с творческата, научната и младата интелигенция. Този избор изглежда болезнен, но печеливш, защото настройва голям брой поляци срещу неголяма прослойка. Погледнато исторически обаче, той се оказва пагубен за ПОРП, защото само две години по-късно тя е изправена вече пред чисто работнически бунт, а не може да се обърне към традиционните леви симпатии на значителна част от интелигенцията. По всички личи, че големият поврат в полското обществено съзнание към отказ от сътрудничество със съществуващата система започва именно през мартенските дни на 1968 г.

55 O marcu 1968 z prof. dr *Zenobiuszem Kozikem...*

ПОЛСКИТЕ РАБОТНИЧЕСКИ ВЪЛНЕНИЯ ПРЕЗ ДЕКЕМВРИ 1970 г. – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО СРЕЩУ СИСТЕМАТА

Шестдесетте години на XX в. преполовяват историята на държавния социализъм в Източна Европа. Тази оценка можем да дадем едва ние, източноевропейците, преживяли неговия крах. Но историята всъщност почти винаги се пише след като събитията са отшумели и след като вече познаваме техния резултат, при това се пише с желанието да се извлече със задна дата някаква поука или съвет за настоящето и бъдещето. Тази "поучителна" функция на историята, залегнала още в древното "Historia magistra vitae!", личи особено ярко, когато проследяваме събитията от 60-те години на XX век. Поуката лесно може да се намери в кризисното десетилетие за Източна Европа – 60-те години, доказали, че общата криза на държавния социализъм е неизбежна и че тя е въпрос само на време, независимо дали се измерва с години или с десетилетия.

Централно събитие за 60-те години остава голямата реформаторска акция от 1968 г. – най-известна е "Пражката пролет", но от началото на 60-те години нараства напрежението между полската държава (до голяма степен равнозначна на управляващата ПОРП) от една страна и интелигенцията и църквата от друга. За да оценим значението на тези източноевропейски събития трябва да ги поставим в по-широкия контекст на Виетнамската война, разбунила американското общество, вълненията на френските и германските студенти, продължаващия арабо-израелски конфликт – Шестдневната война от 1967 г., нормализацията в отношенията между Изтока и Запада в Европа. Те показват, че "разведряването", започнало в средата на 50-те години, не спира след Берлинската и Карибската криза, с Виетнамската война. Тези събития демонстрират, че въпреки разделянето на света на две, неговите части стават все по-зависими една от друга и че събитията в едната половина не остават без отзвук в другата. При това трябва да се прибави и научно-техническия прогрес в информационните средства, които прескачат границите, дори и когато те са Желязна завеса или Берлинска стена.

В така променената в сравнение с първите две десетилетия след края на Втората световна война обстановка започва и истинското премерване на силите на полското общество с "ръководната роля" на ПОРП. Първият бунт в Познан през юни 1956 г. минава под знака на десталинизацията и предизвиква партийна промяна, при която "националният кому-

нист" Владислав Гомулка поема властта през октомври 1956 г.[1] Националното единение около реформатора Гомулка угасва в следващите няколко години и в началото на 60-те полската интелигенция (главно писателите и студентите) отново надига глас срещу липсата на творческа свобода. Повод за сблъсък между две твърде различни концепции за Полша стават тържествата през 1966 г. за хилядагодишнината на полската държава и за християнизацията на Полша. Тогава линията на противопоставяне минава между държавната власт и Полската католическа църква[2]. Само две години по-късно, през март 1968 г., семената на недоволството избуяват в открития конфликт на младата интелигенция (студентите с подкрепата на писателите, но и на църквата) с властта, която на антисемитска и антиинтелигентска основа успява да привлече на своя страна голяма част от работниците[3]. През 1968 г. полската власт се отказва от подкрепата на интелигенцията и залага на онези, които по теория трябва да бъдат истинската ѝ опора – работниците.

Но само след още две години – в края на 1970 г., Полша отново е в центъра на вниманието на медиите от цял свят. През декември по Балтийското крайбрежие работниците реагират на повишаването на цените на хранителните стоки със стачки, преминали в бунтове, за потушаването на които е използвана войска и са дадени човешки жертви. В Полша избухва поредната обществено-политическа криза, този път между работниците и властта, която разтърсва из основи системата на държавния социализъм и поставя принципни въпроси за политическото и икономическото развитие на най-голямата източноевропейска държава.

До 1989 г. на събитията от декември 1970 г. в Гданск са посветени сравнително малко изследвания, главно заради острия политически характер на сблъсъка[4]. Но след краха на социализма настъпва бум в изслед-

---

1 *Баева, И.* Източна Европа след Сталин 1953-1956 (Полша, Унгария, Чехословакия и България). С., 1995.

2 *Същата.* Църквата в спор с държавата за полския Millennium през 1966 г.

3 *Същата.* Полският март 1968: властта срещу интелигенцията. – Модерният историк, С., 1999, 147-160.

4 Те са два вида. Едните са инспирирани от ПОРП с цел новото ръководство да направи изводи и да потърси решение на проблемите. Първо място сред тях заема докладът на комисията, сформирана от IX извънреден конгрес на ПОРП през 1981 г. за анализ на причините на повтарящите се кризи: Sprawozdanie z prac komisji KC PZPR powolanej dla wyjasnienia przyczyn i przebiegu konfliktow spolecznych w dziejach Polski Ludowej. Warszawa, 1983. Други са: *Jarecki, E.* Stocznia Gdanska im. Lenina. Warszawa, 1985; *Glowacki, A.* Kryzys polityczny 1970 roku w swietle wydarzen na Wybrzezu Szczeczinskim. Szczeczin, 1985; *Rakowski, M. F.* Przesilenie grudniowe. Przeczynek do dziejow najnowszych. Warszawa, 1981. Вторият вид са изследванията, публикувани в емиграция, или от т. нар. втори кръг на разпространение (често двете съвпадат), които осъждат властта. Могат да се изброи-

ванията, посветени на многобройните обществено-политически кризи на следвоенна Полша, сред които важна роля играят декемврийските работнически вълнения на Крайбрежието[5]. А особено място сред историческите публикации заемат сборниците с разсекретени документи на ръководството на ПОРП[6]. За българските изследователи изключително полезна е архивната сбирка на Министерството на външните работи, тъй като съхраняваните там документи позволяват да се проследи и оцени българската позиция към полските събития[7], а откъслечни сведения могат да се почерпят и от архива на ЦК на БКП[8]. Едновременно с документите и с професионално-историческите изследвания, не бива да се пренебрегват и личните свидетелства на участниците в събитията. Тук мога да посоча две противоположни гледни точки – тази на Едвард Герек[9], издигнат точно от тези събития до върха на политическата власт, и на Лех Валенса, който тогава започва дългия си път, извел го 20 години по-късно до президентския пост[10].

* * *

Като всяка криза и тази избухва внезапно и неочаквано, но така изглеждат нещата само за страничните наблюдатели. Всъщност причините ѝ се натрупват години по-рано, а признаците на настъпващия конфликт могат да се забележат още през втората половина на 60-те години. За разлика от предходните полски вълнения през 1970 г., в центъра на вниманието не е дискусията по духовните ценности или за правото на интелектуалците да изразяват убежденията си. Нещата са много по-прозаични, тъй като спонтанният изблик е предизвикан от промени в цените, от нови механизми за формиране на заплатите и премиите, по-общо казано от пос-

ят: *Korybutowicz, Z.* Grudzien 1970. Paryz, 1983; *Kwiatkowska, W.* Grudzien 1970 w Gdyni. Warszawa, 1986; *Szejnert, M. Zalewski, T.* Szczeczin: Grudzien-Sierpen-Grudzien. Solidarnosc, 1984.

5 Те са особено многобройни и поради естествения интерес към събитията от края на 1970 г., в които се търси генезисът на профсъюза "Солидарност". Допълнително благоприятно обстоятелство е политическата роля на "Солидарност" в годините на прехода. *Gorski, T., Kula, H.* Gdansk-Gdynia-Elblag '70. Wydarzenia grudniowe w swietle dokumentow urzedowych. Gdynia, 1990; *Glowacki, A.* Kryzys polityczny 1970 roku. Warszawa, 1990; *Piecuch, H.* Rozstrzelany grudzien. Warszawa, 1990; *Eisler, J.* Grudzien '70. Warszawa, 1995.

6 Това са стенограми от заседания на Политбюро и ЦК на ПОРП от края на 1970 и началото на 1971 г. Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzien 1970. Opr. *Domanski, P.* Londyn, 1991.

7 Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР). Най-важните документи по темата се съдържат в описи 25, 26 и 27.

8 Той се намира в Централния държавен архив (ЦДА), фонд 1-Б.

9 *Rolicki, J.* Edward Gierek: Przerwana dekada. Warszawa, 1990.

10 *Валенса, Л.* Пътят на надеждата. С., 1992.

ледиците от икономическата реформа. Проблемите се раждат от тази реформа, която Полша заедно с другите източноевропейски страни започва в средата на 60-те години[11]. Необходимостта от промени в икономическото ръководство се дължи на изчерпаните възможности за екстензивно развитие, характерно за т. нар. социалистическа индустриализация. Доказателство са намаляващите темпове на нарастване на националния доход[12].

Разногласията по икономическата реформа, наречена "*промяна в системата за управление на народното стопанство*", се явяват още до-

---

11 Още на 27-28 юли 1965 г. ЦК на ПОРП провежда пленум, посветен на "*въпроса за новата система на планиране и ръководство на народното стопанство*". Основните проблеми, валидни за всички страни с държавен социализъм, както и опасностите пред реформите, са представени в доклада на Стефан Йендриховски, член на Политбюро на ЦК на ПОРП и председател на Плановата комисия. Според него вниманието трябва да се съсредоточи върху стопанската сметка, ефективността на инвестициите, особено обърнатите към външната търговия, еластичността, вариантността и отвореността на планирането, техническия прогрес, участието на предприятията в планирането, съобразяването с цените на световния пазар, на производството с търсенето, еластичността на ценовата политика, използването на икономически стимули в производството. А потенциалните заплахи са в тенденциите за екстензивно нарастване на производството, услугите, работните заплати, прекомерните инвестиции и разширяването на вноса. Те могат да бъдат избегнати с "*лимит на работната заплата, лимит върху основната част на капиталовложенията и регулиране на общото им равнище, лимит върху импорта*", с което горе-долу се очертават и икономическите параметри на конфликта от декември 1970 г. Текстът на доклада вж в: ДА на МВнР, оп. 21, а. е. 1757, л. 336-358. В дискусиите са посочени и проблемите: ниско качество на продукцията, необвързаност на резултата от производството със заплащането, неефективно ценообразуване. Пак тогава се очертава тенденцията икономистите да искат децентрализация в планирането и по-голямо съобразяване с търсенето и предлагането. Докладна записка от 18 август 1965 г. на инж. Д. Вълев. Пак там, л. 332-335.

12 Нарастването продължава, но темповете намаляват. За 1956-1960 г. средногодишното нарастване е 6.5%, а за 1961-1965 г. – вече 5.6%. Към това трябва да се прибави и фактът, че 7% от прираста е в запаси и резерви (в развитите държави – 3%), а 2-3% от продукцията са с ниско качество. Полският национален доход нараства в годините 1956-1964 г. с 31.5%, но при увеличаване на работните места с 14.7%. Според петгодишния план за 1961-1965 г. националният доход трябва да нарасне с 40.6%, реалните заплати с 23%, инвестициите с 59%, промишлената продукция с 50,4%, селскостопанската с 22.2%, а заетостта с 9.1%. Но през декември 1965 г. е отчетено увеличаване на националния доход с 35% (5% по-малко от предвиденото), на промишлена продукция с 51% (малко повече), но на селскостопанската само с 15% (или със 7% по-малко). Планът се оказва неизпълнен и това е една от причините да се потърсят нови икономически решения. *Landau, Zb. W. Roszkowski.* Polityka gospodarcza II RP i PRL. Warszawa, 1995, 245-247.

като се обсъждат принципите ѝ през 1965 г. Три и половина години покъсно резултатите изглеждат незадоволително, може би и защото кризата от март 1968 г. предизвиква смени в икономическия екип[13]. Новите оплаквания са, че реформата е довела до хаос във вземането на решения, тъй като го правят три институции: ЦК на ПОРП, Министерският съвет и Държавната планова комисия. И партийното ръководство отново поема контрола чрез нова комисия на Политбюро, оглавена от Болеслав Яшчук и Пьотр Ярошевич. Задачата ѝ е да разшири външната търговия, като Министерството на външните работи трябва да "*икономизира*" дейността си[14].

На реформата е посветен и петият пленум на ЦК на ПОРП, който отново поставя задачата да се повиши производството за износ. Възможност да се ускори развитието е потърсена в стимулирането на труда. Повишено е заплащането на "*умствените и физическите работници*" с оглед на технико-икономическото развитие на предприятието, специално е премирано производството за износ, но са предвидени и санкции при неизпълнение на плана за износ[15]. В средата на 1970 г. се оказва, че новата икономическа система се свежда до прастарата тактика на "моркова и тоягата".

Отчетите за икономическо развитие за 1969 г. отново предизвикват тревога. Въпреки всички усилия износът не успява да догони вноса (при 12573,4 млн. валутни злоти износ, вносът е 12840,5 млн.). Данните показват и други неблагоприятни тенденции – вместо с 5% националният доход нараства с 3,5%, главно заради селскостопанската продукция, намаляла с 4,7%, запазват се дефицитите в предлагането на машини и потребителски промишлени стоки, а 160 изделия са изтеглени от производство, защото са демоде, нараства броят на извънредните работни часове (от 78 ч. на работник през 1968 г. до 80 ч. през 1969 г.), отсъствията от работа

---

13 Жертва на чистката, последвала Мартенския конфликт, в икономическата област стават председателят на Държавната планова комисия Ст. Йендриховски, автор на стратегията за икономическата реформа, министърът на външната търговия В. Тромпчински, председателят на Комитета за наука и техника Еугениуш Шир, председателят на Комитета на труда и работната заплата А. Бурски. Характерни са мотивите: "*в тези ведомства работят много служители от еврейски произход, някои от които са провеждали ционистка дейност*". ДА на МВнР, оп. 25, а. е. 1807, л. 2-6. Информация от 30 декември 1968 г. на Михаил Узунов.

14 Пак там, а. е. 1838, л. 3-5. Докладна записка от 24 януари 1969 г. на инж. Димитър Вълев за някои промени в системата за управление на народното стопанство.

15 Пак там, оп. 26, а. е. 1921, л. 108-122.

по болест или без причина, с 2% се увеличава и издръжката на човек, докато средната работна заплата – едва с 1%[16].

Икономическите проблеми на Полша привличат интереса и на външните наблюдатели. На 26 януари 1970 г. *Асошиейтед прес* излиза със съобщение за нарастващите икономически трудности, които принуждават полското ръководство да започне публична дискусия в печата. Целта е населението да се подготви за предстоящите непопулярни мерки – строги икономии, грижа за производителността на труда, съпроводена със съкращаване на работни места – на работници и на административен персонал[17]. Откритото обсъждане на трудностите и предстоящото "затягане на коланите" е свидетелство не за либерализиране на режима, а за икономическата безизходица и нуждата поляците да се ангажират в търсенето на изход. Но те, вече възпитани в дух на държавен патернализъм, не искат да поемат съотговорност за новата икономическа политика – не искат, защото не са участвали при обсъждането и приемането нито на предишните решения, нито пък на тези, насочени към интензификация[18].

В средата на 1970 г. в британския в. *Файненшъл таймс* се появява знаменателно виждане. Върху мненията на полски икономисти базира статията си "Плановиците изпробват нови методи" Майкъл Симънс[19].

---

16 Пак там, а. е. 1947, л. 6-33. Справка от 7 февруари 1970 г. на Никола Йонков по въпроси на икономическото развитие на ПНР.

17 В съобщението на кореспондента на АП са цитирани полски икономисти, които говорят за "*такива хронични проблеми като ниската производителност на работниците, изостанали строителни обекти и неблагоприятния търговски баланс със западните страни*". Те признават "*ние се намираме в безизходица*". С тези мнения се обяснява отказът на държавната пропаганда от лакировката на действителността. Изводът на кореспондента е, че предвижданите по-строги мерки "*ще предизвикат недоволството на народа*". Пак там, л. 54-55. Съобщение за икономически трудности в Полша.

18 Усещането на работниците е съвсем различно от това на икономистите. От спомените на Лех Валенса, електромонтьор в корабостроителницата "В. И Ленин" в Гданск, личи както разочарованието от нереализираните перспективи на 60-те години, така и нежеланието на работниците да разберат икономическите проблеми: "*Шейсетте години бяха период на малка стабилизация. В края им част от колектива имаше самочувствието, че е постигнат напредък. Хората имаха шанс да получат жилище в Триградието само за няколко години... започна затягането на икономическите болтове, само че опитът, придобит от познанските събития през 1956 г. доведе до това, че този път властите не действаха направо, а чрез посредничеството на своите "мозъци" – икономисти, инженери, счетоводители... Нарастваше взаимното недоверие между работниците и инженерите... Обаче в края на шестдесетте години болтът отново беше превъртян. Този път под лозунга за внедряване на научно-техническия прогрес. Понятие доста погрешно*". *Валенса, Л.* Цит. съч., с. 41, 45, 48.

19 Financial Times, 1 July 1970.

Тревогата на икономистите е повсеместна, тя е открито изразена пред М. Симънс с думите: "*Ние сме изправени пред икономически хаос. У нас има многобройна работна сила, твърде многобройна, за да бъде постоянно заета. В същото време разполагаме с малко средства за необходимите нови капиталовложения. Това е омагьосан кръг и може би единствено по-нататъшното интегриране в СИВ ще ни помогне да се справим с нашите трудности*"[20]. Кореспондентът на *Файненшъл таймс* обръща внимание и върху превърналото се по-късно в общо явление – поляците търсят работа на повече от едно място, за да подпомогнат личния си бюджет, но от това страда производството в държавните предприятия, а оттам и масовата основна заплата. Ясно е желанието за модернизация, за използване на западния опит – д-р Юзеф Пайестка, заместник-председател на плановата комисия, заимства икономически идеи от Колумбийския и Харвардския университет в САЩ. Целта е да се наложат по-високи изисквания към работниците, свикнали на сигурна и непретенциозна работа. В дискусиите се чуват и тезите за използване на свободната конкуренция като стимул за производството, но те събуждат идеологическите опасения на режима[21].

В средата на 1970 г. се очертават контурите на рязката промяна в организацията на производството, която предвещава социални последици. А те на свой ред – политически проблеми, особено след като две години по-рано Гомулка е предпочел да задуши интелектуалния стремеж към свобода с помощта на работниците. През 1968 г. Гомулка се отказва от подкрепата на лявата интелигенция като буфер между властта и работниците. А това, на което се опира, е външнополитическата активност, донесла в онези години международен престиж на Полша. Става дума за важните полски инициативи по разведряването – т. нар. План Рапацки за

---

20 Всъщност СИВ в този период е далеч от възможността да създаде ефективна система на кооперране и специализация на производството. А Полша търси друг източник за интензификация – създаването на смесени дружества с фирми от капиталистически страни. В "Информация за създаването на смесени дружества между ПНР и други страни" от 6 декември 1969 г. съветникът в нашето посолство във Варшава Н. Йонков изброява над 20 такива дружества и посочва целите им: "*интензифицирането на износа, осигуряването на по-добри цени и постепенното изместване на чуждестранните фирми при пласирането на полските стоки – това обаче трябва да се върши много внимателно, за да не постигне обратен резултат*". ДА на МВнР, оп. 25, а. е. 1807, л. 22-26.

21 Тези мнения са определени като немарксистки, но въпреки това са публикувани, като напр. статията на Стефан Куровски, който "*се опитва да прокара идеята за въвеждането на системата на пълна конкуренция на пазара в условията на социалистическото производство*". Да на МВнР, оп. 26, а. е. 1947, л. 70-72. Информация от 20 октомври 1970 г. на Б. Каменов.

безядрена зона в Централна Европа[22]. На дневен ред е и нормализацията на отношенията ФРГ – държавите от Източна Европа.

Двадесет години след края на Втората световна война в центъра на Европа съществуват реални, но непризнати официално граници. През 1945 г. Германия престава да съществува като единен държавен субект и не подписва мирен договор, затова ФРГ може да си позволи да не се съгласи с новите граници на Изток. Те фиксират германските териториални загуби – Судетската област е върната на Чехословакия, а на север и изток Източна Прусия, Померания, Силезия, преминават към СССР и Полша. ФРГ не признава и разделянето на Германия, олицетворявано от ГДР. Позициите на ФРГ поддържат напрежението в центъра на Европа, което на свой ред дава възможност на източноевропейските режими успешно да боравят с картата "германска опасност". В края на 60-те години отношенията в Централна Европа започват да се променят. Най-голямо значение за това има правителствената промяна във ФРГ, която след изборите от 1966 и 1969 г. довежда ГСДП с лидер Вили Бранд на власт с нова "източна политика" на мястото на "доктрината Халщайн"[23]. Бранд предлага да се нормализират отношенията със страните от Източна Европа и то без предварителни условия[24]. Тази инициатива намалява напрежението в Европа, но поставя полското ръководство в нова ситуация[25].

Повратът започва през 1969 г., когато полският външен министър Ст. Йендриховски посещава ФРГ и демонстрира готовност за затопляне

---

22 Проектът на полския външен министър Адам Рапацки за безатомна зона, включваща Полша, Чехословакия, ГДР и ФРГ, датира от 1957 г. Той е дискутиран и допълван на различни равнища в продължение на 10 години (през 1963 г. от Вл. Гомулка). От него се ражда и идеята за Европейска конференция за сигурност и сътрудничество, приключила на 1 август 1975 г. със Заключителния акт от Хелзинки. Пак там, оп. 26, а. е. 1907, л. 40.

23 Името си доктрината получава от съветника на К. Аденауер Валтер Халщайн. Тя е обявена през 1955 г. с цел да спре международното признаване на ГДР. *Turner, H. A. Jr.* Germany from Partition to Reunification. Yale University Press, 1922, 138-139.

24 Еволюцията във ФРГ започва с изборите от 1966 г. и победата на "голямата коалиция" между ХДС-ХСС и ГСДП. В правителството на Курт Георг Кизингер от ХДС-ХСС вицеканцлер и министър на външните работи става Вили Бранд. Следващите избори от септември 1969 г. са спечелени от ГСДП в съюз с малката СвДП. В. Бранд вече е канцлер и може да реализира новата си външна политика. *Раф, Д.* История на Германия. Кама, 2000, 337-341, 346-348.

25 Промените в полската политика личат от мненията, разменени по време на срещата в края на януари 1969 г. между Гомулка и Макс Райман, водач на ГКП в ГФР. Тогава Гомулка заявява: "*трябва да се държи сметка и за някои нови явления, каквото е предложението на Бранд* (министър на външните работи) *да се установят дипломатически отношения със социалистическите страни без да се поставят старите условия*". Пак там, оп. 25, а. е. 1807, л. 8-12.

на отношенията[26]. В края на 1969 г. новото правителство на Бранд предлага на полското политически преговори, които предизвикват както удовлетворение, така и опасения. От една страна полското ръководство се радва на признаването на западните граници, от друга обаче помирението с ФРГ лишава властта от основното геостратегическо обяснение на съюза със СССР – "германската опасност"[27]. Предпазливото отношение се определя и от противоречието между политическите и икономическите интереси – Полша има остра нужда от разширени икономически отношения с ФРГ, но се опасява от съпътстващото ги политическо влияние. В започналите на 10 декември 1969 г. преговори целта е Полша "*да извлече максимална полза от развитието на икономическите и търговските отношения*" с конкретно измерение: разширяване на търговския обмен; на специализацията и кооперирането в корабостроенето, производството на стругове и на машини за минната промишленост; получаване на научно-техническа документация и лицензии; на дългосрочни кредити (400-500 млн. долара за срок от 10-12 години) за закупуване на заводи, съоръжения и суровини. Опасни изглеждат исканията на ФРГ: германците от Полша да се изселят във ФРГ (според ФРГ те са 1 млн, а според Полша броят им не е ясен, но 20 хил. са поискали да се изселят); да се подпише спогодба за културен обмен и туризъм. Опасенията не са само идеологически, а и териториални[28].

---

[26] В интервю пред западногерманската телевизия Йендриховски очертава параметрите в двустранните отношения, както и основните проблеми: "*Мнението, че поляците са настроени антигермански, е неправилно и е плод на недоразумение... Немският е вторият западен език, който полската младеж изучава в училище. В следвоенния период се появиха 2020 заглавия немска художествена литература с общ тираж 20 млн... Днес ГФР е единствената страна в Европа, която оспорва границите на Полша и на други социалистически страни. При това положение и особено в светлината на дейността на ревизионистки и реваншистки кръгове се явява необходимостта от признаването на нашата западна граница... Развиващата се динамично полска икономика е заинтересована от вноса на много съоръжения и произведения на високо развитата западногерманска промишленост. За всекиго обаче е ясно, че размерът на нашият внос в ГФР е ограничен преди всичко от онези възможности, които вашата страна създава за наш износ*". Пак там, а. е. 1825, л. 24-35.

[27] Колебанието личи от позицията: "*Полската страна не бърза с преговорите с ГФР (както заявиха не желаят да създават впечатление, че се хвърлят на врата на ГФР) и търси среден път за урегулиране на отношенията с ГФР*". Информация от 26 ноември 1969 г. на М. Узунов. Пак там, а. е. 2772, л. 129-132.

[28] Обосновката на опасенията е тази: "*Особено опасно е за Полша увеличаването на притока на туристи от ГФР. Всички туристи от ГФР се насочват към западните и северните земи на Полша, посещават селища и домове на свои родители и близки, изселени след войната. В разговори с притежателите на домовете те направо заявявали, че домовете трябва да се поддържат добре*

В крайна сметка връх в спора за и против нормализацията на отношенията с ФРГ вземат технократите, които се интересуват повече от икономика, отколкото от идеология. Повратът в германо-полските отношения е осъществен през 1970 г. след няколко срещи на политици, икономисти и дипломати на различни равнища. А "голямото събитие" – подписването на договора ФРГ-ПНР става през есента, но след като през август е подписан договор между ФРГ и СССР. На 5-7 октомври в Бон е договорен текстът на договора, той е ратифициран на 18 ноември, а тържественото му подписване става във Варшава на 7 декември 1970 г. Спорните въпроси или са избегнати или са отложени за по-късно[29], така че договорът се превръща в триумф на полската външна политика и лично на Вл. Гомулка[30]. Той символизира признаването не само на новите западни граници на Полша, но и на новото ѝ място в Европа.

(някои даже предлагали и пари за ремонт), защото след време щели наново да се върнат в тези домове. Поради това Полша отказва да разговаря за подписване на спогодба за развитие на туризма"; "*Сред една част от полския народ, особено сред интелигенцията и младежта, се правят открити изказвания, че е по-добре да се развиват отношенията с ГФР, отколкото със СССР. Тя е богата страна, ще отпусне кредити на Полша, Вили Бранд ще признае границите на Одер-Ниса, там има демокрация*". Информация от 22 декември 1969 г. на М. Узунов. Пак там, л. 155-159.

29 В преговорите между полския заместник външен министър Ю. Виневич и германския външен министър Валтер Шел въпросът за германското малцинство в Полша е сведен до хуманитарен – за събирането на разделените семейства. Компромисът е: "*Полският Червен кръст да приеме и внимателно да разгледа въпросите, които повдига Червеният кръст на ГФР във връзка със събирането на семействата, като се има предвид, че от Полша и така ежегодно се изселват определено количество немци. Полската страна счита, че тези, които се считат немци, могат да се изселват и в ГФР, и в ГДР*". Тази договореност е устна и целта ѝ е да бъдат обезоръжени противниците на договора във ФРГ. Истинската отстъпка са разширените права на германските търговски представителства, които вече могат да издават визи. Информация от 20 ноември 1970 г. на българския посланик във Варшава Николай Чернев. Пак там, оп. 26, а. е. 1921, л. 154-156. Правителството на ФРГ пък се съгласява в преамбюла на договора да има текст за Втората световна война, чиято първа жертва е Полша. Пак там, л. 137.

30 Такова е желанието на полските власти, но един неочакван жест на В. Бранд променя акцента на посещението му. Във Варшава той отива да подпише двустранния договор, но визитата му остава по-скоро като символ на германското разкаяние за миналото – не според протокола пред паметника на Варшавското гето Бранд коленичи в знак на разкаяние за холокоста, без лично да е съпричастен към него (той емигрира от нацистка Германия). За поляците този жест е неприятна изненада, тъй като Бранд коленичи не пред символизиращия загиналите поляци Паметник на незнайния воин, а пред издигнатия в памет на полските евреи. След

Еуфорията от външнополитическия успех дава кураж на полското ръководство да пристъпи към икономически необходимото повишаване на цените на някои хранителни стоки, на първо място на месните произведения[31]. Полша иска да модернизира икономиката си, за което спешно се нуждае от чужди капитали, а може да ги осигури главно чрез износ на селскостопанска продукция – най-търсената по света полска стока си остава шунката. За да се увеличи износа обаче, трябва да се намали вътрешната консумация (в периода 1955-1969 г. тя по данни на ПОРП нараства от 43,8 до 61 кг месо на човек[32], докато съвременните данни я определят на 52 кг през 1967 г.), икономически лост за което са повишените цени на месото. Подобни проблеми имат и други реформиращи се икономики – в Унгария първото голямо повишаване на цените е още през 1966 г.[33] Бъл-

---

мартенските събития от 1968 г. евреите в Полша са възприемани по-скоро като противници на режима. Събитието е толкова значимо, че Гюнтер Грас илюстрира точно с него 1970 г. в своята панорама на XX в. *Грас, Г.* Моето столетие. С., 2000, 185-187.

31 *Syzdek, E. i B. Syzdek.* Polityczne dylematy Wladyslawa Gomulki. Warszawa, 1985, 240-241.

32 Tajne dokumenty..., s. 12.

33 Още в края на 1965 г. унгарското ръководство признава, че цените трябва да следват търсенето и предлагането, което означава да се подчиняват на пазарните механизми – иносказателно това звучи "*да съответстват на отношенията в реалния живот*". Промените на цените са обявени с Постановление на Министерския съвет от 19 декември 1965 г., а влизат в сила през 1966 г. От 1 януари 1966 г. са повишени изкупните цени на животните, млякото, слънчогледа, ориза. От 1 февруари 1966 г се повишават цените на дребно на свинското и говеждото месо с 30-50%, на млечните продукти без млякото с 15-19%. След приключване на зимния сезон са повишени цените на твърдите горива с 25%, а от 1 юни – на местния транспорт с ок. 100-150%. Същевременно от 1 януари 1966 г. са намалени цените на сланината с 16.4%, на маста, текстила и дрехите "народен тип". Въпреки увеличените изкупни цени, не се променят цените на дребно на зърното, хляба, брашното, ориза, захарта. От 1 февруари 1966 г. нарастват работните заплати (на учителите, лекарите), пенсиите и семейните надбавки, но и пенсионните вноски, данъците за търговците и за хората със свободна професия. ДА на МВнР, оп. 22, а. е. 2377, л. 8-10. В новогодишното си интервю на Янош Кадар обяснява повишаването на цените с това, че "*досегашните не покриват производствените разходи и загубите се покриват от държавата... а ако дотациите намалеят, тези средства ще отидат за повишаване на заплатите*". Той признава, че мерките неизбежно ще засегнат доходите на домакинствата. Пак там, л. 10-11. Прави впечатление, че промените в цените са обявени предварително и последователно – първо са повишени изкупните цени, месец по-късно – тези на дребно, а паралелно са повишени и заплатите. И въпреки това на 24 февруари 1966 г. ЦК на УСРП отчита, че към повишаването на цените "*се е пристъпило с недостатъчна подготовка, което е довело да влошаване на политическите настроения общо на*

гария също е принудена да промени цените в началото на 1968 г.[34] Полша следва този пример, но в друго време и по друг начин. Гомулка разчита, че успешният договор с ФРГ ще помогне на поляците да преглътнат горчивия хап, но не се получава.

По-малко от седмица след подписването на полско-германския договор, на 11 декември 1970 г. Политбюро на ЦК на ПОРП взема решение, потвърдено на 12 декември, петък, и от Министерския съвет за "*изменение на цените на дребно на редица произведения*"[35]. Съобщението започва с намалените цени на 40 артикула, но най-важни са повишените цени на месото и месните произведения (17,6%), брашното (16%), млякото (8%), рибата (11,7%) и други – общо 46 стоки. Новите цени влизат в сила на 13 декември – събота, а като компенсация за семействата с ниски доходи са обещани семейни добавки за домашна храна едва за 1971 г., намалени такси за телевизори и на вноските за стоки на изплащане[36]. Поляците са поставени пред свършен факт, а указанията новите цени да се обсъдят в партийните организации по предприятия са възприети като подигравка, защото не могат да променят нищо. Не без значение е и фактът,

---

народа", затова са намалени някои цени и са повишени компенсациите. Пак там, л. 50-51.

34 В навечерието на новата 1968 г. (на 28 декември 1967 г.) на заседание на ЦК на БКП и Министерския съвет е прието решение за "*изменение на цените на дребно на някои стоки*" от 1 януари. То е съпроводено с повишаване на изкупните цени на селскостопанските продукти и търси баланс, но все пак с нарасналите цени на месото, млякото и млечните продукти, някои комунални услуги и с намалените цени на захарта, рибата, някои промишлени стоки общата калкулация показва общо повишение на цените с 5.1%. То е компенсирано с месечна добавка от 5 лв. към заплатата и 3 лв. към пенсията. Тези пари не се полагат на високите заплати над 250 лв. и пенсии над 200 лв., а с 15% са увеличени ниските пенсии. Същевременно с 5 години нараства пенсионната възраст за някои видове труд. ЦДА, ф. 1-Б, оп. 34, а. е. 89, л. 9-34. През април 1968 г. са изменени и фабрично-заводските цени с цел да бъдат "*приближени до международните цени на пазарите, с които нашата страна традиционно и перспективно се свързва*". Пак там, оп. 35, а. е. 154, л. 9-25. Тези мерки показват, че и България е осъзнала проблема за ефективност на труда и производството.

35 Да на МВнР, оп. 26, а. е. 1947, л. 87-91.

36 Документът завършва с уверения, че: "*Предвижданите промени в структурата на потреблението трябва да доведат още до края на 1971 г. до пълно балансиране на загубите и изгодите на населението, свързани със сегашното изменение на цените на дребно*", но и с изчислението, "*че при досегашната структура на покупките сумата от повишаването на цените на дребно ще увеличи разходите на населението годишно с около 15.7 млрд злоти, а сумата от намаленията на цените на дребно ще намалят разходите на населението годишно с около 10.9 млрд злоти*". Пак там, л. 91.

че повишението става десетина дни преди Коледа, един от най-големите празници в католическа Полша, немислим без шаран и месо.

Естествената реакция на работниците, макар и неочаквана за полските власти, е масовото недоволство, прераснало в стачки и бунтове. Тази реакция не би трябвало да изненадва, тъй като още на заседанието на Политбюро от 11 декември Ст. Йендриховски предупреждава за социалните последици, но предизвиква само острото несъгласие на Вл. Гомулка[37]. Сведенията за партийните събрания, проведени на 12 декември, потвърждават правотата на Йендриховски – реакцията е изцяло негативна[38]. Политическите последици от събитията карат историци и политици да търсят в декемврийските събития заговор срещу Гомулка, омръзнал на всички – интелигенция, работници, партийни апаратчици. За това говорят и непоследователните и нелогични действия на властта в кризисните дни. Но дори и да има основания, теорията за политическия заговор срещу Гомулка не може да обясни нито спонтанната реакция на обществото, нито пълната безпомощност на властта.

"Декемврийските събития", както наричат полската криза от края на 1970 г., обхващат седмицата след постановлението за цените (14-20 декември) и предимно работническите центрове по полското Крайбрежие. Проследяването на хода им, кое действие след кое следва, кой започва сблъсъците и насилията, кога и къде са дадени първите изстрели и човешки жертви, продължават да вълнуват полските изследователи и полското общество. А за българското са много по-важни икономическите и политическите причини и следствия, както и отражението им върху историческото развитие на Източния блок. Затова само ще маркирам развоя на кризата.

Събитията започват рано сутринта в понеделник на 14 декември. Тогава в гданската корабостроителница "В. И. Ленин" 60 работници прекъсват работа с искания да се отмени повишаването на цените и да се намалят нормите. До 10 ч. пред дирекцията на корабостроителницата се събират около 3 хил. недоволни. Съобщения за започналата акция са предадени още в 9 ч. сутринта във Варшава, където започва работа пленум на ЦК на ПОРП, който трябва да обсъди доклад "Икономическото положение на страната и задачите на икономическата политика за 1971 г.". Работниците се отправят към центъра на града, където очакват от воеводското ръководство на ПОРП отношение към исканията. Нищо подобно не става, тъй като всички са на пленума във Варшава, а броят на събраните бързо нараства. Настроенията са разнообразни – пеят се полски национални песни, но и "Интернационалът", а лозунгите са за отмяна на пови-

37 *Rolicki, J.* Op. cit., s. 57.

38 Изводът е: *"Като цяло основните партийни организации отхвърлят писмото на Политбюро". Eisler, J.* Op. cit, c. 12.

шенията, но и за смяна на ръководството на ПОРП. Обявен е митинг за 16 ч. и обща стачка за следващия ден.

Характерна е реакцията на силите на реда – те прекъсват връзките първо на корабостроителницата с града, а после и на Гданск със страната. Следобед от Варшава най-близкият сътрудник на Гомулка Зенон Клишко дава разрешение силите на реда да потушат демонстрацията в Гданск. Тогава започват първите сблъсъци – милицията използва сълзотворен газ и водни струи, а демонстрантите хвърлят камъни и се опитват да подпалят сградата на Воеводския комитет на ПОРП. Вечерта сблъсъците, грабежите и палежите стават повсеместни, но няма смъртни случаи, а само 19 ранени търсят медицинска помощ. В Гданск пристигат висши партийни функционери (членовете на Политбюро Клишко и Игнаци Лога-Совински), за да решат проблема на място. На 15 декември, вторник, към стачката в Гданск се присъединяват и работниците от съседна Гдиня (крайбрежните градове Гданск, Гдиня и Сопот имат събирателно име Триградие), където обаче всичко остава в рамките на трудовия конфликт. Нещо повече, още на 15 декември след преговори между председателя на Градския народен съвет Ян Мариански и делегация на работниците, водена от 21-годишния Едмунд Хулш, е подписан "Споразумителен протокол" от 7 точки. В него правят впечатление егалитарните настроения на работниците – те са за минимални разлики в заплатите на различните категории работници и специалисти[39].

В Гданск от сутринта сблъсъците продължават и се чуват първите изстрели[40]. Те дават основание на събралото се във Варшава тясно ръководство: първият секретар на ЦК на ПОРП Гомулка, председателят на Държавния съвет маршал Мариан Спихалски, премиерът Юзеф Циранкевич, секретарите на ЦК на ПОРП по икономическите работи Болеслав Яшчук, по сигурността Мечислав Мочар и по вътрешнопартийните дела Ришард Стшелецки, да вземе решение за използване на оръжие срещу протестиращите. Инициативата е на Гомулка, затова той плаща и политическата цена. Това заседание и най-вече тревожният рапорт за ставащото на Крайбрежието дават храна на теориите, че Гомулка е нарочно тласнат към решението за употреба на оръжие срещу работниците.

Във вторник конфликтът в Гданск преминава в работнически бунт, подпалена е сградата на Воеводския комитет на ПОРП, има масови сблъсъци на демонстранти с милицията и с намесилата се войска. По официални съобщения на 15 декември са убити 6 души и са ранени 300 от двете

---

39 И седемте точки са в такава посока: намаляване на разликите – до 100 злоти (5 лв.) между физическите работници и тези със средно специално образование, до 200 зл. (10 лв.) с висшистите и не повече от 1000 зл. с директора. Документът е публикуван от *Eisler, J.* Op. cit, s. 28.

40 В документите за събитията е фиксирано, че първите изстрели идват от страна на демонстриращите. Tajne dokumenty..., s. 45.

страни. Вечерта по местната телевизия Станислав Кочолек, член на Политбюро и вицепремиер, заявява: "*Няма никакъв избор – анархията и грабежите, това е унищожаване на общото наше, на материалните обществени и лични постижения, това е унищожаване на обществените норми на живота, на добрите обичаи, това е изкопаване на пропаст, която трудно може да се запълни*"[41]. На 16 декември, сряда, сблъсъците продължават главно в Гданск. Включват се танкове и бронетранспортьори, атакувани от младежи – в резултат са убити 2 и ранени 11 души[42]. През този ден са взети две противоположни решения, които довеждат до трагедията на 17 декември, четвъртък. Става дума, първо, за заповедта да се прекрати работата в корабостроителницата "Парижка комуна" в Гдиня и тя да бъде окупирана от военни части и, второ, за новия призив на Кочолек по местната телевизия хората да се върнат на работа.

Противоположните указания събират рано сутринта пред входа на корабостроителницата в Гдиня работници и войска. Следва сблъсък, стрелба, човешки жертви и размирици в Гдиня. Едва на четвъртия ден от бунта на Крайбрежието за него научават поляците в страната – премиерът Циранкевич прави изявление по централната телевизия. Само ден порано до "горещата новина" успява да се добере и радио "Свободна Европа" – оказва се, че цели два дена на стачки и бунтове могат да останат затворени на Крайбрежието. След четвъртък размириците намаляват интензивността си. Идва времето за политическо разрешаване на кризата. Равносметката за човешката цена е 45 убити (2 милиционери и 1 войник) – в Гданск 10, в Гдиня 18, в Елблонг 1, в Шчечин 16. Ранени са 1164 души, от които 480 са от армията и милицията. Подпалени са сградите на ПОРП в Гданск и Шчечин, както и множество други сгради, магазини и коли. Арестувани са 3161 души. Участниците в сблъсъците са на възраст между 15 и 30 години. Бунтът е потушен от около 9 хил. милиционери и 27 хил. военни, а данните за техниката са: 550 танка, 750 бронетранспортьора, 2100 автомобила, 108 самолета и хеликоптера, 40 водни съдове[43].

За оформилата се през следващите години политическа опозиция гданските бунтове носят знака на неразбирането как е възможно "поляк срещу поляка" да вдигне ръка и да се стреля срещу работници. Млад работник го изразява искрено: "*от една страна бяха разбунтувалите се, подкрепяни от обществеността, а от друга – не знам как да се изразя, това, изглежда, не бяха поляци*"[44]. Но фактите говорят друго – в първите следвоенни години в Полша политическото противопоставяне

---

41 ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2144, л. 15. "Картина на събитията", в. *Глос Вибжежа* на 28 декември 1970 г.

42 Пак там, л. 16-17.

43 Данните са от "Календар на събитията от Крайбрежието", изработен в края на януари 1971 г. за Политбюро на ЦК на ПОРП. Tajne dokumenty..., 39-85.

44 Цит. по *Валенса, Л.* Цит. съч., с. 68.

взема хиляди жертви, а при бунта в Познан на 28 юни 1956 г. загиват 74 души. Изненадва по-скоро сравнително неголемият брой на жертвите от декември 1970 г., тъй като сблъсъците продължават седмица и обхващат четири града. Обяснението е в строгите правила за използване на оръжието – след предупреждение, залп във въздуха и едва при пряка опасност се стреля пред демонстрантите. Затова и убитите са жертви на рикошети. Роля играе и нежеланието на военните да стрелят. Другият многозначителен детайл е, че още в началото на протестите работниците се обръщат към студентите за подкрепа, но не я получават[45]. Постигнатото от ПОРП противопоставяне между работници и интелигенция от март 1968 г. продължава да е в сила.

Паралелно с работническите вълнения се развива и кризата в ръководството на ПОРП. Решението да се използва оръжие за възстановяване на реда и последвалите го човешки жертви предизвикват съветска намеса. Тя се осъществява от Л. Брежнев, А. Косигин (с Ю. Циранкевич) и марш. А. Гречко (с В. Ярузелски) по телефона, чрез посланика във Варшава А. Аристов и в личен разговор на Косигин с полския вицепремиер Пьотр Ярошевич в Москва[46]. Верен на характера си, Гомулка не инфор-

---

45 На нежеланието на студентите да се включат в протеста на работниците след като две години по-рано са били атакувани именно от тях, обръщат внимание всички участници и наблюдатели. *Eisler, J.* Op. cit, s. 15; *Валенса, Л.* Цит. съч., с. 53. Вестник *Глос Вибжежа* на 28 декември 1970 г. описва събитията: "*14 декември... 14, 10 ч. Тълпата със сила отваря портала на Политехниката... Няколкостотин души влизат в сградата и призовават студентите да излязат на улицата... Шестима влизат в зала 264. Агитацията не дава резултат. Студентите отказват да участват в манифестацията. След 40 мин. демонстрантите напускат територията на Политехниката*". ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2144, л. 4. Информация от 1 февруари 1971 г. на Петър Велков за отражението на декемврийските събития сред младежта констатира: "*Студентите не взеха участие в декемврийските събития. По информация на българите, учещи в Полша, освен в Гданската политехника, другаде са липсвали опити на работниците за привличане на студенти. По инициатива на отделни лица във Варшавския университет, Варшавската политехника и другаде са били насрочвани събрания, но никой не се е отзовал. Във ВУЗ не са провеждани никакви срещи, събрания, митинги и др. Единствено в Краков се е състояла студентска демонстрация, в която са участвали не особено голям брой студенти*". Пак там, а. е. 2122, л. 41.

46 Разговорът се провежда на 16 декември, сиреч още преди кръвопролитията в Гдиня, но думите на съветския премиер Косиçин показват ясното нежелание на съветското ръководство да се ангажира със сила в полските дела. Косигин предупреждава: "*Днес научихме, че някои членове на вашето партийно ръководство в разговор с нашия посланик във Варшава* (са обявили, че) *разчитат на съветска намеса и военна помощ при разширяване на конфликта. Не разчитайте на никаква наша намеса. Трябва сами бързо да овладеете положението.*

мира Москва за кризата, но случилото се не остава скрито и Брежнев получава информация. Съветската позиция се различава коренно от тази на Гомулка – ръководителите на КПСС не приемат тезата, че в Полша има контрареволюция, която трябва да бъде спряна с оръжие. Съветските "съвети" стават все по-настойчиви и в петък са изразени в специално писмо. В него Брежнев оценява, че полското ръководство е "*загубило връзката си с работническата класа*" и съветва да се потърси "*политико-икономическо*" решение на конфликта[47]. Мотивите за този съвет може и да са в страха от мащабен граждански конфликт в Полша, но именно съветското ръководство през декември се обявява против крайните мерки и дава зелена улица за компромис с работниците.

След 17 декември усилията са насочени към позволената от Москва смяна на Гомулка. Влошеното му здраве ги улеснява и след спешни разговори в Катовице с лансирания като заместник още от 1968 г. Едвард Герек на 19 декември, събота, е свикано първото след началото на кризата заседание на Политбюро. Гомулка иска Герек да го замести временно, но в дискусията в негово отсъствие Герек заявява, че може да поеме отговорност само ако подбере свой екип, което означава не да замести, а да наследи Гомулка. В крайна сметка двамата близки на Гомулка дейци – З. Клишко и Ю. Циранкевич в болницата получават оставката му[48]. Така на 20 декември, неделя, ЦК на ПОРП вече може да предложи политически изход от кризата чрез смяна на лидера. Е. Герек е избран почти единодушно (при 1 против и 2 въздържали се) за първи секретар на ЦК на ПОРП. Неговото предложение е да се повишат най-ниските заплати (от 850 на 1000 злоти), семейните добавки и общо заплатите[49]. Герек отстранява от ръководството на ПОРП Гомулка и близките му сътрудници З. Клишко, Б. Яшчук, М. Спихалски и Р. Стшелецки. Той предлага и своя

Няма да има никаква военна намеса на СССР в Полша. До днес още не сме се справили с политическите и стопанските проблеми със Запада след интервенцията в Чехословакия... Не може всеки две години да организираме на световната сцена подобно зрелище". *Rolinski, B.* Piotr Jaroszewicz – Przerywam milczenie 1939-1989. Warszawa, 1991, 156-159.

47 Най-подробно съветската позиция е представена от Ю. Циранкевич пред специалната комисия на Политбюро. Tajne dokumenty..., 417-428. А новият премиер П. Ярошевич я представя пред българския външен министър Иван Башев така: "*Съветските другари правилно оценяват събитията в нашата страна. Тази оценка беше налице още в писмото на Политбюро на КПСС от 17 декември, в което характерът на събитията се определя като социално-икономически и се препоръчва бързо решаване с политически и икономически средства*". ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2113, л. 22.

48 *Machewicz. P.* Wladyslaw Gomulka. Warszawa, 1995, 80-81.

49 Протоколът от VII пленум на ЦК на ПОРП, 20 декември 1971 г. е публикуван в: Tajne dokumenty..., 107-125.

интерпретация на станалото в Гданск: "*трагедията е в това, че сред масите, които излязоха по улиците на Гданск, Гдиня и Шчечин, огромното мнозинство бяха за съжаление работници. Трябва да направим всичко, за да сложим край на конфликта с работническата класа, за да възстановим разколебания авторитет на нашата партия*"[50].

В първия момент кризата изглежда преодоляна. Работниците прекратяват протестите си по празниците, а в началото на новата година, на 5 януари 1971 г. Е. Герек и новият премиер П. Ярошевич посещават Москва. Двете страни изразяват задоволство – Герек, защото СССР обещава икономическа помощ, а Брежнев, защото се е отървал от труден партньор и разчита на послушание[51]. Пратеници са изпратени и в останалите източноевропейски страни – в България на 8 януари 1971 г. пристига Мечислав Мочар, който отговаря за силовите министерства, а на 20 декември става член на Политбюро. Той представя пред Т. Живков версията на новото ръководство за събитията, която звучи достатъчно тревожно[52]. Герек заминава лично за ГДР, тъй като трябва да изглажда негативните натрупвания в отношенията Гомулка-Улбрихт. Унгария и Румъния са посетени от С. Олшовски, а Чехословакия – от С. Кочолек. На 11 януари 1971 г. ЦК на ПОРП провежда пресконференция с варшавските кореспонденти от социалистическите страни, за да ги информира за положението. Позицията е самокритична: "*Грешките доведоха до диспропорция между развитието на производителните сили и доходите на най-ниско платените хора на труда... В резултат на това работническата класа излезе на улицата, което позволи да се проявят и антисоциалистически, хулигански и авантюристични елементи*"[53].

---

50 Tajne dokumenty..., s. 123.

51 Тези настроения личат от протокола на срещата, от която заслужава да се цитира доволството на Брежнев от "*ориентирането на вашата страна към СССР и КПСС. Това е правилният път, тъй като капиталистите не бързат да окажат помощ. Може от тях да се взема, но после трудно се връща*". То рязко контрастира с последвалите действия на Герек. Пак там, с. 133.

52 ЦДА на РБ, ф. 1 Б, оп. 60, а. е. 60, л. 1-23. Мочар е откровен: "*Никак не беше трудно подобни събития да избухнат в Лодз, Краков, Вроцлав... А между нас казано, ако някъде избухнеха такива събития и ние не можехме да се справим с положението, щеше да бъде необходимо да се намесят съветските другари. А това не е нужно на никого – нито на нас, нито на съветските другари, нито на българските другари. Ние се радваме много, че сами успяхме да овладеем положението*". (л. 15)

53 По превърнал се вече в класически за комунистическото движение маниер причините за събитията се търсят в 2 посоки: "1. *Нарушаване ленинските норми на партиен и държавен живот и скъсване на връзката между партийното ръководство и масите. 2. Грешки в управлението и развитието на полската икономика*". Симптоматично е, че се говори и за "*съществуващи антагонистични противоречия между работническата класа и ръководствата на заводи и*

Но спокойствието трае кратко. Още в първите януарски дни стачната вълна като протест срещу по-високите цени на хранителните продукти отново се надига. Недоволни от повишаването само на ниските заплати, работниците искат увеличение на заплащането с 30% и гаранции за запазване на реалните доходи[54]. Особено тревожни са новите вълнения на работниците в Гданск и Шчечин, достигнали апогея си на 22 и 23 януари, когато в Шчечин се подготвя обща стачка, а в Гданск са избрани 200 делегати на корабостроителите, които да се срещнат с Герек във Варшава[55]. И тогава Герек и Ярошевич, утвърдени като управляващ тандем, решават да демонстрират нов стил и заминават за Крайбрежието, за да се срещнат лично с недоволните работници[56]. Първата среща е проведена в Шчечин на 23 януари и трае 6 часа, а на следващия ден Герек и Ярошевич се срещат с корабостроителите от Гданск. Тази среща остава знаменателна в съвременната полска история. Разговорите са трудни, те започват с компромис на политическото ръководство – готово да разговаря със стачкуващи работници, а не както е декларирало преди това, едва след като спрат стачките, но завършват с безспорен успех. На емоционалното изказване на Герек за трудностите[57], пред които е изправено новото ръко-

---

предприятия". ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2163, л. 2-12. Докладът за пресконференцията е на кореспондента на в. *Отечествен фронт* Теню Стоянов.

54 Корабостроителите от Крайбрежието имат и други искания в същата посока – подобряване на материалните и трудовите условия, по-правилно разпределение на заводския фонд за премии, справедливи трудови норми, повишаване отговорността на профсъюзите. Пак там, а. е. 2122, л. 24. Информация от 28 януари 1971 г. на Б. Каменов. Но тези искания противоречат на логиката на икономическата реформа.

55 Пак там, л. 48. Информация от 1 февруари 1971 г. на Михаил Узунов за някои моменти в развитието и положението в Полша.

56 Пак там, а. е. 2149, л. 7-10. Информация на Б. Каменов от 28 януари 1971 г. за положението в ПНР.

57 Думите на Герек за икономическото състояние на Полша са много откровени: "*Полската страна няма никакви резерви, които биха позволили на новото ръководство да извърши някаква стопанска маневра. Ние влязохме в тясна уличка, в която трудно може да се маневрира, колкото и да ни се иска това... В този момент се прави всичко, за да се запази стоковото равновесие. Сключени са много контракти за покупки на стоки за широко потребление. Така напр. Съветският съюз ще ни достави т. г. 2 млн. т. зърнени храни. Редица други необходими потребителски стоки ни доставят братските социалистически страни. Обаче не всичко можем да купим от братските социалистически страни. За много стоки, по-специално за половин млн. т. необходими ни зърнени храни трябва да плащаме с долари*". Пак там, а. е. 2122, л. 57. Речта на Герек е публикувана във в. *Глос Шчечински* на 26 януари 1971 г.

водство и молбата-въпрос към работниците: "*Ще помогнете ли*?", той получава колективния отговор: "*Ще помогнем*!"[58]

И този път кризата изглежда преодоляна, но не е. Стачките по Крайбрежието стихват, но не и в останалите райони на страната. По данни на вътрешния министър Шлахчиц през януари и февруари 1971 г. има над 100 стачки (по терминологията на онова време "престои"), които струват на Полша 13 млрд злоти загуби[59]. Новият проблем са стачките на тъкачките от Лодз, които започват на 10 февруари и до 15 февруари обхващат 32 предприятия с 90 хил. работници. П. Ярошевич обосновава различията между бунта по Крайбрежието и стачките в Лодз: "*Оказа се, че от 1967 до 1970 г. заплатите на тъкачките и предачките са били постепенно намалявани... те са най-ниско платените работници и представляват 70% от персонала в този бранш – 1700-1800 злоти... с по две деца и много самотни майки... бяха повишени необосновано трудовите норми*"[60]. А Герек добавя: "*Лодзките стачки бяха особено трудни, тъй като стачкуваха женски колективи. А да се разговаря с огорчени тъкачки никак не е лесно*"[61]. Така или иначе именно женското недоволство в Лодз постига онова, което не успяват бунтовете по Крайбрежието – възстановяване на старите цени на хранителните стоки. На 15 февруари 1971 г. е обявено решението за връщане на цените, което влиза в сила на 1 март 1971 г. Отстъпката е предизвикана от нестихващите стачни вълни – тази е трета поред, от невъзможността да се преговаря с тъкачките, защото нямат стачен комитет, но най-вече от опасността стачките обхванат цялата страна[62].

---

58 Вж.: *Rolicki, J.* Op. cit., 78-79; *Валенса, Л.* Цит. съч., 66-68.

59 Да на МВнР, оп. 27, а. е. 2122, л. 140. Докладна записка от 16 април 1971 г. на Любен Стоичков.

60 Пак там, а. е. 2113, л. 23-24. Паметна бележка от 19 март 1971 г. за разговорите на Иван Башев с Пьотр Ярошевич.

61 *Rolicki, J.* Op. cit., s. 79.

62 Решението е взето от Политбюро на ЦК на ПОРП, след като е очертана трудната икономическа ситуация: " – *Признава се, че по-нататъшното нарастване на фонда за заплати в националното стопанство над приетите решения може да застраши икономическото равновесие и да доведе до влошаване на положението в страната; – Заедно с това... е решено да се намалят от 1 март цените на хранителните стоки, заедно с месото и неговите продукти, до равнището отпреди декември м. г., като се запазят променените тогава цени на промишлените стоки. Решено е да се запазят повишенията за най-ниските заплати, за семейните добавки, за пенсиите; – За да се осигурят достатъчно хранителни стоки и по-специално месо и месни продукти, се препоръчва да се обърнем към СССР за кредит в размер от 100 млн. долара...*" Tajne dokumenty..., s. 204.

Новото ръководство има трудната задача да реши едновременно социално-политически и икономически проблем. То поставя ударението върху работническите искания, но не забравя и острата необходимост от икономическа ефективност, от модернизиране на производството и от преструктуриране на цените. В Гданск Герек казва: "*Съгласни сме, че трябва да се уредят редица* (социални) *въпроси. Едновременно не виждаме възможност да се решат редица искания в най-близко време, така както бихте желали и както ние желаем. Единственото разрешение е преди всичко работа*"[63]. Икономическата политика на Гомулка-Яшчук е отхвърлена, петгодишният план е отменен, подготвя се нов план за обявената за преходна 1971 г. Новата главна задача е "*подобряване на жизнения стандарт на трудещите се на основата на разгърната икономическа програма... намаляване цените на хранителните продукти и спиране произволното увеличение на цените на всички стоки, което беше обикновено явление преди*"[64]. Тя поставя под въпрос икономическия баланс и изисква външноикономическа активност – търсят се външни заеми и кредити, които след по-малко от 10 години ще предизвикват поредната, още по-тежка криза. Но тази е преодоляна.

* * *

Отделен проблем, произтичащ от работническите вълнения в края на 1970 г., са последиците им за полското общество, за политическия живот, за институциите. Интересно е и влиянието на полските събития върху страните от Източния блок, а и върху други страни. Ще ги маркирам накратко.

Може би най-важната последица от декемврийската криза и от начина за преодоляването ѝ е изводът, който правят полските работници: че цените зависят не от икономическата логика, а от желанието на политиците да приемат или не работническите искания. Защото след трите стачни вълни новото полско ръководство отстъпва и се отказва от повишението – значи мотивировката, че по-високите цени са предизвикани от икономически причини не е била вярна или поне не съвсем. Така след 1971 г. в Полша се утвърждава моделът на работнически протест – всеки опит на държавното ръководство да постигне икономическа ефективност чрез преструктуриране на цените води до стачки, а след тях се връщат старите цени. Този омагьосан кръг довежда Полша до дългов капан (защото сред-

63 Цитатът е от в. *Glos Wybrzeza*, 27 януари 1971 г.

64 ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2122, л. 106. Информация от 13 април 1971 г. на българския посланик Николай Чернев за някои нови моменти във вътрешната и външната политика на ПОРП.

ства все пак трябва да се вземат отнякъде) и до дълбока икономическа криза[65].

Последица от кризата е и промененото отношение към западните радиостанции. Толерантността, на която те се радват след 1956 г., приключва. Недоволството се натрупва от 1969 г., когато "Свободна Европа" се активизира при парламентарните избори от 1 юни 1969 г., а и при нарастващите икономически трудности през 1970 г.[66] При анализа на декемврийската криза между изброените причини са и западните радиостанции[67]. Затова още през пролетта на 1971 г. новото ръководство на ПОРП започва да ги заглушава[68]. Малко по-късно следват и официалните стъпки – Министерският съвет на ПНР с ноти до правителствата на САЩ и ФРГ иска да бъде прекратена дейността на "Свободна Европа". Мотивацията е характерна за започналото разведряване: *"дейността на "Свободна Европа" представлява драстичен остатък от периода на студената война, което не е в духа на принципите на международно съжителство, нито в духа на намаляване на напрежението, с който живеят европейските народи"*[69]. Радиостанция "Свободна Европа" не спира излъчва-

---

65 През 1983 г. този извод за първи път е формулиран от ръководството на ПОРП така: *"Отказът от повишаването на продоволствените цени утвърждава в обществото убеждението за зависимостта на цените от волята на властта, което пък води до пълно откъсване на тези цени от себестойността. Това се превръща в траен елемент, разлагащ системата и механизмите на икономиката"*. Sprawozdanie s prac..., s. 46.

66 ДА на МВнР, оп. 25, а. е. 2772, л. 111. Проблемите на Полша през 1970 г. се обясняват и с идеологическото проникване на западните радиостанции с техните 132 часа ефирно време на денонощие и по-специално на "Свободна Европа", в която работят около 800 поляци-емигранти. Пак там, оп. 26, а. е. 1907, л. 32-33.

67 Пак там, оп. 27, а. е. 2122, л. 19-20. Текстът гласи: *"Полската общественост е изложена на силното и зловредно влияние на "Свободна Европа", "Гласът на Америка", "Свобода" и други вражески радиостанции. Техните денонощни предавания на полски език не се заглушават в Полша. Информациите на "Свободна Европа" за причините, виновниците, размерите на декемврийските събития се възприемат от много поляци като чиста и свята истина. От тези вражески радиостанции се разпространяват и организират настроения и клевети срещу ПОРП и партийното ръководство, армията, милицията, Съветския съюз"*. Информация от 20 януари 1971 г. на Иван Иванджийски.

68 В началото на април на съвещание в ЦК на ПОРП е заявено: *"За в бъдеще няма да може да се слуша "Свободна Европа". Монтират се модерни съоръжения за тази цел, които да покрият цялата страна и да прекъснат възможността за слушане на тази радиостанция"*. Пак там, а. е. л. 141. Докладна записка от 16 април 1971 г. на Любен Стоичков.

69 Пак там, л. 163. Цитатът е от нотата до правителството на ФРГ. А другите обвинения са: *"Под прикритието на "частна" институция "Свободна Европа" води дейност за американското разузнаване (ЦРУ), от което е почти напълно*

нията си, но Полша губи една своя специфика в сравнение другите страни от "блока" – правото на гражданите ѝ да получават алтернативна информация и задължението на медиите да се съобразяват с това.

Еволюция има и в позицията на духовния водач на полското общество – католическата църква. Няколко години след сблъсъка от 1966 г. при поредния конфликт всички чакат посланията на църквата. По време на бунтовете по Крайбрежието обаче Епископатът се въздържа. Едва в края на годината, на 29 декември 1970 г., той излиза със Съобщение, в което подкрепя споразумението с ФРГ, но формулира условията за "*съществуване и самостоятелност*" на народа: свобода на съвестта, на културата, обществена справедливост, правдива информация, материални условия за достойно съществуване и непреследване на гражданите. Сърцевината на позицията е в думите: "*Тези права са длъжни да осигурят както централната власт, така и всички органи на държавната администрация, а именно призованите да поддържат реда в обществения живот. За тези задължения трябва да сътрудничат всички граждани на страната*"[70]. Упрекът е към властта, но и към онези граждани, които ѝ се противопоставят. Месец по-късно Писмо на Епископата призовава към молитва за Отечеството. И в него има две линии: осъждане на виновниците за "*небивалата трагедия*", но и подкрепа за онези, които "*приеха отговорността за реда и вътрешното спокойствие*"[71]. Католическата църква показва, че е готова да загърби противопоставянето и да се помири с властта.

Новата полска власт декларира същото. Нуждата от нормализирани отношения с църквата присъства и в парламентарната декларация на новия премиер П. Ярошевич от 23 декември 1970 г. През януари и двете страни се готвят за преговори. Главата на църквата кардинал Ст. Вишински изпраща на 28 януари писмо до министър-председателя[72], а ЦК подготвя анализ за възможните отстъпки и за позицията на властта в преговорите както с Полската католическа църква, така и с Ватикана[73]. Компромисът изглежда така: църквата да приеме съществуващия обществено-икономически строй, съюза със СССР, държавния контрол върху ре-

---

финансирана, управлявана и контролирана. Работата на централата на "Свободна Европа" в Мюнхен, както и бюрата и филиалите, намиращи се в други европейски страни, се ръководят непосредствено от работници на американското разузнаване. Около 80% от материалите, събрани по различни канали на "Свободна Европа" под форма на доклади, се изпращат до централата на американското разузнаване". Пак там, л. 165. Нотата до американското правителство с подобна мотивация – Пак там, л. 169-171.

70 Цит. по: *Валенса, Л.* Цит. съч, 64-65.

71 Пак там, с. 65.

72 Tajne dokumenty..., 217-218.

73 Пак там, 208-214.

лигиозното образование и назначаването на свещеници, да спазва законите, а държавата да ѝ предаде собствеността върху църковните институции в новите западни земи (национализирани след войната), да разреши строежа на нови църкви, да възстанови дейността на държавно-църковната комисия и да преговаря с Ватикана[74]. Започва нов етап в отношенията между църквата и държавата в Полша, но напрежението остава. П. Ярошевич иска църквата да поеме повече задължения: "*Ние ще искаме от католическата църква да противодейства на такива явления сред католиците като пиянство, разводи, кражби, мързел, бягство от труда и др. Щом кард. Вишински твърди, че 98% от полските семейства са католици, то тези явления, които имат място в нашето общество, се вършат от католици и той като техен духовен пастир носи отговорност за това*"[75].

Полската интелигенция, която две години по-рано се е разделила с илюзиите си към властта, остава встрани от събитията. В началото на 70-те години проличават различните позиции на научно-техническата и на творческата интелигенция. Първата приветства опитите за икономически реформи и научно-технический прогрес, докато втората все повече се отдалечава от властта[76]. И това е реалност, която ПОРП приема, като се опитва да я балансира със засилено присъствие сред работниците, но точно оттам идват проблемите ѝ през 1970 г. Оказва се, че работниците не подкрепят, а се противопоставят на икономическата реформа, защото тя затруднява техния бит, а казионните профсъюзи не правят нищо.

Вълненията от декември 1970 г. предизвикват криза в управляващата ПОРП, в профсъюзите и в младежките организации. Те са изправе-

---

74 Tajne dokumenty..., 210-212.

75 ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2113, л. 26. Думите са от разговор с нашия външен министър И. Башев на 18 яңуари 1971 г.

76 Такива са впечатленията на българските дипломати, а и анализите на ръководството на ПОРП. Ето извадка от доклада на новия български посланик Георги Богданов за 1971 г.: "*В средите на научно-техническата интелигенция се констатира интерес към въпросите от икономически характер – производителността на труда, организацията на труда, техническия прогрес*". Пак там, а. е. 2162, л. 210. Но и "*Част от полската творческа интелигенция не е убедена, че социализмът в Полша е победил окончателно; не поддържа ръководната роля на партията; чужда ѝ е мисълта за възпитателната роля на изкуството, за връзките на твореца с трудещите се*". Пак там, л. 235. Заслужава да се цитира мнението и на един от идеолозите на ПОРП Йежи Вятр за или по-скоро против полската интелигенция: "*Интелигенцията се формира не като съратник на младата и гъвкава буржоазия в борбата ѝ за модернизиране на страната, а по-скоро като спътник на помешчиците – сила, която ги следва в процеса на тяхната социална деградация. Полският интелигент, даже произлязъл от народа, бе продукт на дворянската култура, а това в значителна степен определи мястото му в обществото*". Пак там, л. 210.

ни пред трудни проблеми. ПОРП съдържа в името си "работническа", но точно работниците нападат и подпалват местните ѝ центрове (в Гданск и Шчечин, а правят опити и другаде). Профсъюзите са прескочени при опита на работниците да организират своя протест и в стачните комитети няма профсъюзни дейци. При това не просто мнозинството, а всички участници в бунтовете са на младежка възраст. На практика официалните институции са атакувани или бламирани. Това налага спешни промени.

На 24-25 февруари 1971 г. пленум на Централният съюз на профсъюзите (ЦСПС) избра нов ръководител – В. Кручек, който декларира: "*Главното ударение на работата на профсъюзите трябва да бъдат социално-битовите въпроси*"[77]. Профсъюзите получават държавна подкрепа за нови социални придобивки и за подмяна на кадрите. По думите на секретаря на ЦСПС Р. Поспешински: "*През изтеклите 8-9 месеца бе направено в някои области повече, отколкото за цялата петилетка... много работници бяха взети на работа в профсъюзите. Нашите усилия са насочени към възстановяване на доверието към профсъюзите и към широки консултации с колективите, изслушване на всички работнически искания*", с 20% е намален апаратът, сменени са председателите на 7 от големите профсъюзи и 296 от дейците на средно равнище[78].

Пред младежките организации стои трудната задача да въздействат на младежта. А анализите на младежките организации, сред които започва да се говори за ново обединение (след като през 1956 г. се разпада единната младежка организация), показват по-скоро обратните тенденции: "*Сред някои младежи и младежки среди съществуват ревизионистични изказвания и схващания за бъдещето социалистическо развитие на Полша, увеличават се разговорите за привлекателността на буржоазната демокрация*"[79]. Предизвиканите дискусии допълнително увеличават проблемите, тъй като студентите по-скоро изразяват съжаление, че не са подкрепили работниците, отколкото ги осъждат. Продължава и започналото през 1968 г. сближение между студентите и църквата[80]. ПОРП запазва контрола си върху ръководствата на трите младежки организации, но не и върху полските младежи.

Ожесточението на разбунтувалите се работници от Крайбрежието е насочено преди всичко срещу управляващата ПОРП. Тя се опитва да от-

---

[77] ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2122, л. 87. Информация от 10 март 1971 г. на М. Узунов по някои слабости на профсъюзите в Полша.

[78] Пак там, а. е. 2163, л. 120-125.

[79] Пак там, а. е. 2122, л. 39. Информация от 1 февруари 1971 г. на Петър Велков за отражението на декемврийските събития сред младежта и младежките организации.

[80] Пак там, л. 114-128. Информация от 14 април 1971 г. на П. Велков относно проведените пленуми на Централните ръководства на младежките организации в Полша.

реагира по най-лесния начин – като сменя ръководството си, а по-късно и прочиства апарата си. През 1971 г. се подготвя поредният Шести конгрес на ПОРП, който по същество е извънреден, макар и да не е обявен за такъв. Още в предконгресния период са сменени повечето воеводски ръководители, за да може гневът и недоверието на работниците да се прехвърли върху тях. В резултат на чистката през 1971 г. от ПОРП отпадат около 100 хил. членове, а са изключени 10 хил., като на още 30 хил. са наложени различни партийни наказания. Сменени са 11 от 19-те воеводски секретари на ПОРП, както и 40% от секретарите на по-ниско равнище. Същевременно са приети около 50 хил. нови членове, така че ПОРП отново наброява 2 млн. и 270 хил.[81] Конференциите на ПОРП по Крайбрежието показват промяната – недоволството от властта е все по-открито[82]. Кризата засяга пряко ПОРП, но с драстични смени в ръководството и кадрите тя се надява на ново доверие, което се оказва още по-крехко от даденото на Вл. Гомулка през 1956 г.

Реакцията на т. нар. братски страни е тревожна. Само че тяхната тревога е обърната не толкова към проблемите на Полша, колкото към възможността тези проблеми да се прехвърлят и при тях. Страхът, съчетан с неизлекуваните рани от интервенцията на Варшавския договор в Чехословакия на 21 август 1968 г., прави социалистическите страни много внимателни към новото ръководство. Те веднага заявяват готовността си да му помогнат със заеми и хранителни стоки. Единствено Югославия гледа по-различно на събитията – тя подкрепя работниците и промените, които те са предизвикали, тъй като вижда в тях своя собствен модел – социализъм на "работническото самоуправление"[83].

Българската реакция на полската криза от 1970 г. няма особено значение нито за Полша, нито за Източния блок, но характеризира българския модел на държавен социализъм. Тя продължава традицията българското ръководство да гледа на Полша с подозрение заради католицизма, бунтовността и склонността на поляците към интелектуални свободи. Критичността към проявите на либерализъм в политиката на ПОРП пронизва официалната българска документация, но се проявяват и специфи-

---

[81] ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2162, л. 215-216. Доклад от 13 ноември 1971 г. на посланик Г. Богданов.

[82] Сигнал за това са изказванията и зачеркванията при избора на нови ръководни постове. Пак там, а. е. 2122, л. 150-154. Информация от 26 април 1971 г. на М. Узунов за воеводските отчетно-изборни конференции на ПОРП.

[83] Пак там, л. 2-5. Информация от 23 януари 1971 г. на И. Иванджийски за работата на югославските журналисти в Полша. В информацията си от март 1971 г. В. Цветков съобщава от Белград: *"Тези дни в Югославия излезе книгата "Работнически съвети в Полша". Чрез нея се създава впечатление за стремеж към "самоуправление" в Полша, по подобие на "самоуправлението" в Югославия"*. Пак там, л. 92-98.

ки. Такава е позицията на Венелин Коцев в началото на март 1971 г., когато на среща с представители на творческата интелигенция той характеризира работническия бунт като проява на "*жесток идеологически двубой между двата свята*" и го сравнява със случилото се през 1956 г. в Унгария и през 1968 г. в Чехословакия[84]. Никъде другаде в Източния блок или в останалия свят не се предлага подобна интерпретация на събитията. Дори съветската позиция е, че става дума за обосновано от икономически причини спонтанно недоволство. Целта на изказването на В. Коцев е по-скоро вътрешна – да се дисциплинират българските творци. Тази позиция е типично българска и се проявява не само в този момент.

Вторият случай показва колко сериозно българското партийно ръководство реагира на полската криза. За опасностите, които създават работническите бунтове за цялата система, говори една "Сигнална записка", подписана от директора на Института за съвременни социални теории Рубен Аврамов (изготвена е от Стела Авишай), до Венелин Коцев. В нея са посочени теоретичните предизвикателства към "реалния социализъм", формулирани от френски теоретици: "*Бунтът на работниците в Полша е съвсем ново явление в политическия живот на социалистическите страни. За първи път избухва чисто работническо движение отдолу, което издига не само икономически, но преди всичко политически искания. Рядко марксистката схема се е потвърждавала до такава степен: пролетариатът се разбунтува срещу една склерозирала държава и срещу една склерозирана партия*"[85]. Българските опасения са свързани и с въздействието на новите средства за комуникация, проникващи през политическите бариери (тогава транзисторните радиоприемници). Предложените контрамерки обаче се свеждат до традиционната пропаганда на "*положението, мястото и ролята на работническата класа в нашето общество*", лекции за работнически колективи и външна пропаганда[86]. Макар и изразена само във вътрешнопартийното пространство, тревогата в ръководството на БКП показва, че параметрите на проблема са осъзнати.

Работническите бунтове, избухнали в края на 1970 г. на полското Крайбрежие, са поредната стъпка на полското общество към излизане от държавния социализъм. До окончателния му крах все още е далеч, но през 1970-1971 г. става ясно, че властта вече не може да разчита на подкрепата на работническата класа. Стесняващата се социална база на свой ред предопределя и неуспеха на опитите за модернизация и маркетизация на икономиката, а оттам до пълното изчерпване на властовите ресурси на ПОРП пътят е кратък.

---

84 Пак там, а. е. 2144, л. 60. Кореспонденция на БТА.

85 ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 2135, л. 46. Сигнална записка от 6 март 1971 г. на Р. Аврамов.

86 Пак там, л. 48-49.

ЦИКЛИТЕ В ИСТОРИЯТА НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ

Историята на Чехословакия представлява рядък случай в съвременната европейска история. Тя ни дава пример за завършен цикъл – създаване, развитие, преминало през всички фази на характерните за Европа етнонационални, политически и икономически проблеми, през окупация, разпадане и ново възкръсване, през дълбоки социални преобразования, цивилизационна криза, за да достигне в края на краищата до своя може би не съвсем естествен, но затова пък логичен завършек. И всичко става в рамките само на XX в. Държавата Чехословакия следва стриктно хода на европейското развитие – тя се ражда в голямото преначертаване на политическата карта на Източна Европа след Първата световна война и приключва съществуването си при разпадането на Източния блок след краха на комунизма в края на 80-те години.

Почти 75 годишното държавно съществуване на Чехословакия – от създаването ѝ на 28 октомври 1918 г. до договореното ѝ разделяне на 1 януари 1993 г., в европейския контекст не изглежда много продължително, ако обаче внимателно се вгледаме в неговите характеристики можем да направим интересни изводи. Дори беглият поглед върху повратите в развитието на тази малка, но важна европейска държава, разположена в центъра на континента, ни насочва към ясно изразената цикличност на нейната история. Затова сред чехите е добила широка популярност тезата за магическата историческа роля на годините, които завършват на цифрата 8. И действително, като се започне от рождената дата – 1918 г., могат да се изброят още няколко години, завършващи на 8, които не само поставят вътрешните граници на чехословашката история, но и променят рязко посоката на развитието ѝ. Такива са още 1938, 1948, 1968, 1988 г. Вярата в самостоятелната роля на цифрата, с която завършва една година, може да въздейства върху масовото историческо съзнание, науката история обаче едва ли трябва да се възползва от този привлекателен и популярен, но несериозен метод за обяснение на станалото в миналото и ставащото в настоящето. За историците събитията имат много по-дълбока мотивация, която се опитваме да открием, изследваме и предложим на читателите, като в същото време не отричаме ролята и на голямата историческа примадона – случайността.

Обяснението защо през повечето години, завършващи на цифрата 8, в историята на Чехословакия стават повратни събития, едва ли е в условностите на летоброенето. Далеч по-лесно можем да си ги обясним с основните тенденции в европейската история. Най-кратко това обяснение звучи по следния начин:

– През есента на 1918 г. поражението на Централните сили в световната война предизвиква краха на източноевропейските империи. Именно върху техните отломки израстват множеството нови национални държави, една от които е и Чехословакия;

– Само двадесет години по-късно, през 1938 г., нацистка Германия започва открита атака срещу Версайския мир. В хода на новото прекрояване на европейските граници Чехословакия е сред първите жертви (всъщност тя е втора след Австрия, но е първата с негерманско население). Повратът към гибел на държавата е осъществен с решенията на Мюнхенската конференция (29-30 септември 1938 г.), когато представителите на четирите велики държави, между които е и основната чехословашка външна опора Франция, принуждават Чехословакия да се откаже от Судетската област и така обричат цялата държава на скорошно унищожение;

– Още в края на следващото десетилетие, през 1948 г., възстановена Чехословакия отново се намира на кръстопът, но и този път изборът ѝ зависи по-малко от действията и вижданията на нейните политици и граждани и повече от външния фактор. В сблъсъка между прозападната парламентарно-демократичната концепция на партиите около президента Едвард Бенеш и комунистическата, следваща съветския модел, побеждават комунистите. И този път чехите и словаците следват общата за Източна Европа тенденция, разликата е в това, че те най-дълго устояват в съпротивата си срещу сталиновия модел – в другите държави от региона повратът е още през 1946 или 1947 г.;

– За избухването на поредната криза са необходими още 20 години. През 1968 г. стремежът на чехите и словаците да се върнат към принципите на политическата демокрация предизвиква дълбоки промени и надежди в Чехословакия и нарастваща тревога сред съюзниците им от Варшавския договор. Накрая точно войските на 5-те военно-политически съюзнички на Чехословакия слагат край на демократичния експеримент. На пръв поглед чехословашкото движение за демокрация изглежда уникално за Източна Европа, но не бива да забравяме, че през март 1968 г. се бунтуват полските студенти и интелектуалци, а дори още по-войнствени са френските студенти през май на същата година;

– И накрая, 20 години по-късно, настъпва последната повратна криза в историята на Чехословакия. През 1988 г. открито се възражда антикомунистическата съпротива на чехи и словаци, с което започва началото на края на "реалния социализъм". Но и в този случай събитията в Чехословакия се развиват в рамките на общия източноевропейски процес на рухване на следвоенната политическа система.

С други думи първият извод, който може да се направи при прегледа на важните гранични дати от историята на Чехословакия, е, че нейната история следва всички големи повратни на европейската, което доказ-

ва и неотменимата ѝ европейска принадлежност. Тази особеност, наред с високите икономически и социални показатели, обосновава пред света и в държавата не само географската, а и социално-политическата ѝ принадлежност към Европа, за разлика от същностните дилеми, пред които са изправени други страни от същия регион[1].

Не са много източноевропейските държави, които не само са част от големите европейски процеси, но са заставали и в центъра им – при Чехословакия е точно така. За две от граничните ѝ дати – 1938 и 1968 г., със сигурност може да се твърди, че са свързани със събития, повратни и за Европа. При първата – 1938 г., четирите водещи личности в тогавашната европейска политика – германският фюрер Адолф Хитлер, италианският дуче Бенито Мусолини, британският премиер Невил Чембърлейн и френският министър-председател Едуар Даладие се събират с намерение (поне що се отнася до последните двама) да спасят европейския мир. И вярват, че го правят като прехвърлят земите на судетските германци от демократична Чехословакия към вече нацистка Германия. Всъщност хладнокръвно жертват Чехословакия, без с това да осигурят европейския и световния мир. Както често се случва в историята – резултатът се оказва противоположен на намеренията – с това решение те подпомагат подготовката на Германия за голямата ѝ война срещу Западна Европа, сиреч срещу самите себе си.

При втората – 1968 г., не толкова опитът на Чехословакия да изгради социализъм "с човешко лице", а прекъсването му от войските на Варшавския договор, започва един от големите спорове между водещите в епохата на студената война групировки – тези на Изтока и на Запада. Значимостта на станалото след 21 август 1968 г. също надхвърля чехословашките граници – то предизвестява краха на "реалния социализъм", а замразеният с военна сила политически процес само забавя тази развръзка с 20 години. Или ако си послужим с думите на един от големите източноевропейски мислители Лешек Колаковски – от 1968 г. нататък социализмът престава да бъде интелектуален проблем и се превръща във властови[2].

Втората особеност в историята на Чехословакия, е продължителността на циклите, очертани от кризисните години. Повратите следват

---

1 Всъщност проблемът за идентичността на източноевропейските държави възниква след 1989 г. и още в първите месеци след революционната есен на тази година се очертава новата граница, разделяща безспорно европейската Централна Европа от съмнителната в това отношение Югоизточна (Балканите) и същинска Източна Европа (териториите на Съветския съюз), което личи ясно в западните публикации. Вж.: Eastern Europe... Central Europe... Europe. Ed. by *St. R. Graubard*. Westview Press. Boulder-San Francisko-Oxford. 1991.

2 Цит. по *Crampton, R. J.* Eastern Europe in the Twentieth Century. Routledge. London and New York. 1995, p. 341.

почти равномерно на всеки 20 години. Нормалното или поне безкризисно развитие на държавата всеки път продължава само две десетилетия, след което идва сривът. Единствено изключение от това правило е цикълът между 1938 и 1948 г., който продължава два пъти по-кратко – само 10 години. Но в този случай трябва да се припомни, че в десетилетието между 1938 и 1948 г. Европа и светът преживяват втората, още по-опустошителна война, ускорила историческия ритъм в живота не само на чехи и словаци, а и на света. Въпросът, който по-скоро би трябвало да занимава историците, е дали чехословашките двадесетгодишни цикли се дължат на потенциала ѝ за безкризисно развитие на съответния етап или са предизвикани от външната намеса. Особеното разположение на Чехословашката република в центъра на Европа сред силни съседи с ясно изразени интереси към нейни територии или към вътрешно- и външнополитическите ѝ позиции я прави много зависима от геополитиката. Затова и продължителността на циклите се определя в по-голяма степен от външнополитическите условия, отколкото от вътрешните проблеми на Чехословакия.

И последната обща характеристика на кризисните години се състои в това, че при всяка от тях Чехословакия не просто изживява криза, сблъсък на политически сили, катарзис и продължава историческото си развитие, а те са повратни – всяка криза приключва един етап и започва ново развитие в нова посока. Това обстоятелство характеризира кризисните години като гранични за историята на Чехословакия.

Особеностите на 75-годишната история на Чехословакия, макар и в рамките на общия източноевропейски модел, ми дават основание да направя малко по-широка характеристика на всяка от кризисните за Чехословакия години.

Известен факт, макар и не много популярен, е, че модерното съществуване на държавите от Източна Европа не започва без намесата на великите сили. Нито една от националните държави в региона не е създадена благодарение единствено и само на собствените ѝ военни или политически усилия. Но докато европейският Югоизток (Балканите) е структуриран в конкуренция преди всичко между Русия и Австрия (от 1867 г. – Австро-Унгария) за османското наследство през XIX в., то в Централна Европа това става значително по-късно, едва в края на Първата световна война. При всички случаи обаче един от важните въпроси за психологическото равновесие на младите държави е дали свободата им е подарена или е извоювана. От отговора му, който в повечето случаи се намира по средата между едното и другото твърдение, зависят първите стъпки на новата държава на международната арена, както и вътрешнополитическата ѝ стабилност. Този проблем стои и пред създателите на Чехословакия, сред които са Томаш Г. Масарик, Карел Крамарж, Едвард Бенеш.

И тримата големи политически дейци и мислители на чешкото националноосвободително движение са повече реалисти, отколкото нацио-

нални романтици. Като прибавим към този факт и добре структурираната партийна структура, която съдържа всякакви идейни и външнополитически ориентации, можем да разберем защо след края на войната Чехословакия е сред най-облагодетелстваните нови държави. Националната стратегия на чехите и словаците се съобразява стриктно с превратностите на войната, както и с плановете на воюващите групировки и това ѝ позволява през 1918 г. да е в хармония с вижданията на победителките от Антантата. Добрите контакти с водещите европейски и американски политици, националното представителство в Париж, многобройните пътувания на Масарик, както и активната му дипломатическа дейност в Новия свят са най-важните елементи от чешкото усилие за независимост[3]. Но може би най-значимото в това отношение е решението, взето съвместно от чехи и словаци, за създаване на обща държава (каквато не е съществувала никога преди това)[4].

Другата страна от борбата за национална независимост е собственото военно участие. По разбираеми причини в случая не се брои участието на мобилизираните чехи и словаци в австро-унгарската армия, първо, защото тези войници се прочуват не с военните си качества, а с масовото си предаване в плен[5], и второ, защото тази армия търпи поражение във

---

3 С подробен отчет за изключителната активност на чешкия мислител и политик, кръстосал Европа, Азия и Северна Америка в годините на войната разполагаме благодарение на собствения му разказ. *Masaryk, T. G.* Svetova revoluce. Za valky a ve valce. 1914-1918. Praha, 1930.

4 Решението за обединение на чехи и словаци в една държава има прагматична обосновка – тя да бъде жизнеспособна. Инак различията между двете общности са не по-малко от подобията – в чешките земи промишлеността е високо развита, докато словашките са изостанали, чехите са по-скоро светски настроени, докато словаците са силно вярващи католици, чешките земи са в австрийската част на империята, докато словашките принадлежат към унгарската корона, чешкото образование и култура са на европейско равнище, докато словашките тепърва се раждат и т. н. Различията карат представителите на словаците в САЩ, подписали на 22 октомври 1915 г. Кливлъндското споразумение, а на 30 май 1918 г. и Питсбъргското за обединена държава, да гарантират правата на сънародниците си с обещания, че в бъдещата обща държава: "*Словакия ще има своя собствена администрация, свое събрание и свои съдилища. Словашкият ще бъде основен език в училище, в учрежденията и в обществения живот*". *Galandauer, J.* Vznik Ceskoslovenske republiky 1918. Programy, projekty, predpoklady. Praha, 1988, s. 299.

5 На масовото преминаване в плен се дължи и решението в Русия да се сформира от пленниците самостоятелен чехословашки военен корпус. През пролетта на 1915 г. на руска страна преминават: през март 9 роти от 11 Писецки, 3 роти от Терезински пехотен полк, през април хиляда войници от 28 Пражки пехотен полк заедно с офицерите си, през май 1500 войници и офицери от 36 Младаболеславски пехотен полк, а в края на 1916 г. в Русия вече има около 200-250 хил. чехи и

войната. Въпреки подчертаната липса на въоръжено националноосвободително движение на чехи и словаци в Австро-Унгария (за разлика например от поляците) и предпочитанието им към дипломатическите механизми, новата държава има с какво да се гордее и във военно отношение. Още при създаването си тя успява да сформира самостоятелни въоръжени сили както в Русия – известния чехословашки корпус, така и на италианския, и на западния фронт. Военният принос на чехи и словаци се оказва важен в спора за границите, а и за самочувствието на младата държава.

Най-дълбоки са промените в политическите характеристики. Като излиза от старата монархия новосъздадена Чехословакия загърбва старото държавно устройство и в края на 1918 г. тръгва към републиката и парламентарната демокрация. Нещо повече, чехите и словаците най-умело в региона успяват да съчетаят стремежа към национална независимост със социалните идеали, култивирани в продължение на дълги години от социademократическото движение, а и от просветения хуманизъм на Масарик[6]. Затова в първата републиканска конституция присъстват идеите за социализация и за икономически права, наред с гражданските. На тази особеност вероятно се дължи и фактът, че Чехословакия цели 20 години се оказва единствената в Източна Европа стабилна демокрация, незаплашена от авторитарни, монархически или профашистки преврати и режими, заобиколили я от всички страни през 30-те години.

Но Чехословакия остава остров на демокрация и стабилност в Източна Европа само до 1938 г. Разтърсилата света голяма икономическа криза от края на 20-те и началото на 30-те години възпламенява тлеещите малцинствени противоречия. Следвайки общия модел в региона и в демократична Чехословакия една трета от населението не е нито чешко, нито словашко (словаците са 15% и заедно с етническите малцинства са половината от населението). По-голямата част от етническите групи разполага с пълни малцинствени права, това най-вече се отнася за около 3-те милиона германци, но икономическите трудности от началото на 30-те години ги насочват към внесения отвъд границата хитлеров реваншизъм.

Судетската област, населена с германци и разположена на границата с Германия, през 1919 г. е присъдена на Чехословакия по икономически (добиваните в нея суровини са необходими за чешката промишленост) и стратегически (засилване на Чехословакия като опора на френското влияние срещу германската опасност) причини. През 1938 г. Хитлер изважда етническата карта, за да поиска преразглеждането на границите. За целта е подготвена стратегия на нарастващи искания "стъпка по стъпка" – от желанието за равно участие на судетските германци в местната

словаци. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. М., 1988, с. 278.

6 *Баева, И.* Днешните проекции на делото на първия президент на Чехословакия Томаш Г. Масарик – Ново време, кн. 5, 1997.

администрация, през нейното пълно овладяване, изтеглянето на чехословашките чиновници, автономия на областта и накрая до отделянето ѝ от Чехословакия[7]. Реализацията на този план е стриктно координирана с външнополитическите действия на Хитлер, а за да бъде приспано вниманието на властите в Чехословакия започва едва след "студения аншлус" на Австрия към Германия от март 1938 г.[8] Само месец след аншлуса судетските германци издигат т. нар. Карловарска програма за автономия на Судетите, а вече през май нацистка Германия струпва войски на границата. Твърдата позиция на правителството в Прага, обявило частична мобилизация и получило подкрепа от Франция и Англия, осуетява кризата. Но както се оказва, не успява да я предотврати, а само я отлага с няколко месеца.

С майската криза започва европейската намеса в спора – Великобритания предлага услугите си за арбитър между германци и чехи. Мисията на лорд Рънсиман[9] през лятото на 1938 г. води до отстъпки на пражкото правителство пред судетските германци – четвъртият правителствен план почти напълно се съобразява с програмата от Карлови Вари. Но когато изглежда, че спорът може да бъде уреден, избухва нова криза. На 7 септември 1938 г. в Остравска Морава по време на германска демонстрация полицай удря с палка депутата от Националното събрание Франц Май. От този момент конфликтът става неразрешим – не помага нито уволнението на виновния полицай, нито на шефа на полицията. На 10 септември започват демонстрации, въодушевени от лозунга "Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer" ("Един народ, един Райх, един фюрер")[10], а Хитлер официално поема ролята на защитник на сънародниците си отвъд границата. Следва "умиротворителната" намеса на британския премиер Невил Чембърлейн, срещите му с Хитлер и в крайна сметка отказ от подкрепа за Чехословакия – основен източноевропейски съюзник на западните демокрации. От днешна гледна точка ултиматумите на Франция и Великобритания към правителството на Чехословакия са христоматийни примери за

---

7 *Bruegel, J. W.* Czechoslovakia Before Munich. The German minority problem and British apeasement policy. Cambridge University Press, 1973, 127-174.

8 По време на аншлуса, на 13 март 1938 г., маршал Гьоринг по поръчение на Хитлер двукратно уверява чехословашкия посланик в Берлин Мастни, че Третият райх "*няма намерение да предприема каквото и да било срещу Чехословакия*", "*няма агресивни намерения и се стреми към подобряване на взаимните отношения*". *Landau, Z., Tomaszewski, J.* Monachium 1938. Polske dokumenty dyplomatyczne. s. 47.

9 *Doudera, Karel.* Jak se rpzhoupaval zrady zvon. Praha 1983, 199-226.

10 *Heck, Roman i Marian Orzechowski.* Historia Czechoslowacji. Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1969, p. 361.

това как лесно големите държави жертват интересите на по-малките си съюзници[11].

На Мюнхенската конференция (29-30 септември 1938 г.), на която не са допуснати пристигналите там представители на Чехословакия, бързо и категорично е решена съдбата на тази държава. За десет дена Судетската област трябва да бъде предадена на Третия райх[12], а остатъчна Чехословакия получава гаранции, но само от Франция и Великобритания, докато Германия и Италия ги обещават, но след като бъдат задоволени претенциите на Унгария и Полша. Решението за Судетската област на пръв поглед изглежда етнически справедливо, но е гибелно за Чехословакия, тъй като до 1938 г. Судетите са били органична част от тази държава – от нейната икономика, отбранителна стратегия и гранични укрепления.

Мюнхенският диктат не само оставя Чехословакия безсилна пред военната опасност, а променя изцяло политическия ѝ живот. На мястото на стабилните демократични институции – пъстрия политически парламент, президента демократ Едвард Бенеш, реалното прилагане на гражданските права, бързо идват заетите от Германия ограничения и забрани за политическа дейност, новия президент Емил Хаха (след като Бенеш подава оставка, убеден в нежизнеспособността на остатъчна Чехословакия), обособяването на Словакия, изграждането на единна политическа структура. Краткият и нестабилен живот на Втората република Чехо-Словакия показва колко лесно източноевропейският авторитаризъм взима връх в една застрашена отвън държава, за дни Чехо-Словакия влиза в руслото на характерната за Източна Европа недемокрация. Следват тежки години на разпадане на държавата под натиска на националния сепаратизъм и най-

---

11 Още в първата нота на правителствата на Великобритания и Франция от 19 септември 1938 г. позицията е категорична: "*Представителите на двете страни са убедени, че в резултат на неотдавнашните събития се е създало такова положение, че по-нататъшното запазване в границите на чехословашката държава на районите, населени предимно със судетски германци, фактически не може да продължава, без да се поставят под заплаха интересите на самата Чехословакия и интересите на европейския мир... поддържането на мира и сигурността и жизнените интереси на Чехословакия не могат да се осигурят ефективно, ако тези райони веднага не бъдат предадени на Германския райх*". Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937-1939. т. 1, Москва, 1981, с. 170. А след като чехословашкото правителство се опитва да предложи арбитраж за Судетската област, британският отговор е още по-категорично отрицателен. Пак там, с. 188.

12 Пак там, 230-234, 237-238. А на недопуснатите до конференцията чехословашки представители, които се опитват да изразят своята гледна точка, английският представител заявява: "*Ако вие не го приемете* (споразумението), *ще си уреждате отношенията с Германия съвсем сами. Може би французите ще се изразят по-любезно, но ви уверявам, че те споделят нашата гледна точка*". Пак там, с. 235.

дългата за европейска държава германска окупация (15 март 1939 – 9 май 1945 г.).

Възродена след поражението на Тристранния пакт Чехословакия се опитва да възстанови демократичните принципи на Първата република, но едновременно с това и да се предпази от нейната трагична съдба. Изводът от трагедията е ясен – западната подкрепа не е достатъчна гаранция, тя трябва да бъде дублирана и от източна. За новия стар президент Бенеш и за всички политически сили във възродена Чехословакия conditio sine qua non е приятелството на СССР. То означава и нещо повече – съобразяване с политическото влияние на източния съюзник[13]. Три години трае колебанието между "некласовия национален социализъм" на умерените левоцентристки партии и комунистическата интерпретация на социализма[14], докато в началото на 1948 г. предчувствието за сблъсък между двете концепции става осезаемо. Във всички останали държави, нови съюзници на СССР, решението за посоката на развитие вече е взето – в Полша още при изборите от януари 1947 г., в Унгария – през лятото-есента на с. г., в България и в Румъния почти едновременно с изборите от есента на 1946 г. и унищожаването на легалната опозиция през 1947 г., да не говорим за Югославия и Албания, където спорът на практика не е и започнат, или за източната окупационна зона на Германия, където посоката се определя от съветската окупационна администрация.

В такава обстановка избухва т. нар. Февруарска криза в Чехословакия, която по-късно е наречена от победителите "победоносен февруари", а от победените "държавен преврат"[15]. Тя има и своя чехословашка специфика – за разлика от останалите "народнодемократични" страни, където инициативата през цялото време е в ръцете на комунистите, тук умерените центристки сили решават да започнат противопоставяне с надежда-

---

13 *Dr. Edvard Benes.* Pameti. Od Mnichova k nove valce a k novemu vitezstvi. Orbis-Praha, 1947.

14 *Волокитина, Т. В., Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова.* Народная демократия: миф или реальност? Общественно-политические процессы в Восточной Европе 1944-1948 гг. М., 1993, 118-135.

15 Литературата по въпроса е огромна и с противоположна интерпретация. Като държавен преврат са представени от: *Ripka, Hubert.* Czechoslovakia Enslaved. The Story of Communist Coup d'Etat. London, 1950; *Fejto, Fr.* Praski zamach stanu 1948. Warszawa, 1984; *Kaplan, Karel.* The Short March. The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945-1948. London, 1987. А като революционна победа от: *Резонов, П. И.* Историческое значение февральских событий 1948 г. в Чехословакии. Новая и новейшая история. 1969, кн. 1; *Кузьмин, В. Ю.* Историческое значение победоносного февраля 1948 г. в Чехословакии. Новая и новейшая история, 1988, кн. 11; *Snitil, Zdenek.* Vitezni Unor a jeho mezinarodni vyznam. Praha, 1983; *Hribek, Bruno.* Vitezny Unor 1948. Praha, 1988; *Tejchman, Miroslav.* Mezinarodni vyznam Ceskoslovenskeho Unora 1948. -Slavansky Prehled, 1988, nr. 1.

та, че могат да вземат надмощие заради по-силните си позиции – президентът им симпатизира, половината министри, значителни средни слоеве, имат традиционни връзки със западните демокрации. В центъра на спора неслучайно стои основната опора на комунистите в Източна Европа – Министерството на вътрешните работи, оглавено от комуниста В. Носек. Новите назначения на комунисти в това министерство са само повод, а целта е да се наруши нестабилното равновесие между комунисти и некомунисти във властта. Министрите от трите партии – на националните социалисти, народната и демократическата, 12 на брой, връчват оставките си на президента Бенеш в очакване, че цялото правителство на комуниста Клемент Готвалд ще бъде падне и президентът Бенеш ще им възложи мандат за ново правителство. Тази позиция е изчаквателна и, както се оказва, губеща. Дотук нещата са в рамките на парламентарната процедура, но оттук тръгват в друга посока, в действие влизат нови механизми.

Готвалд не подава оставка и всичко се оказва в ръцете на президента Бенеш – дали ще подпише оставките на 12-те министри и Готвалд просто ще допълни правителството си с нови министри или няма да ги подпише и те ще запазят шансовете си. Двете споречи групировки мобилизират привържениците си, за да подсилят доводите си пред президента. Спорът се прехвърля на улицата, а в нейната мобилизация три години след началото на промените комунистите имат предимство – създадена е въоръжена работническа милиция, ангажирани са селяните, получилите земя от аграрната реформа, докато в защита на умерените излизат само студентите и преподавателите от Карловия университет. Под натиска на улицата и на съветските емисари[16] само след 5 дена Бенеш капитулира и на 25 февруари подписва оставките на 12-те министри. От този момент Чехословакия за пореден път е лишена от демократична алтернатива и на нейна почва бързо е пренесен съветският модел.

Наследеният висок икономически потенциал позволява на Чехословакия да избегне политическата криза разтърсила Полша и Унгария след смъртта на Сталин[17]. Но в средата на 60-те години възможностите на наложеното в СИВ екстензивно развитие се изчерпват. Икономистите първи предупреждават за нуждата от промени, а проф. Ота Шик започва подготовката им. Подобни търсения има и в другите страни от Източния блок, но за разлика от тях в Чехословакия икономическите реформи предизвикват политически промени. Кризата във властта започва през 1967 г. – на IV-ия си конгрес чехословашките писатели се обявяват за свобода на

16 За това говори в спомените си Павел Судоплатов от съветското външно разузнаване. *Судоплатов, Павел.* Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. М., 1997, 383-385.

17 *Баева, И.* Източна Европа след Сталин. 1953-1956. С., 1995, 231-245.

творчество, за преразглеждане на миналото[18], а студентите – за "*Повече светлина*!"

Първата половина на 1968 г. преобразява Чехословакия до неузнаваемост – още през януари е принуден да подаде оставка партийният лидер Антонин Новотни и на негово място е избран словакът Александър Дубчек, първата работа на избрания през март нов президент ген. Лудвик Свобода е да се поклони на гроба на Масарик, като добавим и новия премиер Олдржих Черник, новия председател на Националното събрание Йозеф Смрковски и на Националния фронт Франтишек Кригел става ясно, че е сменен целият ръководен екип на държавата. Новите хора са комунисти, но и убедени, че Чехословакия се нуждае от демократични промени. Те дават ход на либерализацията с Априлската програма за действие на ЧКП, която залага на чешката традиция за хуманен и просветен социализъм, на човешките нужди и интереси в икономиката, на толерантността, умерения плурализъм и индивидуалните свободи в политиката[19]. С други думи промените към демокрация са инспирирани, формулирани и реализирани от ръководството на ЧКП. Разбира се, те не могат да останат в сравнително тесните рамки на дирижираната демократизация – след ликвидирането на цензурата през март 1968 г. и с правото за самоорганизация на обществото се появяват и сили, несъгласни със социалистическата ориентация, но до края на демократичния експеримент те остават незначителни[20].

Името на музикалния фестивал "Пражка пролет" става емблема на еволюцията в Чехословакия, обнадеждила много хора от Източна Европа. По съвсем друг начин обаче се възприема чехословашкият пример от ръководствата на "братските страни" от Варшавския договор. Докато чехите се радват на намаляващите ограничения и на свободното слово, Леонид Брежнев, Валтер Улбрихт, Владислав Гомулка, Тодор Живков (да спомена най-активните) тревожно се опитват да ограничат пораженията от преразглеждането на постановките на сталиновия социализъм. На среща в Дрезден през март чехословашките представители са принудени да се оправдават, а във Варшава през юли дори и не са поканени, за да не пречат на осъждането на чехословашкия експеримент. Тревогата е изразена най-ясно от Гомулка, според когото, ако в Чехословакия се изгражда

---

18 *Hamsik, Dusan.* Writers Against Rulers. N. Y. 1971. Speeches at the IV Congress of the Czechoslovak Writers' Union June 27-9, 1967.

19 Winter in Prague. Documents on the Czechoslovak Communism in Crisis, Ed. by *R. A. Remington.* The M. I. T. Press. 88-137.

20 Според социологическо проучване от август 1968 г. само 5% от чехите и словаците искат връщането на капитализма. *Crampton, R. J.* Op. cit., p. 339.

"социализъм с човешко лице", то излиза, че в другите страни от Източна Европа той е "диктаторски, тоталитарен социализъм"[21].

На практика в средата на 1968 г. бъдещето на Чехословакия отново по-малко зависи от ставащото в нея и повече от съюзническите ѝ. В края на краищата на 21 август 1968 г. в Чехословакия нахлуват войски на Варшавския договор (два пъти по-многобройни от съветските потушили Унгарската революция от 1956 г.), чиято цел е да спрат либерализацията на социализма. Моментът е избран така, че да попречи на свикването на конгреса на ЧКП – в Словакия той трябва да започне на 26 август, а в Прага – на 9 септември. Каква опасност за СССР може да представлява конгрес на управляваща комунистическа партия? Може, ако той се готви да приеме програма и устав, формулиращи принципите на социално справедливо, но и демократично общество. С други думи опасна е възможността да се появи социалистическа алтернатива на съветския режим. Тя се крие в опита на чехи и словаци за цивилизационен избор в посока на западноевропейските хуманни ценности.

Това, което става през първите месеци и години след интервенцията от 21 август 1968 г., се нарича "нормализация", а всъщност представлява насилствено връщане на Чехословакия в лоното на догматичния социализъм, в "лагера" с всичките му политически и икономически ограничения. "Нормализацията" скъсва връзката на ЧКП с обществото и макар редът да е възстановен с цената на хиляди изключени, уволнени, принудени да емигрират, той допринася за загубената обществена легитимност на властта. Тя вече се крепи върху силата и безразличието.

Следващите 20 години минават под знака на студената война между интелигенцията и властта, война, чието олицетворение става дисидентското движение Харта'77, наречено така по името на интелигентската подписка от 1 януари 1977 г. в защита на гражданските права и свободи[22]. Политическият пейзаж дълго време изглежда безжизнено спокоен и неподвижен, докато през втората половина на 80-те години не се раздвижват застойните политически води. Промяната и този път е предизвикана отвън – от започналото преустройство (перестройка) на "реалния социализъм" в Съветския съюз. Независимо от мотивите и намеренията на новия съветски лидер Михаил Горбачов обективният резултат от действията му дава на Източна Европа възможност да излезе от сферата на въздействие на СССР, на народите тук да потърсят собствени варианти за бъдещето. За Чехословакия началото на поврата идва с 1988 г.

Събуждането на чехите и словаците от летаргията на самозатварянето в житейските проблеми и семейството е предизвикано от новите икономически трудности (направили невъзможна по-нататъшната замяна

---

21 Вж.: *Баева, И.* България и Пражката пролет 1968 г. Политически изследвания, 1993, кн. 1.

22 Charta 77 ocima soucasniku. Po dvacati letech. Praha-Brno, 1997, 295-304.

на политическите права и свободи с консуматорство) и намаляването на цензурата в СССР (гласността). Чехословашките управляващи се съпротивляват на вятъра на промяната, изненадващо задухал този път от Москва, но обществото веднага се възползва. А годината 1988 предоставя великолепни възможности за това, тъй като се отбелязва – 70 години от създаването на Първата Чехословашка република, 20 години от Пражката пролет. При това тези събития имат официален и неофициален подтекст и поставят властта пред трудния избор дали да ги отбележи като рискува да получи обратен на търсения ефект или да ги подмине и да предостави интерпретацията им изцяло в ръцете на морално съпротивляващите се.

Чехословакия обаче се е променила през изминалите от последната криза 20 години – основните действащи лица през 1988 г. не са дисидентите натрупали богат опит от противопоставянето, не са и реформатори в ЧКП (тя вече няма потенциал), а новото поколение на израсналите в епохата на безвремието, на "нормализацията", за които властта е изцяло фалшива. Те са напълно имунизирани срещу пропагандата, а и са израснали в периода след репресиите, затова не изпитват страх – може би и защото няма какво да им бъде отнето. Младите чехи и словаци са много повече европейци от своите предшественици, тъй като идеите им са в съзвучие със световните тревоги – екологията, вярата, човешките права. Нови са и формите на съпротива – младежите избират открити демонстрации без предварително разрешение. Тези прояви са посрещнати с традиционните средства за разгонване – сълзотворен газ, водни струи, палки и т. н., но те ерозират последната опора на властта, градена върху страха и апатията. Така от средата на 1988 г. обществото започва да се разбужда – 10 хиляди младежи на 21 август преминават през центъра на Прага с призив за свобода, на 28 октомври 5 хиляди се събират на Вацлавския площад със същия призив, но вече се обръщат към демократичното наследство на Масарик и Първата република, на 10 декември пак 5 хиляди участват в първата разрешена (благодарение и на посещението на Франсоа Митеран в Прага) дисидентска проява за отбелязване на 40-та годишнина на Всеобщата декларация за правата на гражданина[23]. От този момент дисидентското движение става официален опонент на властта и промяната е въпрос на време.

Казаното дотук предполага и допълнителни размисли върху историята на чехи и словаци. Във всички описани повратни години, които поставят края на един период и започват нов, обществото, гражданите не са безмълвни наблюдатели, а изразяват своето отношение – масова е радостта при обявената независимост през 1918 г., както и подкрепата за промените от Пражката пролет, както е масово и несъгласието с Мюнхенските решения от 1938 г. и с интервенцията от 21 август 1968 г. Масови

---

23 *Wheaton, Bernard & Zdenek Kavan.* The Velvet Revolution. Czechoslovzkia, 1988-1991. Westview Press, 1992, 23-28.

са демонстрациите от февруари 1948 г., както и проявите от есента на 1988 г. За добро или зло, но чехите (в по-голяма степен от словаците) винаги имат лично отношение към събитията и го изразяват като истински субект на историята. При това водеща роля има интелигенцията – ясно структурирана социална група с традиции в отстояването на истината с помощта на моралния императив. Принципът на хуситското движение "Истината ще възтържествува" е свързващото звено на всички разтърсващи събития от историята на Чехословакия, той става тяхна основна норма. И последната особеност, която произтича от горните и разграничава Чехословакия от нейните съседи от Източна Европа, са средствата – като правило те са мирни, противопоставянето рядко надхвърля пасивната съпротива, която изглежда неефективна в краткосрочен план, но винаги е по-действена и силна в историческа перспектива.

От основните тенденции в историята на Чехословакия се вижда, че тя се отличава твърде много от другите страни в Източна Европа. В исторически план Чехословакия остава вън от нормите в развитието на многобройните, разкъсвани от вътрешни противоречия и изпокарани помежду си държави от този проблемен европейски регион. Но това не значи, че нейният пример в много отношения не може да бъде използван ако не за подражание, то поне като предпочитан модел за настоящето, а и за бъдещето ни в третото хилядолетие.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ДИСИДЕНТСТВО – ОБЩЕСТВЕНИЯТ КОМИТЕТ ЗА ЕКОЛОГИЧНА ЗАЩИТА НА РУСЕ И ВЛАСТТА

Когато през 1989 г. в Източна Европа дойде времето на "големите промени" България не направи изключение и се включи в общия процес. И тя, както Полша, Унгария, ГДР, Чехословакия и Румъния, започна промените със смяна на политическия елит. Повърхностният поглед върху събитията от есента на 1989 г. може лесно да ни подведе, че всички страни от Източния блок също както и след Втората световна война са тръгнали отново заедно по общ път и в една и съща посока. Но така изглеждат нещата само на повърхността и само в началото.

Днес, десетина години след онова начало, за всички вече е ясно, че разликите са твърде много. Част от източноевропейските страни почти са стигнали до края на "пътя към Европа", който през 1990 г. бе обявен като обща цел, докато нашата, заедно с други, е все още далеч назад. Обяснения за разликите има много, но историците могат да бъдат особено полезни, защото те най-добре знаят, че корените на настоящето, а и на бъдещето са далеч в миналото. Точно търсенето на такива обяснения ме накара да се обърна към историята на българското дисидентство[1]. Негово-

---

[1] Понятието дисидентство има интересна история. Произходът му е латински – dissidens означава несъгласен, противоречащ. А политическият термин дисидентство идва от религията. През средните векове в Европа наричат дисидент всеки отстъпник от вярата и еретик, а след Реформацията понятието става синоним на противопоставяне на господстващото в дадена страна вероучение. Вярна на тази традиция е употребата на понятието дисидентство и през XX в. От 70-те години с него се наименоват онези граждани на СССР и източноевропейските държави, които открито противопоставят своите убеждения на господстващите доктрини. (Политология. Энциклопедический словарь. Москва, 1993, 102-103; New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language, 1993, p. 273) Вероятно ограниченото и късно разпространение на дисидентството като обществено движение го е направило незабележимо или неинтересно за съставителите на англоезичните справочници по политически науки или история на XX в., където то отсъства. Вж.: Блекуел. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997; *Jan Pawlowski.* Oxford Twentieth-Century World History. 1997; The Facts on File Encyclopedia of the 20th Century, gen. ed. *John Drexel.* New York-Oxford, 1991.

Българското полицейско-политическо определение на понятието дисидентство е следното: "*Това означаваше провеждане на протестни акции, които да предизвикат международен отглас и подкрепа. Това означава излизане на интелектуалци с публични декларации, обръщения, харти, критикуващи съществуващата система. Това означаваше публични процеси, осъждания и изпращане в затвора или изселвания на лидери и активисти на опозиционни гру-*

то късно раждане в България показва до каква степен българският политически елит (управляващите тогава и техните обществени опоненти) е неподготвен за прехода към парламентарна демокрация и пазарна икономика.

Съществува една основна отлика между България и централноевропейските ѝ съюзнички от Варшавския договор – Полша, Чехословакия, Унгария и ГДР. Тя е в безспорния факт, че докато във всички тях през последните двадесет години от съществуването на държавния социализъм се създават повече или по-малко организирани и многобройни дисидентски движения[2], в България несъгласието със съществуващия ред е по-скоро лична позиция, а не обществени нагласи[3]. До началото на промените в Съветския съюз, обявени в програмата за преустройство (пере-

---

пи и движения. Това означаваше изгонване от страната на лидери, оглавяващи такива движения. Това означаваше гладни стачки, протестни демонстрации. Това означаваше издания на "самиздат" в страната или публикуване на антисоциалистически писания зад граница. В крайна сметка това означаваше да има опозиционни сили, организирани групи и движения, които, водени от различни мотиви, да са способни да провеждат открита, полулегална или нелегална антикомунистическа дейност и пропаганда. И най-вече, да водят борба и да правят опити за промяна на системата в страната." Бончо Асенов. От Шесто за Шесто. С., 1994, 130-131.

2 Публикациите, посветени на инакомислието в Централна Европа, са многобройни. Ще цитирам само някои от тях: *Miklos Haraszti.* The Velvet Prison. Artists Under State Socialism. New York, 1987; Writings On the East. Selected Essays on Eastern Europe from the New York Review of Books. 1990; Sloboda. Czechoslovakia's Road to Freedom. The American University Journal of International Affairs. 1990; *Vaclav Havel.* Open Letters. Selected Writings 1965-1990. New York, 1991; *Ash, Timothy Garton.* The Polish Revolution. Solidarity. Vintage Books, 1985.; Krajobraz po szoku '68. Warszawa, 1989; *Вацлав Хавел.* Силата на безсилните. Избор, 1994; From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe Since 1945. Oxford University Press, 1991; *Adam Michnik.* Z dziejow honoru w Polsce. Warszawa, 1991.; *Dariusz Cecuda.* Lexicon Opozycji politycznej 1976-1989. Warszawa, 1989; *Jacek Kuron.* Wiara i wina. Wroclaw, 1995; Политические партии и движения в Восточной Европе. М., 1994.

3 Това пролича при спора около речника на източноевропейското дисидентство. Българите в него се оказаха напълно неизвестни на обществото личности, които са се противопоставили и са били наказани за това, но техният протест не се е превърнал в обществено значим факт, не е могъл да стане пример за инакомислие. В същото време не може да се отрече, че има редица противопоставяния в рамките на БКП, които водят до заговори и до процеси, но тази тенденция няма нищо общо с дисидентството. Сведения за последните дава Димитър Иванов, който разполага с тях благодарение на поста си в Държавна сигурност. *Димитър Иванов.* Заговорите срещу Тодор Живков. С., 1992; *Същият.* Противопоставянето 1956-1989. С., 1994.

стройка) на последния генерален секретар на ЦК на КПСС Михаил Горбачов, не може да се говори, че в България съществува някакво организирано несъгласие с властта. Затова и историята на българското дисидентство следва началото на съветската "перестройка".

Обявените от М. Горбачов намерения да обнови и преустрои социализма, за да го направи по-силен и жизнеспособен, са приветствани горещо от интелигенцията в България, която отдавна, макар и умерено "по български", е критична към властта. Но и през първия етап от съветската "перестройка" (1985-1987 г.) интелигентското недоволство не води до организирано противопоставяне. Едва 1987 г. носи поврат, чието начало пак се свързва с "гласността", обявена от Горбачов на Януарския пленум на ЦК на КПСС. Тя дава на съветските средства за масова информация свободата да обсъждат най-спорните и болни проблеми от миналото и настоящето на Съветския съюз. И тъй като никой няма съмнение във връзката на източноевропейския социализъм със съветския, то разкритията на съветските медии за престъпленията не само от времето на Сталин, но и в цялото съществуване на Съветския съюз се отразяват болезнено върху властта в Източна Европа. Обществото също реагира – в България своеобразно с рязко увеличеното търсене на съветски вестници и списания. Легитимността на властта започва да се подронва от разкритията на собственото ѝ минало.

Радикалният етап на "перестройката" (1987-1989 г.) очертава и нарастващо разминаване между съветската и българската политическа практика. В началото Тодор Живков посреща добре идеята за преустройство на социализма, но реагира отрицателно, след като Горбачов се опитва да започне разграждане на системата отдолу (с помощта на публицисти и журналисти). Живков предпочита реформената акция отгоре[4]. В желанието си да "изпревари" и обезсили примера на съветската "перестройка" през 1987 г. българският лидер лансира Юлската концепция. В нея той предлага свой модел за преустройство – чрез смяна на собствеността върху държавните предприятия (прочутото превръщане на работниците в стопани), изграждане на частно предприемачество, премахване на символите на властта, стесняване на полето за влияние на БКП върху обществото (превръщането ѝ в "етаж на властта"), а демократизацията се изразява в дирижирано трансформиране на обществените структури и в правото на гражданите на "самодейни" организации. Започналите промени, съпроводени с противопоставяне по върховете (Живков-Горбачов), събуждат българското общество за самостоятелни действия.

---

4 Противоречията постепенно нарастват още в предходните две години поради желанието на Горбачов да замени бартерните сделки в СИВ с валутни плащания. Но откритият разрив идва след януари 1987 г. Виж: *Искра Баева.* Българо-съветските отношения в годините на "перестройката". В: България в сферата на съветските интереси (българо-руски научни дискусии). С., 1998, 118-127.

Но за открито предизвикателство срещу властта в България можем да говорим едва след учредяването на Обществения комитет за екологична защита на гр. Русе (ОКЕЗР) на 8 март 1988 г. Това е първата истинска дисидентска организация в България, затова заслужава специално внимание. Нейната история показва доколко българското общество е готово да приеме новите институции. А реакцията на властта при появата ѝ става проверка за способността на системата да реагира в необичайна ситуация. Сблъсъкът на двете позиции – поведението на дисидентите и рефлексите на властта, демонстрира политическата зрелост на българското общество година преди началото на големите промени, а е предзнаменование и за бъдещето, за реалната плуралистична политика.

Възможност да надникнем в нашето най-близко минало дава документацията по създаването на ОКЕЗР. Тя се намира в бившия Централен партиен архив (сега Централен държавен архив) и се състои от: документи на ОКЕЗР, протоколи от заседания на Секретариата на ЦК, от срещи на Секретариата на ЦК на БКП със създатели на Комитета, от заседания на Политбюро на ЦК на БКП, посветени на първата дисидентска организация. Документите са за времето от 10 март до 7 април 1988 г. и показват релефно както събуждането на тогавашното българско общество, така и състоянието на ръководството на БКП. В протоколите от разговорите се виждат големите различия в позициите на първите дисиденти пред партийния натиск и заплахата от наказания, но и противоречията в ръководството на БКП, изправено за пръв път пред открито недоволство на обществото.

През 1987 г. предизвикателната българска интелигенция получава нови оръжия за борба. "Гласността", която пристига заедно с многохилядните абонаменти за съветска преса, придава смелост и на българите. Юлската концепция също разширява границите на позволеното, защото създава институционална рамка (право на обществена самодейност) за изразяване на автентично обществено мнение, а значи и за правото на обществото да изразява недоволство. А предпоставки за недоволството има достатъчно.

"Възродителният процес" – смяната на традиционните имена на българските турци с християнски, е осъществен през 1984-1985 г. Той предизвиква глух обществен гняв – българските турци създават нелегални организации (най-известна е тази на Ахмед Доган/Мехди Доганов – Турско национално-освободително движение в България[5]), които обаче не могат да се класифицират като дисидентски, тъй като имат ясен националистически характер. По-важна за гражданското съзряване на обществото е реакцията на българската интелигенция. Почти веднага тя инстинктивно се обявява в защита на правото на българските турци да избират името си, а

5 Най-пълна документация за тази организация може да се намери в: *Тодорка Гочева*. ДПС в сянка и на светлина. Интерпрес, 1991.

това събужда чувствителността ѝ и към гражданските права изобщо. Темата за правата е основополагаща и организираща за всички дисидентски движения – най-ясно е това в Чехословакия, където общоевропейските споразумения от Хелзинки 1975 г. дават основание на стотина интелектуалци да подпишат в края на 1976 г. Харта'77 с искане властите да спазват гарантираните от самите тях човешки права[6]. България също подписва Заключителния акт от Хелзинки, но за разлика от чешката интелигенция повече от десетилетие никой нито се сеща, нито се опитва да поиска от властта да спазва документите, които е подписала.

Българските проблеми през 80-те години са и икономически. Нарастването от средата на 80-те години на външния дълг се чувства все по-осезаемо и на вътрешния пазар, а към него се добавя и енергийната криза, тласък за която дава и съветското решение да се намалят доставките на евтин нефт за България. Видимите прояви на кризата са постоянните пазарни липси на какво ли не – тоалетна хартия, резервни части, уреди, та дори лук и картофи, както и мъчителният режим на прекъснато електроподаване.

В тази ситуация идва времето, когато и българската интелигенция трябва да демонстрира способността си да стане водач и организатор в противопоставянето на обществото срещу властта. Първите ѝ плахи опити да се възползва от разрешената с половин уста свобода се оказват не особено успешни и доста болезнени. В няколко изказвания на отчетно-изборна конференция на БКП в Софийския университет през есента на 1987 г. се чуват остри критики срещу режима на Живков. Реакцията е светкавична – "провинилите" се професори Никола Попов, Недялко Белев, Васил Иванов и доц. Николай Василев, са изключени от БКП, пенсионирани или отстранени от преподаване. Протестите срещу наказанията са многобройни и на най-различни равнища[7], те са отчетени в ръководството на БКП, но наказанията не са променени. Широкият отзвук от скандала с четиримата преподаватели говори, че обществото започва да се еманципира.

---

6 Дисидентите в Чехословакия на 1 януари 1977 г. оповестяват подписката си Харта'77, в която изискват от властта да спазва подписаните от самата нея документи, са мотивирани именно от т. нар. трета кошница от Заключителния акт от Хелзинки. Charta 77 ocima soucasniku. Po dvaceti letech. Doplnek, 1997.

7 През март 1988 г. софийският партиен шеф Иван Панев изразява тревогата си за състоянието на Софийския университет във връзка с четиримата: "*Градският комитет на партията беше подложен и сега е подложен на непрекъснат натиск да си ревизираме решението и от някои работници на ЦК идва, от цялата преподавателска група, която е в СУ, такава препоръка ни направи и ЦК на РК, др. Папазов*". Протоколи от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 162.

Заслугата на интелигенцията е в материализирането на раждащото се обществено недоволство. От средата на 80-те години интелектуалната "иносказателна съпротива" или "езоповска", както по-късно я наричат Стефан Гайтанджиев и Георги Мишев[8], добива организационни форми в няколко софийски групи. Единият кръг е около Философския институт на БАН. Както и навсякъде център на дискусии стават съществуващите организационни структури – в случая профсъюзната организация. От профсъюзни проблеми философите достигат до нови искания, напр. академична автономия. В тази посока върви и научната интелигенция. Вторият кръг е на кинодокументалистите, които поради спецификата на професията си показват не само парадната, но и "тъмната страна" на живота. Социалната им чувствителност ги прави морален съдник на властта с поредица от филми за изоставени деца, за социални проблеми. Третият е оформен около историка Николай Генчев и философа Желю Желев, които провокират дискусии по дати и събития с различни от официалните интерпретации на българската история. Подобен кръг има и в Съюза на българските писатели (СБП), както с Кабинета на младите писатели, така и с поетичните изяви на Блага Димитрова, Георги Константинов, с прозаичните на Георги Мишев. Така четирите кръга на опозиционност атакуват властта в четири много болезнени пункта – философско-идеологическата ѝ обосновка, критиката на всекидневието, противопоставено на пропагандата, историческата ѝ митология и художественото ѝ пресътворяване.

Но катализатор за оформяне на истинска дисидентска структура стават не идеологическите проблеми, а екологичните. И в това отношение България не прави изключение. Причините за силната чувствителност към замърсяването на околната среда в Източна Европа са няколко. На първо място са естествените страхове на хората за здравето им, подсилени след екокатастрофата, причинена от аварията на атомната електростанция в Чернобил през пролетта на 1986 г. Втора е силната чувствителност на онова време към бъдещето на природата, на следващите поколения, формулирана и в тревожните доклади на Римския клуб. Третата е от политически характер (за дисидентството тя има най-голямо значение) – относителната безопасност на неполитически въпроси като екологичните, тъй като в този случай властта не може да приложи традиционните репресии срещу "политическите си врагове". За България непосредствен по-

---

8 Няколко години след 10 ноември 1989 г. част от българските дисиденти разказват преживявания си пред Евгения Иванова. Стефан Гайтанджиев: *"Преди, през 60-те, 70-те дори 80-те години имаше малки интелектуални кръгове, които се събираха помежду си, говореха си, но не стигаха до нещо повече от иносказателна съпротива"*. Георги Мишев: *"В България най-разпространената форма на дисидентство бе "езоповската", т. е. индиректната, завоалираната форма на съпротива срещу съществуващата система"*. *Евгения Иванова*. Българското дисидентство 1988-1989. ч. I. С., 1997, с. 18, 38-39.

вод за извеждане на екологичните проблеми на преден план става тревогата за крайдунавския град Русе. Тя дава на интелигенцията приемлив и разбираем за всички повод за раждане на първата несанкционирана от властта обществена организация.

Периодичните обгазявания на Русе с хлор от химическия комбинат в румънския град Гюргево не само предизвикват недоволство сред русенци, но и създават проблеми в без друго нелеките отношения между България и Румъния. Решение може да е изграждането на пречиствателна система на Гюргевския химически комбинат, което е предлагано настоятелно от българската страна, но както и много други двустранни проблеми и този не е решен[9]. И понеже в "реалния социализъм" господства практиката трудните преговори да не се оповестяват широко, българското общество е убедено, че властта не иска да реши въпроса с Румъния, за да не си разваля отношенията с нея. Тревогата си от това състояние на нещата изразява секретарят на ЦК на БКП Стоян Михайлов на заседанието на Секретариата на ЦК от 10 март, но Чудомир Александров успокоително декларира: "*Няма никакво основание за недоволство. Всички мерки в Русе са най-широко разгласени. И решението на Министерския съвет е публикувано, в Русе няма никакво табу за темите по екологията*"[10]. Но неговото спокойствие говори главно за това, че в ръководството на управляващата БКП липсва обективна информация за обществените нагласи.

Докато в ръководството на БКП не могат да се разберат дали обществената тревога за екологичната криза в Русе е основателна или не,

---

9 Министър-председателят Георги Атанасов не иска да се публикуват сведения от трудните разговори с румънците за Русе. Причина е румънското контраобвинение, че замърсяването идва от български заводи и че българското правителство иска да прехвърли недоволството в България върху Румъния. Протокол от заседание на Секретариата на ЦК на БКП от 10 март 1988 г., л. 26. Българската страна се опитва да постигне решение на проблема по традиционния начин в рамките на двустранните преговори. По думите на Чудомир Александров: "*Няма среща-разговор на др. Тодор Живков с Николае Чаушеску, на наши ръководители с румънски ръководители, на които под една или друга форма* (въпросът) *да не е поставян... Миналата година* (1987 г.) – *Тогава по решение на Политбюро за първи път този въпрос е поставен като условие за развитие на всички отношения между България и Румъния. Без решение по този въпрос е безпредметно да разговаряме за икономиката, научно-техническото и културното развитие между двете страни*". Среща на Секретариата на ЦК на БКП с учредители на ОКЕЗР, членове на БКП, 11 март 1988 г., л. 28. Проблемът се усложнява от румънското оправдание, че заводът е построен по съветска технология. Извършената проверка показва, че изпускането на газове става не заради технологията, а заради пропуски в експлоатацията – въпреки това неудобството остава. Пак там, л. 29.

10 Срещи на Секретариата, 10 март, л. 12.

събитията се развиват бързо. Продължаващите обгазявания предизвикват протестно движение в Русе – от 27 септември 1987 г. до 10 февруари 1988 г. са организирани 4 несанкционирани протестни демонстрации и са направени опити за още 3. Недоволството се проявява и по време на изборите за местни органи на власт, когато в 144 плика вместо бюлетини са пуснати протестни листовки. През октомври 1987 г. в кампанията за защита на русенци се включва и централната преса – на 15 октомври 1987 г. органът на СБП в. *Литературен фронт* поставя чрез поета Евтим Евтимов въпроса за гласност и по екологичните въпроси, на 15 ноември *Работническо дело* публикува тревожна дописка, на 26 ноември пак *Литературен фронт* оповестява писмото на читател от Русе "Спасете моя град!", на 11 февруари 1988 г. там излиза и подборка от писма на русенци, а седмица по-късно – и статия на Руденко Йорданов, а на 8 март в. *АБВ* публикува стихотворението "Пиета" на Блага Димитрова, посветено на русенските майки. Тревогата се подклажда от репортажите на русенския кореспондент на Българското радио Любен Антонов, екологичната криза става основна тема и на изложбата на русенските художници, открита през януари 1988 г. Медийната атака продължава с писмото-призив на Съюза на българските художници, което на 12 февруари 1988 г. е публикувано във в. *Народна култура*[11]. На 27 февруари призивът е подкрепен и от физиците от Института за ядрени изследвания – писмото на проф. д-р Димитър Стоянов и още 26 физици е публикувано във в. *Орбита*.

След медиите идва ред и на обществените организации, които се включват в кампанията за защита на Русе. Все още не става дума за някакви нови структури, а за използване на съществуващите, създадени от БКП като трансмисии за ръководство на обществото – партийните организации по месторабота и профорганизациите. На 19 февруари 1988 г. на открито събрание на ППО на Физическия факултет от СУ е подкрепен призивът на художниците. Същата позиция заемат и членовете на Кабинета на младите писатели на заседанието си от 22 февруари. Обсъждането на екологичния проблем на Русе се разширява – на 25 февруари Президиумът на Съюза на учените в България приема обръщение към Асоциацията на учените в Румъния, в което иска съпричастие за решаване на проблема с обгазяването на Русе. Това обръщение не е изпратено, тъй като се задвижват забранителните механизми на отдела по идеологическа политика на ЦК на БКП. В края на февруари тревога за Русе изразява и колективът на Института по молекулярна биология – инициатор става ст. н. с. Георги Марков.

---

11 Според Димитър Иванов, който датира тази публикация с месец по-късно, заради нея главният редактор на в. *Народна култура* Стефан Продев е викан в сектор "Печат" на ЦК и след като отказва да публикува опровержение, е подложен на репресии. *Димитър Иванов*. Противопоставянето..., с. 119.

Повратен момент в трансформацията на обществената грижа за Русе в нова организационна структура, първа по рода си в България, изиграва профсъюзното събрание в Института по философия, свикано от ст. н. с. Стефан Гайтанджиев на 25 февруари 1988 г. Проблемът с Русе привлича вниманието на Гайтанджиев още през септември 1987 г., когато при случайна среща на кинодокументалистите Георги Аврамов, Виолет Цеков и Юрий Жиров с русенеца Веселин Петков Гайтанджиев насочва Юрий Жиров към ставащото в Русе. От в. "Дунавска правда" кинодокументалистите научават за русенските протести и променят творческите си намерения[12]. Те се убеждават, че най-актуална е русенската тема и през ноември заминават за града със снимачен екип. Така, до голяма степен случайно, се ражда поводът за създаването на ОКЕЗР – документалният филм "Дишай!".

След като заснема достатъчно филмов материал, екипът на Жиров се връща в София. Прожектирането на предварителния материал съвпада с онова профсъюзно събрание, на което е подхвърлена идеята за създаване на самостоятелна организация, посветила се на екологичната защита на град Русе. Решението е стимулирано и от присъстващите на прожекцията русенски жени, заснети във филма[13]. Има още едно съвпадение – по същото време се провежда и скандалната защита на дисертацията за доктор на философските науки на уволнения няколко месеца преди това доц. Николай Василев. При тези обстоятелства събитието има повече обществена, отколкото научна стойност, тъй като дава възможност на научната интелигенция да демонстрира своята опозиционност. На импровизираното профсъюзно събрание се събират около 20 души и тогава редакторът от Българската телевизия Виолет Цеков предлага да се учреди Комитет за защита на Русе. Предложението е прието и е сформиран Инициативен комитет, в който влизат философите Христо Смоленов и Цветан Кардашев, редакторът Виолет Цеков и сценаристът Георги Аврамов, а организационната дейност е поверена на човека с най-големи заслуги за

---

12 Юрий Жиров е възнамерявал да направи филм за преустройството, който дори е имал работно заглавие "Лице". Стефан Гайтанджиев обаче успява да го убеди, че русенската тема е по-подходяща. По сведения на Гайтанджиев. *Евгения Иванова*. Цит. съч., с. 48.

13 По думите на Стефан Гайтанджиев ролята на русенските жени за създаването на филма е изключителна. Когато снимачният екип пристига в Русе вече няма обгазявания и не могат да се заснемат протестите. Разбрали този проблем на документалистите русенските жени им предлагат ""*О, заради вас ще направим една демонстрация!" Взимат старите флагчета, взимат старите плакати, събират от Паркстрой и от още две-три места двайсетина души и застават пред Съдебната палата*". *Евгения Иванова*. Цит. съч., с. 48.

превръщането на русенския проблем от местен в централен – Стефан Гайтанджиев[14].

Идеята да се създаде такава организация не е случайна. Инициаторите се възползват от приетата половин година преди това Юлска концепция, в която не само се разрешава, но и се призовава за създаване на самодейни организации. А фактът, че нищо подобно не се е случило до момента свидетелства, че обществото не възприема сериозно обещаната демократизация. Но от отворената пролука се възползват онези, които вече мислят като дисиденти, макар че още не се решават да действат като такива. Дори и с решението за учредяване на независима от властта обществена организация първите български дисиденти не желаят да се противопоставят демонстративно на властта, а по-скоро искат да се възползват от собствения ѝ стремеж за самореформиране.

Организационната подготовка за учредяване на ОКЕЗР продължава с бързи темпове – на 26 февруари ППО на Студията за телевизионни филми "Екран" провежда събрание, съпроводено с прожекция на почти готовия филм "Дишай!". Инициативата е на Мария Василева – дъщеря на проф. Кирил Василев и сестра на доц. Николай Василев. Акцията за защита на Русе е подкрепена от част от членовете на Института по философия и от Института по социология, където Петко Симеонов превръща събрание на ППО в диалог за съдбата на крайдунавския град. Дискусиите се разпространяват като пожар в сродните научни среди – на 2 март профсъюзно събрание на Единния център по философия и социология пак по инициатива на Петко Симеонов приема възвание "Да спасим Русе!". На 6 март Инициативният комитет, разширен с документалистката Малина Петрова (председателка на Клуба на младите филмови дейци), Петко Симеонов и Желю Желев, обсъжда проектоустава на бъдещия комитет. Решено е кога и къде да стане учредяването – на 8 март в Дома на киното. Съчетаването на международния ден на жената с прожекцията на филма "Дишай!" е добре премислено – във филма става дума за русенските жени, безсилни пред обгазяването. Тактиката на организаторите предвижда ОКЕЗР да бъде регистриран като сдружение с идеална цел по Закона за лицата и семейството. Предложението е на Стефан Гайтанджиев, а изобщо против идеята за съдебна регистрация се обявява Петко Симеонов. Обмислян е и съставът на бъдещия Управителен съвет като инициаторите се споразумяват да искат предварителното съгласие на всеки от предложените.

На 8 март 1988 г. в Дома на киното се събират 350-400 д., повечето подготвени за учредяването на ОКЕЗР (някои като Стефан Продев не идват), но има и случайно попаднали или такива, които са поканени на прожекцията без да подозират за политическото събитие (напр. Соня Ба-

14 *Евгения Иванова.* Цит. съч., 48-49.

киш, съпруга на члена на Политбюро и председател на Народното събрание Станко Тодоров). След филма, който има силно въздействие, за трагедията на русенските жени говори Мария Варимезова (майка на 6 деца и героиня на очерк във в. "Правда" на кореспондента ѝ в България Леонид Жмирьов), а по проблемите на обществото и екологията – актьорът Петър Слабаков, проф. Николай Генчев и физикът проф. Цветан Бончев. След това е предложено да се учреди Обществен комитет за екологична защита на гр. Русе, прочетени са и са гласувани Устав, призив "Да спасим Русе!" и 33 членен Управителен съвет.

Според Устава "*ОКЕЗР е доброволно самодейно сдружение, което обединява българските граждани, желаещи да съдействат за подобряване на тежката екологична обстановка в района на гр. Русе. Той осъществява своята дейност в условията на пълна гласност и демократизъм, спазвайки конституцията на НРБ и законите на страната*". (чл. 1) А призивът е адресиран към българите и към социалистическите страни, които могат да съдействат за спасяване на Русе[15]. ОКЕЗР поставя начало на дисидентското движение – той се обявява за независим от съществуващата политическа структура, но в съгласие със законите.

Новата организация представлява открито предизвикателство към властта – тя хем е в духа на преустройството, хем противоречи на политическата система на социализма, тъй като за създаването ѝ не е поискано съгласието на БКП. Затова ОКЕЗР естествено предизвиква буря в ръководството на БКП. Възможно най-бързо, още на 10 март, Секретариатът на ЦК на БКП обсъжда проблема. Заседанието започва с доклад на вътрешния министър Димитър Стоянов, последван от дискусия. Общото становище илюстрират думите на Гриша Филипов: "*Правилно ще бъде да поискаме този комитет да бъде ликвидиран и разпуснат... Трябва да потърсим партийна и служебна отговорност...*"[16] То не предизвиква изненада, но е любопитно друго – как реагират партийните органи на информацията за подготвяната акция. Всъщност създаването на ОКЕЗР е неприятна изненада не защото никой от Държавна сигурност или от партийните структури не е имал информация, а защото въпреки подробната информация учредяването се осъществява[17].

---

15 Това е т. 9 от Призива. Протокол № 41 от заседание на Политбюро от 1988 г., т. II, л. 45.

16 Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 8.

17 Димитър Стоянов докладва: "*МВР е подало сигнал в отдел "Идеологическа политика" на ЦК, за да се извърши съответната профилактика. Тези другари бяха извикани в отдела на ЦК. Беше им препоръчано от др. Момов да не се занимават с тези неща... трябва да се реагира по-бързо. Сигналът е даден предварително на 2 март*". Пак там, л. 2, 6. Най-характерна за начина на мислене на ръководството на БКП е реакцията на Чудомир Александров, на заседанието на Политбюро от 24 март: "*И когато в самия ден става ясно, че събранието*

Стоян Михайлов, отговарящ за идеологическата политика, разказва: "*На 7 март, понеделник, научаваме за инициативата, запланувана за 8... Моят първи заместник веднага свиква съвещание с партийния секретар от Философския институт, присъства ген. Силянов от ДС и се разбират как да действат. Целта е на всяка цена да се предотврати сформирането на този комитет. Решава се предварително да се говори с младите философи, които са в инициативната група. Др. Кирилов и Ст. Ангелов от учрежденския партиен комитет на БАН викали др. Механджиев и Смоленов, разговаряли са и те са обещали, че няма да сформират комитет... В дадения случай предварително сме дали съответните указания, и всичко се изплъзва от нашия контрол.*"[18] Първият шок за ръководството на БКП е, че научната интелигенция вече не се подчинява, вторият е свързан с творческите съюзи. Чудомир Александров, който ръководи заседанията на Секретариата, вижда противоречие между партийните функции на творческите съюзи – "*Това са очите, ушите и съвестта на партията*" и реалното им съдействие за създаването на тази дисидентска организация – "*Действията им са непростими*"[19].

Една от първите грижи е да не се допусне новата организация да бъде официално регистрирана в съда, каквото е решението на събранието в Дома на киното. Първият проблем е, че, както признава министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов, "*трябва да кажем, че не са допуснати антиправителствени и антипартийни изказвания*"[20] и затова е трудно да се откаже регистрация. Предложението как да се излезе от неловкото положение идва от Емил Христов: "*Отказът от регистрация може да бъде на основание, че* (вече) *се създава такъв комитет в Русе*"[21], а Чудомир Александров демонстрира "независимостта" на съдебната власт: "*Важното е органът, който ще регистрира този комитет. да бъде наясно, че не може да се регистрира такъв комитет...* "[22]. Така формалният проблем изглежда лесен за разрешаване, по-късно се намират и конкретни положения от Устава на ОКЕЗР, които да обосноват отказа[23].

ще се проведе, не се намират най-елементарни форми за неговото проваляне – да отвъртят едни бушони или нещо друго, а напротив, изпращат се наблюдатели, за да гледат какво ще стане... ", Протокол от заседание на Политбюро № 41 от 24 март 1988 г., л. 16.

18 Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 10-11.

19 Пак там, л. 21.

20 Пак там, л. 4.

21 Пак там, л. 22.

22 Пак там.

23 Информация за създаването на "Обществения комитет за защита на гр. Русе" и свързаните с това проблеми. Партийните експерти отчитат, че "*документът е*

Неформалният проблем обаче е политическият. Как ръководството на БКП да реагира на възникването на дисидентска организация, след като тя се позовава на документите за преустройство. Първата реакция на Секретариата е най-близо до традиционните нагласи, но и с оглед на променящите се времена – не да се накажат дръзналите да проявят самостоятелност (макар че и такива предложения има), а да се принудят организаторите сами да се откажат от ОКЕЗР[24]. С такава цел на 11 и 14 март Секретариатът провежда серия от срещи с учредители на ОКЕЗР. Тези разговори дават информация за мотивацията, позицията и опозиционното мислене на раждащото се българско дисидентство. Всъщност поканени са само част от дисидентите – тези, които членуват в БКП, но в ръководството на ОКЕЗР те са абсолютно мнозинство (20 от 33), при това

добре подготвен, съобразен със законите" (л. 22), но намират и неприемливи положения: "*необосновано искане въпросът да се отнесе до страните членки на СИВ. Става дума за отношенията между две социалистически страни и поставянето му на многостранна основа ще доведе до известни трудности на отношенията в обществото*" (л. 23). Направено е допитване до Главна прокуратура, която подпомага ръководството на БКП и обосновава невъзможността да се регистрира ОКЕЗР. Тя смята, че: "*има незаконосъобразно положение в Устава – чл. 9 – колективно членство на трудови колективи, целите дублират изцяло дейността на държавните и обществено-държавните органи... и не могат да се реализират от сдружение с нестопанска цел – затова намира за нецелесъобразно да се регистрира Сдружението за екологична защита на гр. Русе като юридическо лице*" (л. 23).

[24] Стоян Михайлов като идеолог на БКП излага същността на проблема и възможностите за решаването му: "*Напоследък ние, в изпълнение на решенията на Юлския пленум, Ноемврийския пленум и Националната партийна конференция за развитие на самоуправлението и демокрацията, призоваваме към творческа активност, към спонтанност и нови начинания... Не може да има преустройство и самоуправление без това. Но тук се създаде една атмосфера, при която може да се проявява инициатива и начинания, които могат да се отклонят от партийната линия и които могат да се използват от демагогски и кариеристични елементи за антипартийни действия... трябва да се изработи гъвкав подход, който да не дава възможност да бъдем упрекнати, че спираме самоинициативата. А от друга страна да държим положението в свои ръце. Сега трябва да видим как да действаме с този комитет, защото ако предприемем само наказателни или административни мерки, ще се получи много сериозен резонанс. И това може да ни изправи пред допълнителни трудности... Тук са включени много крупни фигури като Георги Мишев, който е сценарист на много филми и доста популярен. Петър Слабаков е един от големите ни артисти, да не говоря за Нешка Робева. Най-правилно ще бъде индивидуално или на малки групи да бъдат извикани в ЦК или някъде другаде и да се проведат разговори и те самите да направят така, че да изчезне този комитет*". Протокол на Секретариата от 10 март 1988 г., л. 14-15.

между тях има "активни борци" (Венета Цветанова), деца на "активни борци" (Виолет Цеков и Христо Смоленов), а и членове на ЦК на БКП (Светлин Русев) и депутати (Светлин Русев и Нешка Робева). Пред Секретариата учредителите се държат различно, затова членовете на Политбюро на 27 март ги разделят на три – твърдо отстояващи позициите на ОКЕЗР, съгласни със саморазпускането на ОКЕЗР и колебаещи се.

Сред твърдо защитаващите правото на обществото да изразява собствени позиции е председателят на ОКЕЗР, писателят Георги Мишев: "*Тази проява има нещо общо с процесите, които се извършват в Съветския съюз. Трябва да се съобразяваме с тях... целта на този комитет е същата с по-различни средства... с по-широка гласност. Аз ще правя това, което вие правите, но с по-различни средства*"[25]. Той не само смята, че дейността на ОКЕЗР трябва да продължи, но и да се развива: "*Предлагам да направим една среща с Управителния съвет. Вие знаете кои хора са включени в него. Мисля, че много трудно ще бъде да се разтури всичко. Хората гласуваха устав, гласуваха ръководство*"[26]. Даже предлага дейността на Комитета се съгласува с официалните структури.

В защита на ОКЕЗР се изказват още Христо Смоленов, Петър Слабаков, Виолет Цеков. Христо Смоленов се опитва да впечатли разпитващите го с теоретически познания в духа на съветската "перестройка": "*Аз не бих казал, че е незаконно, защото се ръководим от това съображение, че всичко, което не е забранено, е разрешено. Освен всичко друго, ръководили сме се от основните постановки на нашата Национална партийна конференция.... Тя първа постави въпроса за гласността...*"[27] Актьорът Слабаков емоционално заявява: "*Аз мисля, че дори партията би трябвало да подкрепи този комитет, защото тук никой няма намерение да подронва престижа ѝ... За нашата партия нали предимство има човекът, а там има 200-300 хил. души... За Юлския пленум се каза, че може да се извършва дейност, която е в талвега на линията на партията... Аз нося това в мене. Нищо незаконно не виждам в това, което е написано*"[28]. Виолет Цеков говори в духа на българското преустройство, както то изглежда на теория – отричане на дотогавашните форми и търсене на нови: "*Не мога да твърдя, че това е най-правилната форма за подпомагане на Русе, но съм убеден, че някаква форма трябва да има. Досегашният формален подход на такива обществени организации като ОФ е отблъснал хората от тях. Даже си мисля, че трябва да има някаква форма на умерена съпротива, защо-*

25 Срещи в Секретариата... от 11 март, л. 40.

26 Пак там, л. 39.

27 Срещи в Секретариата... от 14 март 1988, л. 21.

28 Пак там, л. 66, 75.

то иначе хората са станали толкова апатични, а това някак си ги активизира"[29]. Точно в този разговор се чува и предупреждението, че ако партията не си е на място, нещата могат да отидат още по-далеч, но и самодоволната увереност на Чудомир Александров: "*Да, точно за това става дума. Сега партията си е на мястото и този комитет не може да съществува... партията няма да търпи опити от комунисти да създават паралелни структури*"[30].

Между колебаещите се са поставени Нешка Робева, Светлин Русев, Иван Добчев. Нешка Робева обяснява личните си мотиви за участие в ОКЕЗР – тя самата е от Русе, а семейството на брат ѝ е било принудено да се изсели от града заради здравословните проблеми на детето си, предизвикани от обгазяванията. Тя декларира: "*Смятах, че замисълът на този комитет е същият като комитета, който беше организиран за събиране на помощи за пострадалите от Стражица. Казвам това, защото аз говоря тук като гражданка и като комунистка... Лично аз възприех идеята като много хубава, защото тук се ангажираме обществено, независимо че някои се опитаха да дадат друг характер на събранието, виждаше се желанието да не се допускат извращения.*"[31] Нейната позиция затруднява Секретариата, защото Нешка Робева има силни позиции в общественото мнение като треньорка на "златните момичета" на българската художествена гимнастика, любимки на Живков.

Позицията на Светлин Русев е още по-категорична, може би и поради многобройните високи постове, които заема, между които е и членството в ЦК на БКП. Той откровено обяснява: "*На всички беше ясно, че има политически причини, положението е много сложно и деликатно, но има неща, които са в сферата на изкуството и литературата и по мое мнение трябва да има възможност да излязат пред обществеността... Лично аз се опасявам, че едно пресичане на дейността на този комитет сега, в периода на обществена гласност, с действия в подкрепа на правителството, според мен, ще има отрицателна реакция... на следващата сесия на НС аз ще поставя запитване до Министерския съвет по този въпрос. Аз съм го обещал на русенци и ще изпълня обещанието си*"[32].

Съвсем различно е поведението на няколко души от активните участници в създаването на ОКЕЗР. На първо място между тях трябва да се постави телевизионният журналист Димитър Езекиев не защото е изключително активен в ОКЕЗР, а заради държането му пред Секретариата. Езекиев започва с оправдание: "*най-точната дума, която може да се*

29 Срещи в Секретариата... от 14 март 1988, л. 87.

30 Пак там, л. 98.

31 Срещи в Секретариата... от 11 март, л. 46, 48.

32 Пак там, л. 51-54.

каже, е наивност... Защо все пак аз застанах на такава позиция? В устава, който се прочете, изрично се казва, че обществото няма никаква друга цел освен да оказва помощ за решаване на проблемите на Русе... Но като се размислих вкъщи видях, че има една стихийност, която не трябва да се допуска. Аз си казах, че трябва да се информира др. Живков. Честно казано, не съм се обаждал повторно на Мишев... Аз мисля, че преустройството изисква преди всичко ред... Аз благодаря за разговора... Ние не сме се и търсили след това. Въобще не е имало и нищо."[33]. Съответно на загрижеността си Димитър Езекиев получава и благодарност от Чудомир Александров.

Отличава се поведението и на физика Ивайло Трифонов, който се оправдава, като обяснява ролята си при учредяването на ОКЕЗР с това, че има добра дикция и продължава: *"Ние даже мислехме, че това е опит на нашето партийно и държавно ръководство по такъв начин българското общество да изрази своите виждания, своята тревога, за да може в тези разговори с румънските другари да посочат, че проблемът е станал нетърпим... Аз лично считам и едва ли някой от другарите е считал, че вършим нещо нелегално със създаването на този комитет. Аз сега чувам от вас, че събранието и прожекцията били забранени"*[34]. Когато се чете стенограмата от разговорите е трудно да се прецени, кой кого надлъгва, но това са хората, на които след проведените разговори властта разчита за ликвидиране на ОКЕЗР. Такива са позициите на дисидентите членове на БКП в конфронтация с властта.

Не по-малко интересно, а от гледна точка на българската история от последния преддесетоноемврийски период много по-важна е позицията на ръководството на БКП към това ново и непознато за България явление – дисидентството. Какво показват протоколите от заседанието на Политбюро на 24 и 27 март 1988 г.

И в ръководството на БСП има различия, но те са по-скоро по нюансите, а не по принцип. Общото настроение е тревога пред опасността общественото недоволство да излезе от партиен контрол. Повечето от членовете на Политбюро разбират, че създаването на ОКЕЗР е само сигнал за по-дълбинни процеси. Тодор Живков дава тон: *"Те искат да правят дисидентска организация, да я развиват, да стане партия на зелените, да подмени партията в бъдеще. Ясно, че ще вървят докрай"*[35]. В центъра на вниманието е еволюцията на интелигенцията от съдействие на БКП към критичност и дори открито несъгласие. Изброени са и центровете на недоволство – СБХ, СБП, СУ, някои академични среди, както и изразителите на недоволството – Желю Желев, Светлин Русев, Николай

---

33 Срещи в Секретариата... от 14 март, л. 2-6.

34 Пак там, л. 10-13.

35 Протокол от заседание на Политбюро N 41 на 24 март 1988 г., л. 3.

Генчев, Кирил, Николай и Мария Василеви, Малина Петрова, Стефан Гайтанджиев, Христо Смоленов[36]. Нещо повече, личи искреното разочарование, че включените в ръководството на ОКЕЗР не са точно тези, които вече са определени като хора с "користни цели" или "лично мотивирани"[37]. Обяснението е, че тези хора нарочно не се включват в ръководството на ОКЕЗР, а привличат лоялни и близки до властта като Соня Бакиш, за да лишат БКП от възможност да реагира[38].

Вторият общ мотив на всички обсъждания е мястото на начеващото българско дисидентство сред ставащото в останалите социалистически страни. Общо е мнението, че "*всичко става на фона на това, кое-*

---

36 Позовавайки се на Тодор Живков, както е тогава редът, Чудомир Александров прави преглед на "опасните" лица и техните намерения: "*Това е стремежът да се използва дълбокият поврат, свързан с преустройството, за користни политически цели. В категорията на тези, които изявяват такъв стремеж, са Желю Желев, Светлин Русев, Николай Генчев, семейство Василеви – Кирил Василев, синът му Николай Василев и дъщерята Мария Василева, която е организатор на събранието в телевизията, Малина Петрова – председател на Клуба на младите филмови дейци, Стефан Гайтанджиев – секретар на профкомитета в Института по философия, Христо Смоленов – син на активни борци, също философ в Института по философия, който е заживял с чувството, че дава идеите за преустройството*". Пак там, л. 9.

37 Още при първото обсъждане на проблема в Секретариата на 10 март се повтарят имената на вече изявените недоволни със съответните характеристики. Стоян Михайлов ги охарактеризира: "*Ако вземем Желев, Дърева и Николай Генчев, които на 19 февруари в същия салон* (Дома на киното) *са организирали събрание, присъствали са около 400-500 души във връзка със спора за българския народ и българската интелигенция, срещу Хайтов. Това е продължение на публикациите във в. "Литературен фронт". Тримата са говорили като централни оратори и са използвали много остри квалификации. Те организират и на други места подобни неща, срещи със студенти, с трудови колективи и проявяват много активна дейност в това отношение. Познавам добре Желю Желев и смятам, че той е готов на всичко, само и само да бъде в центъра на общественото мнение и да бъде герой. Съжалявам, че и Николай Генчев, който не е лишен от способности като историк, го поддържа в това отношение*". Среща на Секретариата... 10 март 1988 г., л. 13-14.

38 Пак Чудомир Александров, ръководещ разискванията по проблема ОКЕЗР: "*Тактиката е тактика на умело прикриване на истинските цели на тази организация, на изтъкване на преден план на обществеици, които не са добре ориентирани и са екстремисти. Ето в този комитет включват две деца на активни борци, а истинските инициатори стоят отзад... Затова Желю Желев отказва да се включи в този комитет. Затова Гайтанджиев си прави отвод на събранието. Той води събранието, той е написал устава и т. н. той е един от главните организатори, обаче се оттегля. Може би затова и Светлин Русев отказва да стане председател на този комитет*". Протокол от заседание на Политбюро № 41..., л. 22.

то се извършва в Съветския съюз, Чехословакия, Унгария и Полша"[39]. Като особено важно обаче е отчетено влиянието на "гласността" в съветския печат. Вътрешният министър Димитър Стоянов открито го определя като опасност: "*Натискът върху нашата интелигенция е много голям и от Запад, и от това, което става в социалистическите страни и Съветския съюз. Много голяма сила получи от страна на съветския печат. Ние трябва да реагираме по подходящ начин. Вземете инцидентите в град Русе. Това нямаше да стане преди две години. Утре в друг окръг могат да се вдигнат по линия на възродителния процес. И ще се вдигнат не 500 души, а 1000 и повече*"[40]. Станко Тодоров, чиято съпруга е въвлечена в създаването на ОКЕЗР, е строго консервативен: "*Главната причина – това е нашето бездействие и това е основната поука, която трябва да си извлечем... ние не бива да допуснем такива неща, каквито станаха и стават и в Унгария напоследък, и в Чехия, и в Полша. Бездействието на съответната партия, държава и обществени органи, слабата идеологическа и възпитателна работа сред интелигенцията в хода на преустройството дадоха възможност да се проявят такива нездрави тенденции и отделни демагози политици да манипулират дейци на интелигенцията, да престъпят дори, както се казва, към институционно оформяне на своите намерения*"[41].

Старата българска гордост, че "*ние в България успяхме да предотвратим създаването на дисидентското движение*" вече е примесена с тревогата "*дали в някаква степен това не внесе у всички нас известно самоуспокоение и дали това не беше причината сега да допуснем такъв пропуск*"[42]. Пенчо Кубадински търси обяснението във вътрешно-

---

39 Пръв го формулира Ч. Александров, но после то е повторено от повечето членове на Секретариата и Политбюро. Срещи на Секретариата... 10 март 1988 г., л. 5. На заседанието на Политбюро от 24 март Александров го повтаря в интерпретация, която твърде много напомня класическите години на студената война. "*Стратегията и тактиката на организаторите се вижда от анализите. Много общо има при изграждането на този комитет с това, което става в Съветския съюз, Чехословакия, ГДР и Полша. Мотивите са различни, но подходът е този – търси се обществено значим проблем и се взема на експлоатация. В Съветския съюз взеха националните проблеми, в Чехословакия – религията, в Унгария – пацифизма и т. н. Това се прави навсякъде... Зад всичко трябва да търсим и намесата на външни сили, тъй като този подход, който се прилага, начинът, по който се действа подсказват, че тук се търси да се използва преустройството в социалистическите страни, за да се насочи в нужните на тези страни насоки.*" Протокол от заседание на Политбюро № 41..., л. 21.

40 Срещи с учредители на комитета, 11 март 1988 г., л. 67.

41 Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 30.

42 В изказването на Йордан Йотов. Пак там, л. 37.

партийните противоречия: "*Мен ми се струва, че тази работа започна още при др. Александър Лилов. Събраха се една група талантливи хора, амбициозни – и ето ви резултатите. Ние не разчистихме някои работи, след като освободихме Александър Лилов.*"[43] Докато Георги Йорданов омаловажава: "*Наистина станалото не бива да се превръща в национална драма. Става дума за отделни досадни явления. Светнаха само няколко червени лампички*"[44].

Най-категоричен е външният министър Петър Младенов: "*Причините за сегашното положение освен безсилие, което сме проявили, освен бездействие и т. н., трябва да ги видим и в това... че има една група недоволни, която е в редиците на партията и действа от тези позиции... Тях ги интересува такава промяна, начело на която те искат да застанат. Това са демагози и кариеристи... винаги при силни течения и остри завои на историята на повърхността излиза пяна и мръсотия... тази пяна и мътилка в България отдавна вече се проявява*"[45]. Тази негова позиция контрастира с изказванията му година и половина по-късно, когато става център на силите, които извършват смяната на върха в БКП. Обяснението може да се търси най-малко в две посоки – или защото през 1988 г. иска да се хареса на хардлайнерите около Тодор Живков, или защото през лятото на 1989 г. се появява реалната възможност за смяна на Живков и тогава Петър Младенов започва да употребява терминологията на промяната и демократизацията. Не е изключено различието да се дължи и на различния състав на слушателите – в първия случай те са от Политбюро на ЦК на БКП, а във втория – вече разбунената българска общественост.

Протоколите на Политбюро показват ясно, че ръководството на БКП не е готово да анализира дълбочината на проблема, а само да намери онази реакция, при която ОКЕЗР да изчезне от политическия живот. ОКЕЗР се оказва по-скоро повод за ново противопоставяне вътре в Политбюро на БКП – Андрей Луканов защитава десталинизацията в СССР[46], а Т. Живков обяснява българската специфика, която не позволява

---

43 Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 49.

44 Пак там, л. 55.

45 Пак там, л. 97-100.

46 И Луканов започва единственото си изказване с висока оценка на позицията на Т. Живков, но после се опитва да защити съветската "перестройка" от българската критика. Той заявява: "*десталинизацията, която се провежда в Съветския съюз, е от огромно значение за световния социализъм, следователно и за нас. И тук трябва да имаме като партийно ръководство съвършено ясна позиция, а не да се хващаме за сбъркани знаци в "Децата на Арбат". Защото не става дума там и само за престъпленията на сталинизма, а за отношението към сталинизма като немарксистко явление в социалистическата теория и практика, като антиленинизъм, като течение, абсолютно противоречащо на*

директно да се пренася моделът на съветската "гласност". В този сблъсък жертва става онзи, който не успява да предотврати учредяването на ОКЕЗР – Стоян Михайлов[47]. Не защото не е направил необходимото, а защото се е предоверил на научната интелигенция. Той е изпратен в отпуска[48], след което е отстранен от ръководството на БКП.

Анализ заслужава и новата интерпретация на Юлската концепция във връзка с ОКЕЗР, който се представя от организаторите му като неин резултат. Учредителите на ОКЕЗР се позовават на призива към обществена самодейност. Но Александров дава постановката: "*има две неща, които ние трябва непременно да спазваме. Едното е, че в идейно отношение не можем да отстъпваме от нашата идеология. И второто е, че всичко има място под небето, ако не е свързано с неспазването на законността на държавата. Никоя държава не позволява извън законите да се прави нещо. Тези демонстрации, които вие снимате в Русе, мислите ли, че в друго място по този начин биха могли да се проведат?... Вие сами преценете, че този комитет не може да действа, защото не е избран по съответния ред*"[49].

Оказва се още, че България законодателно не е готова дори и за ограничена демократизация. Сблъскали се с проблема ОКЕЗР, експертите на ЦК на БКП отчитат, че обявеното още в средата на 1987 г. право за създаване на самодейни организации не е регламентирано по никакъв начин[50]. От затруднението ги изважда Тодор Живков, който заявява, че "самодейни организации" всъщност можели да се създават "*в общностите, а не както сега искат да ги създават в национален мащаб. Нека оти-*

нашето преустройство, на нашия модел на социализма, такъв, какъвто го утвърди Юлският пленум и Националната партийна конференция. И колкото и да е мъчно на някои, то е така. Аз смятам, че в съвременните условия една политическа сила, каквато е БКП и нейните членове, не може да има друга позиция". Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 136.

47 Виж: *Стоян Михайлов*. Живковизмът през призмата на една лична драма. С., 1993.

48 Това става по предложение на Живков със съответното пожелание за "*приятна почивка*". Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 218.

49 Среща на секретари на ЦК..., 14 март 1988 г., л. 94-95.

50 "*Най-сетне, но не на последно място по значение, реалната причина за събитията е и обстоятелството, че по въпроса за самодейните обединения засега съществуват само общи постановки. Липсват необходимите теоретико-методологични разработки и практически указания, няма образци за формиране на самодейни обединения като неделима част от самоуправляващите се общности... кадрите се затрудняват в своите оценки и действия, а гражданите нямат яснота какви са конкретните изисквания, за да бъде самодейното им обединение законно и официално признато.*" Информация за създаването..., л. 34-35.

де в общината и да се създава, което е необходимо"[51]. Това обяснение обаче не може да бъде друго, освен хитруване и затова този подход не спира създаването на нови "неформални" организации.

Политическото решение, договорено на двудневното заседание на Политбюро – 24 и 27 март, е в типичния за Живков стил на "тоягата и моркова". Ето как го формулира сам той: "*Трябва да се прочистят организациите. Не ги ли прочистим, доникъде няма да стигнем. Увеличение на заплатите, прочистване – и всьо. Не направим ли това, нищо няма да направим. Цялата сволоч трябва да се махне, за да не трови младото поколение и да се издигнат млади, нови кадри. Ако ще цялото поколение трябва да се махне*"[52]. А Георги Йорданов конкретизира, че вече са намерени 12 млн. лв. за повишаване на заплатите на творческата и научната интелигенция от 1 юли 1988 г., а се търсят и нови 24 млн. лв. за учителите и лекарите[53].

Повишаването на заплатите изглежда достатъчно като "морков", а що се отнася до "тоягата" – тя се вдига над главите на продължаващите да отстояват правото си на обществена самодейност. Светлин Русев, предизвикал с позициите си личния гняв на Живков, трябва да напусне Националната художествена галерия и ЦК, а под въпрос е поставено и членството му в БКП. Стефан Гайтанджиев, който не е член на БКП, трябва да напусне Философския институт. Другите непримирими – Христо Смоленов и Георги Мишев са изключени от БКП с решение на Секретариата, докато русенката Мария Варимезова, от чиято гражданска позиция започва всичко, е изключена на местно русенско равнище. Малина Петрова е отстранена от председателското място в Клуба на младите филмови дейци и се лишава от паспорт за чужбина.

По съвсем друг начин постъпват с онези, които са се "покаяли" или са обещали съдействие за преустановяване на дейността на ОКЕЗР. За тях не се предвиждат никакви последствия. Това са Димитър Езекиев, Ивайло Трифонов, но и Кръстьо Горанов, който при срещата заявява: "*Аз мислех, че този комитет е така или иначе създаден, за да помогне на правителството*"[54]. Соня Бакиш се радва на специално внимание – не е викана официално на разговор, а това е направено отделно. Тя обяснява на колегите на мъжа си: "*Веднага след като приключи събранието аз станах и си излязох. В никакъв списък не съм се разписвала, не съм участвала в учредяването на комитета, никой не ме е търсил след това*"[55].

---

51 Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., л. 216.

52 Пак там, л. 171-172.

53 Пак там, л. 60.

54 Срещи с учредители..., 11 март 1988 г., л. 43.

55 Заседание на Секретариата на ЦК на БКП, 7 април 1988 г. За някои мерки по отношение на членовете на ОКЕЗР, л. 10. По-късно тя също е изключена от БКП,

По-различен е подходът към онези учредители на ОКЕЗР, които са определени като колебаещи се – Иван Добчев, Виолет Цеков, Георги Аврамов. Срещу тях не се предприемат дисциплинарни мерки в момента, но се предвижда да бъдат отстранени от работа при следващо съкращение. Малко по-особен е случаят с Нешка Робева – с нея са проведени няколко разговора още при създаването на комитета, на които тя защитава правото си да действа по съвест в условията на преустройство. Но преди заседанието на Секретариата от 7 април, което обсъжда наказанията, тя е подала молба до Димитър Стоянов за ново жилище, тъй като се е развела и мъжът ѝ е останал в старото. При това положение Чудомир Александров изразява общото мнение като отсича "*Да ѝ се даде жилище*!"[56]

По случая с популярния актьор Петър Слабаков партийното ръководство получава помощ от Цветана Манева, която е партиен секретар на театъра. Тя организира на 10 март подписка в подкрепа на комитета, но после информира ЦК и прави всичко възможно да препятства по-нататъшната дейност на Слабаков. За това получава висока оценка от Йордан Йотов и Милко Балев[57].

Документите по създаването на ОКЕЗР дават възможност за изводи както за закъснялото българско дисидентство, което се оказва лесно за манипулиране и прекършване, така и за твърдолинейността на ръководството на БКП, което няма намерение да се отказва от пълния контрол върху обществения живот. След първата смела стъпка на ОКЕЗР, той бързо е задушен и принуден да замълчи[58]. Докато през 1988 г. в Унгария

което поставя в особена позиция съпруга ѝ Станко Тодоров и обяснява присъединяването му към противниците на Живков.

56 Протокол от заседание на Политбюро, 27 март 1988 г., т. II, л. 50.

57 Нейната позиция е следната: "*Информирах Общинския комитет за това нещо. Предприехме мерки като научихме, че Слабаков чете извадки от възванието в нашия театър, това да не стане. Мерките бяха две. Ние знаем хората, които са от органите, разбрахме се с тях да си установят дежурство, от партийното бюро също установихме дежурство, защото нещо може да стане от колегите, а може и нещо от публиката да се получи. На мен, казва, ми е съвършено ясно, че щом този комитет не е регистриран, той е противопартиен и против законите работи*". На това заявление Й. Йотов реагира, че "*с нея проблеми няма да имаме*", а Милко Балев добавя: "*Още повече, че два дни след това тя идва тук да предупреди и информира*". Пак там, л. 62.

58 Много характерно е сведението на Димитър Стоянов за лекотата, с която органите за сигурност препятстват опитите на инициаторите на ОКЕЗР да продължат дейността си. "*Те се опитаха вчера да проведат заседание на комитета. Инициатор на това заседание е Стефан Гайтанджиев. Отново той е в дъното на всичко. Били са поканени Кардашев, Смоленов, Пенчев (юрист), Мишев и Георги Аврамов. И какво място избрали? Дома на техниката на Съветския съюз на ул. Шипка. Те смятат, че там никой няма да може да ги разбере. Това става в 9 ч. и 30 мин. Ние научихме в 10 ч. без 20 мин. и аз трябваше да*

се изграждат първите опозиционни партии[59], а през същата година полската "Солидарност" успява да договори с властта легализирането си и "кръгла маса" за политическото бъдеще на Полша, в България без някакви специални усилия е ликвидиран ОКЕЗР. Само че радостта на ръководството на БКП се оказва краткотрайна, тъй като след по-малко от две години, когато истинската промяна идва, то се оказва неподготвено за плурализма. Включително и защото не го разрешава тогава, когато все още контролира лостовете на властта.

бързам. Взех червения телефон, поисках разрешение от др. Живков да не им разрешим да се съберат и да ги предупредя, че са незаконен комитет и възбуждаме следствие. Фактически на мястото се яви само Гайтанджиев, към него се е приобщил един Петър Славков Стайков – научен сътрудник в Института по философия. Другите поканени не се явили... " Заседание на Секретариата..., 7 април 1988 г., л. 2-3.

59 *Б. Й. Желицки.* Венгерский демократический форум и его программа. В: Политические партии и движения Восточной Европы. М., 1994, 83-126.

БСП
В БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

С право или не БСП се гордее, че е една от най-старите партии в България. Нейният непрекъснат политически път може да се проследи от 1891 г. до днес. Но за партиите, както и за хората възрастта може да бъде както предимство, така и порок. Дългогодишната история на днешната БСП в различните ѝ проявления като Българска работническа социалдемократическа партия, Работническа партия, Българска комунистическа партия, докато се преименува в Българска социалистическа партия точно през 1990 г., дава основание на противниците ѝ подигравателно да я наричат столетница, мастодонт, остатък от отминала епоха. От историята е известно обаче, че дългогодишният път може да бъде и предимство, защото той позволява да се градят традиции, да се трупа опит в политиката, да се формират дейци и умения. Затова старите партии по-лесно се предпазват от крайни идеи и действия, от лековати изкушения в очакване на бързи резултати.

От друга страна едва ли някой от днешните привърженици или противници на държавния социализъм в България е забравил, че макар и да наследява дълго управлявалата БКП, БСП тръгва по съвсем нов път. С отказа си от определящото политическо прилагателно комунистическа и замяната му със социалистическа, БСП се отказва от по-голямата част от наследството на БКП и търси нов идеен облик, нови организационни принципи, нови механизми за политическа дейност. Желанието ѝ да се отърси от тежкия товар на миналото на моменти е толкова силно, че тя предпочита да загърби собствения си опит (не само лошия, но и добрия), да смени бързо и категорично лидерите си и да потърси лесни решения. С други думи, в действията на БСП прозираше и нейната втора природа – млада партия без минало, традиции и опит.

Затова когато при опита за равносметка на социалистическия път на БСП се вижда двойствеността в поведението ѝ. От една страна тя носи богатия опит на миналото, съзнанието за успехи и неуспехи, чистите идеи и стремежи, но и грешките и престъпленията, извършени от нейно име или в името на криворазбраните ѝ идеали. От друга страна и тя, заедно с други партии в днешна България се опитва да открие себе си в сложната плетеница от стари и нови идеи, да експериментира ново поведение и да загърби миналото с цялата опасност да се окаже в плен на конюнктурата. За разлика от повечето други партии в демократична България БСП е едновременно много стара, но и много млада, затова грешките и залитанията, които лесно се прощават на другите заради тяхната неопитност, на нея никой не прощава. Тя е обвинявана както за всичко лошо в миналото,

така и за това, че не може (обвиняват я, че не иска) да запази всичко добро от миналото.

Началото

Не искам да сравнявам днешната БСП с БКП отпреди 10 ноември 1989 г., когато тя постави началото на "големите промени" в България. Не искам, защото тогава БКП не беше точно политическа партия, а организация, която реализираше пълната власт в страната и определяше развитието на всички обществени сфери. Такава организация може да се нарече партия-държава, но тя вече е загубила характеристиката си на политическа партия и се е превърнала във формация на чиновници. Сравнението, което ще направя, е с рождения ѝ ден – 3 април 1990 г.

На тази дата след общопартиен референдум ръководството на БКП обявява, че мнозинството от членовете ѝ са съгласни със смяната на традиционното име с ново, отговарящо на посоката на промените – Българска социалистическа партия. Какво показват данните от референдума? Гласували са 726 хил. (сиреч по този начин са потвърдили принадлежността си към БКП), от които 629 522 души или 86,71% са били ЗА. По партийни документи тогава в БКП членуват 983 899 души. С други думи, още преди БКП да се преименува, но след като вече се е отказала от монопола си върху властта нейните редици започват да оредяват – от ноември 1989 г. до април 1990 г. са я напуснали над четвърт милион души. При референдума почти 100 хил. партийни членове са се обявили против смяната на името, което означава нежелание за промяна. Още от тези първи данни личи, че в новото си социалистическо битие БСП влиза с рязко намален партиен членски състав – социалисти се наричат едва около 630 хил. души.

Този брой никак не е малък, особено в сравнение със състоянието на другите политически партии. СДС, основен политически опонент на БСП дори не е партия, а се колебае какъв организационен модел да избере – коалиция от политически партии или движение от привърженици на различни идеи, обединени от отричането на държавния социализъм. Старите "исторически" (защото са съществували в предишни исторически периоди) партии като БРДСП (малко по-късно БСДП), БЗНС "Никола Петков", Демократическа партия, Радикал-демократическа партия тепърва възстановяват структурите си, търсят разпилените си привърженици. Да не говорим за казионната БЗНС, чиито усилия са насочени главно към дистанцирането от БКП, за да запази правото си на съществуване и в новите условия. Проблемът с БСП е, че тя действително има несравнимо повече привърженици от другите, но с обратна тенденция – всички увеличават влиянието си, докато тя го намалява.

Ако се вгледаме в първите стъпки на БСП, отново ще видим голямо различие от останалите партии. Всички мобилизират редиците си, за

да се борят за властта, докато при БСП политическите умения на новото ръководство са впрегнати в опити за поделяне на властта. Парадоксите на прехода след 1989 г. са много, но един от най-ярките е, че едва през 1990 г. в България е съставено първото чисто комунистическо правителство – това е кабинетът на Андрей Луканов, гласуван на 8 февруари 1990 г. Но това се дължи не на изключителната сила и влияние на БКП, а на факта, че никой не желае да влезе в коалиция с нея, за да не падне "черната сянка на миналото" и върху него. Слагам израза в кавички, защото той е едно от емоционалните клишета, оцветили началото на прехода. Подобно е политическото за "живковия тоталитаризъм", икономическото за "тоталната разруха на селското стопанство", екологичното за "отровените земя и небе", етническото за "геноцида над българските турци"[1], културното за "духовния срив на нацията". Десет години по-късно можем само с прискърбие да сравняваме тогавашното състояние във всички тези сфери и сегашното, но вече се говори не за катастрофи, а за реформи.

Така или иначе на 3 април 1990 г. БСП се явява под ново име в политическия живот на България като най-силната, но и най-самотната партия. Тя има свое правителство, но не защото го е искала, а защото не е успяла да направи коалиция, която да посрещне отговорността за нелеките начални стъпки на прехода[2]. Ръководството на БСП е убедено, че пред-

---

[1] Проблемът с насилственото преименуване на българските турци ескалира до криза през 1989 г. и спомага за рухването на режима на Живков. На този проблем е посветен специален пленум на ЦК на БКП на 29 декември 1989 г. Тогава политиката на насилствено преименуване е осъдена и е върнато правото на българските турци да избират имената си. Стенограмата от пленума е публикувана в сп. *Понеделник*, кн. 3-4, 1999, 93-111. Това обаче, което е наречено "геноцид над българските турци", всъщност е изселването на над 300 хил. български турци през лятото на 1989 г. Много е трудно да се приеме изселването за "геноцид", когато съществува много по-точно и често употребявано напоследък понятие за подобни действия – етническо прочистване. Режимът на Т. Живков може да бъде обвинен в етническо прочистване, но трябва да имаме предвид, че след пленума от 29 декември 1989 г. в България започват да се завръщат част от изселените – само през 1990 г. те са около 150 хил. или в края на 1990 г. броят на българските турци е 632682 д., което е 75% от броя им преди изселването. Вж.: *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, 213-214. В годините на прехода изселването на българските турци продължава, но вече по икономически причини.

[2] Огорчението от невъзможността да състави възможно най-широко правителство прозира в думите на премиера Андрей Луканов, с които той представя правителството си в НС: "*Идеята за национално съгласие като една от решаващите предпоставки за действителния демократизъм и успешно осъществяване на обновителните процеси в страната се споделя от широки кръгове на българската общественост. В хода на консултациите бяха постигнати предварителни договорености, които позволяваха да се състави представително*

стои поделяне на властта, тъй като резултатите от вече проведените демократични парламентарни избори в другите страни от бившия Източен блок – Полша, ГДР и Унгария, показват категорична загуба на управляващите. С това могат да се обяснят думите на Петър Младенов, който след кратко пребиваване на поста генерален секретар на БКП (10 ноември 1989 г.-2 февруари 1990 г.) става пръв президент на прехождаща България точно на рождения ден на БСП – 3 април 1990 г. Преди парламентарните избори от 10-17 юни с. г. той споделя пред тогавашния депутат от Народното събрание акад. Благовест Сендов: "*На тези избори най-вероятно и най-естествено е да победи опозицията. Тогава аз трябва да посоча бъдещия премиер. Най-добре ще бъде това да е д-р Петър Дертлиев, а Луканов и ти да му бъдете заместници*"[3]. Но българската реалност се оказва малко по-различна.

БСП печели първите демократични избори

Първото голямо предизвикателство за БСП като нова партия са плуралистичните парламентарни избори от 10-17 юни 1990 г. Още на извънредния си XIV конгрес (30 януари-2 февруари 1990 г.) БКП променя програмните си документи и цели. От комунистическата програма, при която най-важен е контролът върху властта за изграждане на ново общество (сиреч държавен социализъм), тя прави завой към принципите на социализма от западноевропейски тип. Такъв е характерът на новите документи – "Манифест за демократичен социализъм" и нов устав, от който е изчезнал вездесъщият демократически централизъм, а на негово място идва демократичното единство. На изборите БСП се явява с ново име и с нова предизборна програма, която съчетава модерното пазарно мислене на част от партийния елит с традиционните социални нагласи на голямата част от членския ѝ състав.

правителство от компетентни и авторитетни личности при едно разширено участие на БЗНС и безпрецедентно за последните десетилетия участие на безпартийни. Несъгласие да се включат в новото правителство изразиха представители на СДС, подчертавайки обаче своята готовност за градивно взаимодействие с правителството на основата на диалога, който се води в рамките на Националната кръгла маса. Известно ви е вчерашното решение на УС на БЗНС, по силата на което Съюзът се оттегли от участие в съгласувания вече състав на правителството. При създадената нова ситуация и с оглед да не се допусне отслабване на изпълнителната власт с всички произтичащи от това отрицателни и дори опасни последици за интересите на нацията предлагам НС да утвърди правителство, съставено от членове на БКП, която разполага с мнозинство на местата в сегашното НС." *Ананиева, Н.* Андрей Луканов в парламента. С., 1997, с. 23-24.

[3] Цитатът е от анкетата с акад. Благовест Сендов. Вж. *Манолова, Н.* Български интелектуалци за прехода и за себе си. С., 1999, с. 218.

Предизборната борба след толкова години на формални избори с единни листи и предизвестени резултати е изключително оспорвана – в политическия език навлизат жаргонни и стряскащи понятия от криминалния и животинския свят. СДС атакува остро БСП като продължителка на "престъпната БКП". В обръщение влиза знаменитата карта, на която границите на България са очертани с бодлива тел, а територията ѝ е осеяна с черепи, които обозначават лагерите. Антикомунистическата пропаганда обаче има слабо въздействие върху българите. Външните и вътрешните съветници на СДС надценяват желанието на българския народ да се раздели с миналото, да го възприеме само в черни краски. Резултатите от първите демократични избори изненадват почти всички – БСП се оказва не просто първа по сила, а абсолютен победител с 52% от местата в парламента. Но победата носи на БСП не радост, а трудности и допълнителни отговорности.

Главният проблем идва от реакцията на СДС. Неговият лидер д-р Желю Желев не може да повярва на загубата (тя е предречена от социолозите, но никой не им вярва) и я оспорва с известната фраза: "*Изборите бяха свободни, но не и честни*"[4]. Позицията на СДС затруднява ръководството на БСП, убедено в необходимостта България да се управлява от възможно най-широка коалиция. БСП призовава да се запази гражданският мир и да се постигне съгласие по икономическата реформа. Но на тези призиви СДС отговаря с ожесточение. Неговите привърженици, особено в столицата, започват акции на гражданско неподчинение, които през лятото на 1990 г. заливат центъра на София – на централния площад "9 септември"/"Демокрация" (днес "Александър Батенберг") е изграден протестен палатков лагер, Софийският университет е окупиран от студенти, несъгласни с изборните резултати, протестиращи обграждат и сградата на Българската национална телевизия. Исканията са политически, насочени срещу БСП и нейни дейци.

БСП изживява кризисни дни през лятото на 1990 г. В предишното си превъплъщение като БКП, тя е отвикнала да се справя с автентично обществено недоволство с политически средства, а от предишните – полицейски, вече се е отказала и няма намерение и желание да се връща към тях[5]. Затова предпочита преговорите и компромисите. Премиерът Лука-

---

4 Тя е последвана от друго твърдение на председателя на Координационния съвет на СДС – че БСП е спечелила изборите, тъй като за нея са гласували повъзрастните и по-неграмотните българи, а младите и интелигентните са подкрепили СДС.

5 Това проличава съвсем ясно от позицията на министъра на МВР и бъдещ вице-президент на България ген. Атанас Семерджиев. На 5 февруари 1990 г., сиреч няколко месеца преди ситуацията в центъра на София да стане гореща, Семерджиев заявява пред колегиума на МВР следното: "*Става дума за оръжието. Указанията могат да бъдат само едни. Да се използва в краен случай само за са-*

нов иска да ангажира опозицията в новото си правителство, президентът Младенов подава оставка на 6 юли 1990 г. под натиска на улицата заради т. нар. танкова касета[6] и така освобождава нов терен за отстъпки, БСП отстъпва и пред кампанията срещу Г. Димитров, символизиращ налагането на съветския социализъм в България, и на 23 юли тялото на Г. Димитров е изнесено от мавзолея и погребано, а полицията наблюдава пасивно окупациите на площади и улици. В обстановката на отстъпки по всички направления на 1 август ВНС избира лидера на СДС д-р Желю Желев за нов президент с гласовете на социалистическото мнозинство. Това демонстрира нежеланието на БСП да упражнява самостоятелно властта.

Така през лятото на 1990 г. след абсолютната победа в първите свободни и демократични избори БСП започва да изгражда образа си на партия, която не знае какво да прави със спечелената власт и се опитва да я подели или да избяга от нея. Безвластието (следвайки Ленин бихме могли да го определим и като двувластие, защото БСП формално контролира основните държавни институции, но прави това, което ѝ диктува улицата, подвластна на СДС) приключва на 26 август, когато е подпален Партийният дом на БСП в центъра на София. Палежът и погромът стряскат обществото, полицията разтуря палатковия лагер[7] и временно възстановява реда. Споровете около подпалването продължават още известно време, тъй като БСП се възползва от него, за да посочи опасността от насилието, докато СДС се опитва да се разграничи от грозните сцени като обвинява БСП, че тя е заинтересована от подпалването (за кратко се явява образът на Райхстага, но не успява да се утвърди).

мозащита. Никога не е късно да бъде въведена въоръжена сила в действие. Аз съм готов сам да изляза пред най-разярената тълпа без оръжие. Готов съм дори и да ме разкъсат, но когато се въведе батальон бронетранспортьори – връщане назад вече няма. Това е гибел и за партията, гибел и за социализма, гибел и за страната. Това трябва да се разбере... Взели сме властта с оръжие, но с оръжие не можем да я удържим. Това е абсурд! Това не значи капитулантство... Това е единствено разумният начин за действие в подобна обстановка". Семерджиев, А. Преживяното не подлежи на обжалване. С., 1999, с. 364.

6 Проблемът с автентичността на записа така и остава нерешен, но причината за оставката не е толкова в думите на Младенов, че трябва да се използват танкове срещу демонстрацията пред Народното събрание на 14 декември 1989 г., защото танкове не идват, а в категоричното му отричане, че е казал това. Обвинението в лъжа води до оставката му.

7 Започнатото съдебно разследване по палежа така и не показва механизма за организирането му, но събитията са описани подробно от тогавашния вице-президент Атанас Семерджиев в книгата му "Лято '90. Пожарът", издадена през 1996 г.

нов иска да ангажира опозицията в новото си правителство, президентът Младенов подава оставка на 6 юли 1990 г. под натиска на улицата заради т. нар. танкова касета[6] и така освобождава нов терен за отстъпки, БСП отстъпва и пред кампанията срещу Г. Димитров, символизиращ налагането на съветския социализъм в България, и на 23 юли тялото на Г. Димитров е изнесено от мавзолея и погребано, а полицията наблюдава пасивно окупациите на площади и улици. В обстановката на отстъпки по всички направления на 1 август ВНС избира лидера на СДС д-р Желю Желев за нов президент с гласовете на социалистическото мнозинство. Това демонстрира нежеланието на БСП да упражнява самостоятелно властта.

Така през лятото на 1990 г. след абсолютната победа в първите свободни и демократични избори БСП започва да изгражда образа си на партия, която не знае какво да прави със спечелената власт и се опитва да я подели или да избяга от нея. Безвластието (следвайки Ленин бихме могли да го определим и като двувластие, защото БСП формално контролира основните държавни институции, но прави това, което ѝ диктува улицата, подвластна на СДС) приключва на 26 август, когато е подпален Партийният дом на БСП в центъра на София. Палежът и погромът стряскат обществото, полицията разтуря палатковия лагер[7] и временно възстановява реда. Споровете около подпалването продължават още известно време, тъй като БСП се възползва от него, за да посочи опасността от насилието, докато СДС се опитва да се разграничи от грозните сцени като обвинява БСП, че тя е заинтересована от подпалването (за кратко се явява образът на Райхстага, но не успява да се утвърди).

мозащита. Никога не е късно да бъде въведена въоръжена сила в действие. Аз съм готов сам да изляза пред най-разярената тълпа без оръжие. Готов съм дори и да ме разкъсат, но когато се въведе батальон бронетранспортьори – връщане назад вече няма. Това е гибел и за партията, гибел и за социализма, гибел и за страната. Това трябва да се разбере... Взели сме властта с оръжие, но с оръжие не можем да я удържим. Това е абсурд! Това не значи капитулантство... Това е единствено разумният начин за действие в подобна обстановка". Семерджиев, А. Преживяното не подлежи на обжалване. С., 1999, с. 364.

6 Проблемът с автентичността на записа така и остава нерешен, но причината за оставката не е толкова в думите на Младенов, че трябва да се използват танкове срещу демонстрацията пред Народното събрание на 14 декември 1989 г., защото танкове не идват, а в категоричното му отричане, че е казал това. Обвинението в лъжа води до оставката му.

7 Започнатото съдебно разследване по палежа така и не показва механизма за организирането му, но събитията са описани подробно от тогавашния вице-президент Атанас Семерджиев в книгата му "Лято '90. Пожарът", издадена през 1996 г.

Идейните течения като свидетелство за промяната

За промяна на БСП в демократична посока говорят и възникналите веднага след 10 ноември 1989 г. идейни групи и движения. С различни виждания, организационно влияние и цели още на XIV конгрес на БКП се изявяват Алтернативното социалистическо обединение (АСО), платформата "Път към Европа", ДЕМОС, БКП "Демократичен форум". След изборите е направен опит да се обединят всички идейни течения в Движение за радикална промяна на БСП. В края на 1991 и началото на 1992 г. възниква и Обединението за социална демокрация (ОСД) от бивши ръководни дейци в БСП, които не са доволни от политиката на Лилов, но и от избора на новия председател на БСП Ж. Виденов. Като реакция на тези социалдемократически идейни групи се явяват и марксистките им опоненти – Марксистка платформа и Марксистка алтернатива. Вътрешнопартийните спорове и създаването на различни идейни групи с обособени организационни структури стават характерна черта на БСП за разлика от другите партии в съвременна България. За добро или за лошо БСП се оформя като българската партия, допускаща най-големи различия в структурите си.

Прокламираната задача на идейните групи и движения е да променят нагласите на многохилядната БСП – от комунистическата идеология, възприемана като догма, към принципите на парламентаризма и политическия плурализъм. Дори и марксистките групи работят в тази посока, тъй като те се опитват да изчистят класическия марксизъм от по-късните му политико-властови наслоения. Но идейните движения стават и трамплин за пробив в политиката на редица повече или по-малко млади дейци. Между лидерите на движенията, изявили се в политическия живот са Николай Василев, Асен Мичковски, Александър Томов, Петър-Емил Митев, Драгомир Драганов, Янаки Стоилов, Елена Поптодорова, Николай Камов, Филип Боков.

Някои от движенията получават и друга функция – да подготвят почвата за нови партии – така възниква Алтернативната социалистическа партия (АСП, после АСЛП), по-късно по подобен начин е създадено Гражданското обединение за републиката (ГОР), а след като БСП повторно губи властта в началото на 1997 г. от по-рано напусналите и прясно излезлите възниква и Българската Евролевица (БЕЛ). "Роенето" е характерно и за другата основна формация – СДС, но докато той е коалиция от партии и движения, то БСП формално е единна централизирана партия, която въпреки това дава живот на толкова много нови политически субекти.

БСП и Конституцията на Република България

От началото на 1991 г. става видимо оттеглянето на БСП от властта. Тя губи президентския пост, участва в коалиционното правителство на Димитър Попов, но икономическите министерства и други важни

постове са поверени на СДС[9]. Естествено е, че дейността на БСП се съсредоточава върху собствените ѝ организационни и идейни проблеми, както и върху парламентарната дейност като най-голяма парламентарна сила. Благодарение на усилията преди всичко на депутатите от БСП на 12 юли 1991 г. ВНС изпълнява основната си задача – изработва и приема нова конституция за демократизираща се България.

Приемането на новата конституция е в центъра на политическите борби през 1991 г. Противници на конституцията стават точно онези, които са предложили нейното изработване – ръководството на СДС. На кръглата маса от началото на 1990 г. представителите на СДС предлагат и налагат първите демократични избори да бъдат не за обикновено, а за Велико народно събрание, което да изработи нова конституция. Така българските опозиционери искат да наваксат изоставането си от дисидентите от Централна Европа. Навсякъде там – Полша, Унгария, Чехословакия не бързат да правят нови конституции, те променят останалите им от социализма конституции така, че да отворят поле за промените, но изчакват да се оформят контурите на новото демократично и пазарно общество и едва тогава да ги кодифицират в нови конституции. У нас се налага обратният подход – първо да приемем демократична конституция, а после да променяме обществото според нея. Тази стратегия на СДС има един съществен недостатък – че българското общество не гласува за непроверените нови политици и предпочита да заложи на познатите. БСП печели абсолютно мнозинство във ВНС, а това зачерква надеждите на СДС да се доближат до "отличничките".

Тези обстоятелства мотивират борбата на СДС срещу ВНС и предложенията на сини депутати то да се разпусне и да се проведат нови избори преди ВНС да е изпълнило задачата си. Не е случайно, че тази линия подкрепя и президентът, доскорошен председател на СДС д-р Ж. Желев. Започва поредната битка по улиците, този път инициирана и съпроводена от "гладната стачка" на 39 депутати от СДС. При поредицата от улични вълнения напълно естествена е реакцията на БСП да постави в центъра на дейността си работата по новата конституция, която трябва да даде легитимност и стабилност на държавните институции. А реализирането на тази задача с помощта на депутати от СДС, които представляват "историческите партии" или мислят либерално, е един от безспорните

---

9 Представители на БСП в това правителство са Александър Томов като вицепремиер, Матей Матеев – министър на просветата (и двамата по-късно заемат ръководни постове в БЕЛ), Пенчо Пенев – министър на правосъдието, Атанас Папаризов – министър на външноикономическите връзки. От второто правителство на Луканов в това остават и други: Йордан Мутафчиев – министър на отбраната, Иван Черноземски – на здравеопазването, Димо Димов (бъдещ депутат от БЕЛ) – на културата и Емилия Масларова – на труда и социалните грижи, но те са по-скоро в качеството на експерти.

успехи в годините на прехода. Той обуславя и преструктурирането на политическото пространство. За БСП резултатът е, че тя получава нови възможности за търсене на съюзници в стремежа си към политическа стабилност и умереност на промените.

Нови предизвикателства пред БСП

Наред с борбата за Конституцията през 1991 г. БСП се оказва пред нови предизвикателства. Тя се затруднява да формулира единна позиция по основните икономически и политически въпроси, като напр. възстановяването на градската и поземлената собственост (реституцията), правото на партийност за голяма част от държавите чиновници (армията, полицията, външнополитическите институции). Споровете се водят не само с дясно-консервативните и либералните политици от СДС, които предлагат връщане към отношенията преди Втората световна война или към либерални принципи за отказ от социално защитни функции на държавата. Остри спорове възникват и между икономисти и политици вътре в БСП. Оказва се, че партията-държава БКП е създала привърженици не само на леви, а и на десни идеи, заради което ѝ е трудно да се нарече лява партия. Много видни дейци на БСП са останали в нея не заради социалистическата си идейна ориентация, а по други (лични, номенклатурни, семейни, наследствени, традиционни) причини. Затова споровете напр. по закона за земята се водят и между аграрикономистите от БСП, а и по икономическата реформа съществуват големи противоречия – от програмата "Ран-Ът"[10], изработена от български и американски икономисти под егидата на социалистическия премиер Луканов, до опитите да се запази

---

10 Тази програма е изработена през октомври 1990 г. по поръчка на правителството на Луканов от американската Фондация на националната камара (NCF). Нейният "*Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България*" носи подписите на Ричард Ран и Роналд Ът. В преамбюла му е записано: "*По подобие на повечето си съседи България е избрала пътя на демократичния капитализъм и е направила редица важни стъпки в тази посока, но има да се правят още много и много неща. Признавайки този факт, новото правителство на България се обърна към NCF със своя значителен опит в подпомагането на стратегиите за растеж в условията на свободна пазарна икономика в развиващите се страни. Фондацията се отзова на повика и събра екип от американски експерти от деловите и академичните среди, който да разработи всестранен план за насочване на България към пазарна икономика. Екипът посети България в края на август 1990 г. и се срещна с българските си партньори за оценка на положението и определяне на най-подходящия курс на дейност. Настоящият доклад е кулминация на положените от тях усилия.*" От българските икономисти могат да се изброят Иван Ангелов, Румен Аврамов, Стою Дулев, Димитър Костов, Емил Хърсев, Татяна Хубенова, Димитър Иванов, Атанас Папаризов, Огнян Пишев, Иван Пушкаров, Боян Славенков, Стефан Стоилов, Тодор Вълчев, Христина Вучева.

държавната собственост и социалната държава в променящата се макроикономическа реалност. Липсата на лява идейна хомогенност на БСП си остава трайна нейна характеристика.

Най-големите предизвикателства за БСП през 1991 г. идват от външнополитическите промени. През лятото на 1991 г. официално се саморазпускат двете източноевропейски организации – СИВ и Варшавският договор. Но най-тежък за БСП се оказва ударът, нанесен от опита за държавен преврат в Съветския съюз, обявен на 19 август 1991 г. Извършителите му прокламират възстановяване на управлението отпреди "перестройката" на Горбачов, което събужда заспалите надежди на комунистите за възстановяване на "стария ред". Този опит бързо показва пародийността си и още на 21 август превратаджиите са отстранени след улични протести в Москва, оглавени от президента на Русия Борис Елцин. Истинският резултат от опита за консервативен преврат в Москва е разпадането на Съветския съюз, който през декември 1991 г. се саморазпуска.

Как се отразяват московските събития на БСП? Няма съмнение, че съобщението за превратa поставя ръководството на БСП в много тежка ситуация. Превратът провокира част от членовете на БСП, които са се примирили с прекръстването ѝ, но са останали верни на житейския си път и се надяват той да успее, за да се възстанови "доброто старо време". За привържениците на Горбачов (свалили Живков на 10 ноември 1989 г.), както и за новите лидери на БСП опитът за преврат в Москва носи пряка загуба на външната подкрепа за реформите в България. При това раздвоено отношение ръководството на БСП, оглавено от Лилов, не бърза да заеме позиция и предпочита да изчака развитието на събитията. Превратът се проваля светкавично, затова предпазливостта се оказва сериозна грешка. Нерешителността отприщва атаки срещу БСП от всички страни – че не е скъсала категорично с миналото, че е зависима отвън, че преименуването ѝ е само маневра. Те идват не само от политически опоненти и от антикомунистическата пропаганда, а и отвътре. Заместник-председателят на БСП Луканов се дистанцира от ръководството като подава оставка. Движението за радикална промяна на БСП също провъзгласява критична декларация.

Събитията от лятото на 1991 г. рязко намаляват престижа на БСП – вярно е, че предимно с нейните гласове е приета конституцията, която придава стабилност на промените, но е вярно и това, че тя е приета в обстановка на нови протести, подсилени от емоционални изблици като проклятието на Блага Димитрова да изсъхне ръката на всеки, който я подпише. БСП се лишава от външна опора заради забраната на КПСС. В такава обстановка се провеждат вторите демократични избори в България. В тях БСП участва с много по-приглушена пропаганда, без изразена воля за победа и в обстановка на продължаващи обвинения, че не знае какво да прави с властта. И този път наистина отстъпва – гласоподавателите я

поставят на второ място, но загубата е минимална с по-малко от процент и половина след СДС.

БСП за първи път в опозиция

За БСП идва времето за приспособяване към опозиционност. Преходът не е рязък, тъй като тя и преди изборите е загубила президентската, в голяма степен изпълнителната и почти изцяло местната власт, а само формално има парламентарно мнозинство. Новата позиция на БСП като опозиционна сила ѝ дава някои предимства – на първо място възможността да атакува антисоциалната политика на първото правителство на СДС, оглавено от Филип Димитров. Към това се прибавя и поредицата от репресивни закони, предложени от лидера на ДПС Ахмед Доган и приети от 36 НС. С тях е отнето имуществото на БСП като наследник на БКП и на други организации (ОФ, ДКМС, БЗНС, профсъюзите, Съюза на активните борби против фашизма). По-късно е направен опит да се ограничат правата на хората, свързани с комунистическата система, т. нар. декомунизация на обществото. Единствената сфера, където "декомунизацията" е реализирана е науката със "Закона Панев", който настройва голяма част от учените срещу СДС. Репресивните закони позволяват на БСП да заеме позицията на несправедливо преследвана и да си върне част от симпатиите.

Загубата на парламентарните избори предизвиква извънреден конгрес на БСП – XXXX. На него след остра политическа борба между привърженици и противници на дотогавашния председател Лилов, на втория тур за председател е избран Жан Виденов, депутат от Пловдив и член на Председателството на ВС на БСП. Изборът му се възприема като компромис, след като Янаки Стоилов, избраник на Лилов, се отказва от състезанието, а кандидатурата на Георги Пиринski, издигната от групата около Луканов, остава на трето място. С избора на Ж. Виденов идва времето на политиците от ДКМС. От комсомола, наричан както се оказва с право "резерв на партията", идват поредица от социалисти като Ж. Виденов, Любомир Кючуков, Александър Маринов, Николай Камов, Красимир Премянов, Николай Добрев. Тяхно предимство е организационният опит, политическите умения, а недостатък – непознаването на икономическата практика, управленската неопитност.

През първите години на новото "комсомолско" ръководство на БСП то успява да промени облика на партията. В ръководството ѝ вече не остава почти никой от периода преди 10 ноември 1989 г., програмните ѝ документи също са нови. През 1992 г. идейната преориентация на БСП е демонстрирана с кандидатурата за членство в Социалистическия интернационал. Антикомунистическите закони имат двойно въздействие върху БСП – от една страна те носят нов отлив на хора, които разчитат на нея за служебна или бизнес кариера, от друга обликът ѝ на бедна и преследва-

на ѝ помага да скъса с миналото си на партия-държава и да изчисти социалните си послания от съмненията в демагогия. Не са малко и онези бивши членовете на БСП, които я напускат, защото тя не иска или не може да направи нищо, за да ги защити от уволнение. Още през този период се очертава тенденцията членството в БСП да създава трудности в трудовата кариера. Формират се трайни нагласи сред активното българско население за нечленуване в БСП. За разлика от другите леви партии в Европа БСП не успява да създаде близък до себе си профсъюз[11], а последицата от това е нейното капсулиране и неприсъствие в очертаващите се големи трудови конфликти, предизвикани от икономическите реформи.

За съвземане на БСП от кризата, свързана с преминаването ѝ в опозиция, немалка роля играе и правителството на Ф. Димитров. То провежда такава дясна, реставрационна и несъобразена с реалностите политика, че българите отново обръщат погледа си с надежда към БСП. Тя все повече се асоциира с годините на икономическа и социална стабилност, на сигурен и спокоен, макар и небогат живот. Промяната на обществените нагласи е очевидна още в края на 1992 г., когато първото правителство на СДС е свалено от собствените си депутати. През декември 1992 г. ръководството на БСП трябва да избира между възможността да предизвика предсрочни парламентарни избори, които да спечели, или да подкрепи правителство с мандата на ДПС, но по същество експертно (на проф. Любен Беров). След остри дебати надделява второто виждане, което показва трайността на нагласите управлението да се осъществява от широка коалиция. Това решение е критикувано не само защото са живи предубежденията срещу партията на българските турци ДПС, но и защото то показва страха на БСП да поеме отговорност.

Правителството на Беров, в което няма представители на БСП и което си поставя за цел да реализира икономическата програма на СДС, се крепи в парламента на гласовете на БСП. Социалистическата партия оказва косвено влияние върху новото правителство, но то до края на съществуването си продължава да има неясен политически и икономически

---

11 Липсата на близък до БСП профсъюз се дължи на ситуацията, при която тя се ражда. БСП носи наследството на БКП, а то е и в казионни профсъюзи, от които в годините на прехода се ражда Конфедерацията на независимите профсъюзи (КНСБ) под ръководството на бившия сътрудник на ЦК на БКП проф. Кръстьо Петков. Болезнен удар за КНСБ е конфискацията на имуществото му заради връзката с БКП, това я мотивира към трайно дистанциране от БСП. Другият голям профсъюз Конфедерацията на труда "Подкрепа" на д-р К. Тренчев е създаден като дисидентска организация и е част от СДС. Опитите да се изгради ляв профсъюз "Единство" нямат успех. Така БСП остава лява партия без близък профсъюз – КНСБ води твърде конформистка политика към правителството на СДС, а КТ "Подкрепа" е по-борбен и критичен към правителството, но едновременно с това е и антикомунистически.

характер – повечето от икономическите му намерения са само обявени, но не и реализирани. Неясната власт дава възможност на светло да излязат икономическите групировки – тогава е създадена т. нар. Г-13, Мултигруп, а новите бизнесгрупи разполагат с връзки с различни политически партии, включително и с БСП. Сред новите бизнесмени все по-открито се изявяват добре познати от миналото лица и фамилии, което дава основание за атака срещу БСП като партия, помогнала на бившата си номенклатура да се прероди в нова бизнес класа за сметка на огромното мнозинство непрекъснато обедняващи българи.

Поредният XXXXI конгрес на БСП се провежда през юни 1994 г. и одобрява курс към предсрочни парламентарни избори, които трябва да върнат БСП на власт. Той създава и механизъм за изработване на нова програма на БСП "Нови времена, нова България, нова БСП", приета през есента на 1991 г. отново с общопартиен референдум. Тази пространна програма се опитва да начертае тенденциите на световно развитие и мястото на БСП в нея, както и краткосрочните задачи, които се оказват най-трудно реализуеми.

Решенията на конгреса показват, че новото ръководство на БСП се е отървало от комплекса на страх от властта. Надеждите в БСП нарастват главно заради нейния управленски опит отпреди 1989 г., затова тя спокойно се подготвя за третите парламентарни избори на прехода – на 18 декември 1994 г. Предизборната платформа търси вярното съчетание между предизборните обещания и икономическите реалности. Тя се опира и на изработената през 1993 г. алтернатива "Перспективата за България". Обществото обаче не е склонно да чете умерените обещания на БСП, а вярва, че тя ще върне България към безвъзвратно отминалите времена на държавния социализъм. Така още в началото на завръщането на БСП обществените очаквания се разминават с реалните нагласи и намерения. БСП за втори път печели абсолютно мнозинство в парламента (125 от 240 деп.) и за втори път народният вот я връща на власт.

БСП отново на власт

Още при съставянето на новото социалистическо правителство проличава разликата от 1990 г. БСП вече не търси широка коалиция, а съставя правителството на базата на своята парламентарна коалиция (заедно с БЗНС "Ал. Стамболийски" и ПК "Екогласност"). При това този път го няма и вътрешнопартийното разделение на властите – председателят на БСП Ж. Виденов е избран за министър-председател, каквато е европейската практика.

Началото е обнадеждващо – в обръщението си към 37 НС на 26 януари 1995 г. новият премиер изрежда задачите пред правителството така: "*Ще оздравим банковата система, ще стабилизираме финансовия сектор, ще възстановим доверието в лева, ще пресечем стопанската*

престъпност, ще ускорим приватизацията, ще овладеем инфлацията, ще увеличим реалните доходи, ще пречупим гръбнака на престъпността". Целите са толкова амбициозни, че изглеждат невъзможни за реализиране, особено в тогавашните икономически реалности на неконтролирано разрастване на банките и фатално съчетание между неразвита пазарна среда и държавна собственост върху големите предприятия. Но усилия за изпълняване на тези обещания са положени и икономическите резултати за 1995 г. показват дори начало на подем.

Независимо че данните са публикувани, но тъй като отдавна никой не желае да се връща назад, се чувствам длъжна да ги припомня. Стабилизацията на българската икономика през 1995 г. се изразява в укротяване на инфлацията до 33%, за първи път е отбелязан ръст на БВП с 2,6%, както и намаляване на безработицата. Тези данни дават на пръв поглед основание да се очаква добра 1996 г.[12] По данни на социолозите българите посрещат 1996 г. с най-голям оптимизъм. Но още през март 1996 г. започва финансов срив, който показва уязвимостта на постигната стабилизация. Икономическите проблеми – нарастваща задлъжнялост на държавните предприятия, злоупотреба на икономическите групировки с държавните предприятия (тяхното "източване" чрез блокиране на входа и изхода им), са подсилени от политическата криза в БСП и предопределят срива в края на годината: инфлация от 300%, спад на БВП с 10%, огромен бюджетен дефицит.

За да предотврати нарастващата криза, в средата на 1996 г. ръководството на БСП е принудено да обяви начало на структурната реформа (въпреки голямата безработица, която тя носи) и промени в кабинета. Но проблемите се задълбочават и заради споровете по участието на БСП във вторите президентски избори. След много колебания за кандидат на БСП е одобрен външният министър Г. Пиринski, което потвърждава тенденцията БСП да престане да се "крие" зад независими кандидатури. Юридическите опасенията около тази кандидатура се оказват основателни и тя е отхвърлена от съдебните инстанции заради произхода на Пиринski. Смяната на кандидата за президент – за проф. Иван Маразов и дипломатката от кариерата Ирина Бокова (като вице), съпроводени от влошаващото се положение в икономиката, обуславят поредната загуба за БСП.

Разликата от кандидата на обединената опозиция Петър Стоянов е с почти 20% и стимулира вътрешнопартийната криза в БСП, изразила се в писмо на 19 висши дейци на БСП от 4 ноември 1996 г. с искане за оставка на Ж. Виденов. От 4 ноември до 21 декември 1996 г. БСП кипи от остри вътрешнопартийни спорове – на 12 ноември пленум на ВС на БСП

---

12 Такива са и прогнозите на Световната банка, МВФ, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Икономическата комисия на ООН за Европа, Европейската банка за възстановяване и развитие. Те предвиждат инфлация от 25-40%, ръст на БВП от 2,5 – 3,5.

гласува доверие на премиера, но той го приема като временно – до подготовката на извънреден конгрес. Атаката за смяна на правителството продължава и с оставката на външния министър Г. Пиринski, която не е гласувана в парламента, защото парламентарното мнозинство на БСП също ерозира. Ожесточените борби в БСП в условията на финансова и икономическа криза показват още една черта на партията – у нея продължават да вирeят остатъците от мисленето на партия-държава, която няма обществена алтернатива и може да си позволи вътрешни борби за това кой да реализира управлението в оставащите 2 години от мандата. Резултатът е нарастващо разочарование не само от правителството, но и от БСП като националноотговорна партия.

В кризисната обстановка свиканият извънредно XXXXII конгрес допълнително влошава позициите на най-голямата политическа партия в България. Ж. Виденов завършва отчетния си доклад с отказ да продължи да оглавява както правителството, така и партията. Въпросителните около двойната оставка остават почти до края на конгреса (общо както за противниците, така и за привържениците на Виденов е убеждението, че той "прави театър"), който продължава да ги обсъжда, вместо да се съсредоточи върху очертаващата се властова криза. А тя е лесно предвидима, защото парламентът вече е излязъл във ваканция, правителството е в оставка, а президентът д-р Ж. Желев завършва мандата си в обществена изолация. В края на конгреса още при първото гласуване въпреки наличието на още трима претенденти (Г. Пиринski, Я. Стоилов и Г. Божинов) за нов председател на БСП е избран историкът Г. Първанов, до момента заместник-председател на партията.

Отново в опозиция

1997 се оказва поредната съдбовна за БСП година – още първото заседание на новоизбрания Висш съвет на 3 януари е посрещнато с масови протести, организирани от СДС, които поставят под въпрос конституционното право на БСП да състави ново правителство. Въпреки уличния натиск БСП определя своя кандидат за премиер – Николай Добрев, вътрешен министър от правителството на Виденов. Но преди той да получи мандат от президента, на 10 януари протестна демонстрация около парламента прераства в нападение срещу сградата. Този пореден изблик на насилие дава оправдание на Желев да откаже да връчи мандат на Добрев и с това съдейства за ескалиране на напрежението. От 10 януари до 4 февруари протестните митинги и шествия срещу БСП са всекидневни. Под този натиск председателят на БСП Г. Първанов и Н. Добрев се отказват от мандата и се съгласяват с провеждането на предсрочни парламентарни избори от нов служебен кабинет. Така на 4 февруари 1997 г. БСП за втори път доброволно се отказва от властта.

Идва времето на ожесточените спорове кой е виновен – дали тези, които са управлявали лошо, или онези, които са поискали смяна на управлението в кризисен момент, дали тези, които са искали БСП да остане вярна на ангажиментите си дори и ако трябва да се изправи срещу протестиращите, или онези, които са се отказали от властта в името на гражданския мир. Тези спорове, както и общото разочарование от БСП не дават големи надежди за успешно представяне в предсрочните избори. Различни са и вижданията за предизборната кампания – според едни БСП може да спечели, ако критикува колкото се може по-остро собственото си управление и покаже, че е скъсала с него, докато според други тя е длъжна да защити успехите на управлението, да обясни неуспехите и да посочи какво хората могат да загубят при дясно управление. Вътрешните противоречия не правят БСП по-привлекателна за избирателите и на 19 април 1997 г. тя получава едва 22%.

Повторното преминаване на БСП в опозиция е по-трудно, защото е обградена от всеобщо недоволство, умело подклаждано от медиите. От една страна срещу нея са онези, които са вярвали, че тя може да върне сигурността и стабилността от държавния социализъм, от друга – онези, които са разочаровани от неумението ѝ да се съобрази с променените условия и да осъществи реформа в икономиката. Новото ръководство залага на заслугите си за опазване на гражданския мир и търси съотношението между опозиционност и подкрепата за реформите. Това не става лесно, по този път то среща и трудности, но има и успехи. Другата посока, в която търси разширяване на влиянието си в обществото, са усилията за консолидиране на левите сили, а по-късно и на цялата парламентарна опозиция. БСП търси и нов външен образ чрез засилени контакти с Партията на европейските социалисти. Решенията на XXXXIII конгрес на БСП, проведен в началото на май 1998 г., говорят за укрепване на външните и вътрешните контакти, за успешно участие в местните избори.

Макар и бавно, недоверието на обществото към БСП започва да се преодолява. Най-значимото свидетелство за това са местните избори от есента на 1999 г., в които БСП се представя неочаквано добре като печели заедно с други леви партии в 16 областни центрове срещу 11 за СДС. Социологическите проучвания не показват преимущество на БСП пред основния ѝ политически опонент СДС, но се очертават възможности за обединение на опозиционните партии при следващите парламентарни избори от пролетта на 2001 г. В тази посока върви и предварително обявеното становище на БСП, че независимо от изборните ѝ резултати тя няма да управлява сама, а ще предложи управлението да бъде реализирано от широка социално-либерална коалиция. То говори за коренни промени в политическата стратегия на БСП през последните години, която наподобява завръщане към началото, когато Луканов иска широка коалиция.

Как изглежда на XXXXIV конгрес през пролетта на 2000 г. БСП? Тя продължава да бъде една от най-големите партии с членски състав от 225 300 българи, но повече от половината от тях са в пенсионна възраст, а притокът на младежи е много слаб. За изминалите 10 години тя се е "свила" с повече от 400 хил. д., но като се има предвид двукратното ѝ слизане от власт без избори, многобройните персонални решения, предизвикали негативна реакция, променените нагласи на хората към миналото и естествените процеси, "стопяването" изглежда разбираемо. Не е по-различна съдбата и на другите посткомунистически партии от бившия Източен блок. Дълъг е пътят, извървян от БСП в нейните програмни документи, лидери, отношение към властта, към съюзниците. Преживяното носи и горчив привкус – тъй като БСП непрекъснато е сочена като виновна за всичко лошо, че вече е изработила рефлекс за вина, който е лош съветник в политиката.

С очакване за добър изборен резултат и връщане в управлението с широка коалиция БСП се готви за изборите от 17 юни 2001 г., но идва поредната изненада. В началото на април в страната се завръща бившият български цар Симеон Саксокобургготски и създава нова политическа формация – Национално движение Симеон Втори. Тя се възприема от избирателите като отдавна търсената алтернатива на вече омръзналите на всикчки политически партии и печели изборите с почти абсолютно мнозинство – 43% от гласовете и 120 деп. в парламента. БСП остава едва на трето място с над 17%, само с 1% по-малко от основния си съперник СДС (ОДС)[13]. Тези резултати са неприятна изненада, тъй като показват намаляване на гласоподавателите, дори и в сравнение с 1997 г. Това вероятно кара ръководството на БСП да се съгласи на неофициално участие във властта с помощта на експерти – в новото правителство на Симеон Сакскобургготски участват двама министри – кметове избрани с червена бюлетина – Костадин Паскалев (на Благоевград) и Димитър Калчев (на Русе).

Дългият и труден път на БСП не ѝ носи ясно решение на същностния въпрос за нейния политически и управленски облик. Дали да се утвърди като автентична лява партия, за което има широка основа в обедняващото българско общество, или да прави модерна икономическа политика, чиито непосредствени резултати не могат да облекчат положението на бедните българи, но са гаранция за бъдещето. За първото решение говори идейният ѝ произход, за второто – икономическата логика на прехода. Този нерешен проблем е особено видим при второто управление на

13 Точните резултати са: НДСВ получава 1952513 гласа и 42.74%, ОДС (СДС, Народен съюз, БСДП) – 830338 гл., 18.18% и 51 деп., докато БСП 738372 гл. и 48 деп. Що се отнася до БСП, след като на изборите от 1997 г. за пръв път имаше регион, от който не изпрати депутат (Кърджали), в 4 избирателни района на тези избори тя не успява да получи мандат – Добрич, Кърджали, Разград и Силистра. Решенеие 348 на Централната избирателна комисия от 20 юни 2001 г., 1-3.

БСП (1995-1996 г.). Опитът да управлява като автентична лява партия, реализиран през 1995 г., води до кризата през 1996 г. и в крайна сметка до свалянето ѝ от власт с участието на същите тези бедни българи, доволни от политиката ѝ през 1995 г. Разликата между идеи и реализация в кризисни години е толкова голяма, че често се налага да се избира между тях. Проблемът е този избор на бъде осъзнат и направен с пълно съзнание за последиците и отговорностите. Да се надяваме, че горчивият опит на БСП като социалистическа партия ще се окаже полезен за нейното бъдеще.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Авишай, Стела – 206
Аврамов, Георги – 229, 242
Аврамов (Леви), Рубен – 197, 206
Аврамов, Румен – 21, 22, 23, 253
Аврамова, Катя (Екатеритена) – 104
Аденауер, Конрад – 187
Александров, Александър – 132
Александров, Чудомир – 227, 231, 232, 235, 237, 238, 240, 242
Ананиева, Нора – 247, 250
Ангелов, Иван – 253
Ангелов, Стефа – 232
Ангелова, Т. – 31
Анджейевски, Йежи – 168
Андреев, А. – 81
Андреев, Михаил – 146, 152, 159
Андрейков, Тодор – 132
Антонов, Любен – 228
Аристов, А. – 195
Аройо, Ели Нисим – 87
Атанасов, Георги – 227
Атанасов, Груди – 42
Атанасов, Радко – 150
Асенов, Бончо – 222
Ачесън, Дийн – 70
Аш, Тимоти Гатън – 12, 222

Багряна, Елисавета – 26
Бадовски, Кажимеж – 167
Баева, Искра – 83, 94, 111, 118, 178, 181, 212, 216, 218, 223
Бакиш, Соня – 230-1, 237, 241
Балабанова, Кристина – 124
Балев, Милко – 242
Балкански, Ненко – 160
Балоушек, Иржи – 142
Банах, А. К. – 32
Бараков, Васил – 101
Барбар, О. – 32
Бауман, Збигнев – 168, 177
Бачко, Бронислав – 168, 177
Башев, Иван – 116, 196, 199, 203
Белев, Недялко – 225
Бенеш, Едвард – 37, 208, 210, 214, 215, 216
Бенчик, Антони – 139
Беренд, Иван – 11, 12
Берия, Лаврентий – 55, 56, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85
Берия, Серго – 77
Берман, Якуб – 171
Беров, Любен – 256
Бжежински, Збигнев – 14, 76
Биляк, Васил – 128, 129
Бистрицки, Валериан – 31
Бобровски, Чеслав – 173
Бобчев, С. С. – 31
Богданов, Георги – 203, 205
Боев, Христо – 97, 103
Божинов, Георги – 259
Боков, Филип – 251
Бокова, Ирина – 258
Бончев, Цветан – 231
Бохвиц, Тереса – 168
Бочев, Стоян – 21, 22
Бояджиев, Златю – 101
Бранд, Вили – 152, 187, 188, 189
Брандис, Кажимеж – 156, 168
Брандис, Мариан – 168
Браун, Дж. Ф. – 110
Брежнев, Леонид – 112, 120, 122, 129, 133, 135, 136, 138, 140, 195, 196, 197, 217
Брехт, Бертолд . 172
Брус, Влоджимеж – 166, 177
Брумберг, Абрахам – 164
Брюгел – 213
Бурова – 41
Бурски, А. – 184
Бялер, Северин – 50

Вагенщайн, Анжел – 88
Важик, Адам – 156

Важневски, Владислав – 164
Валенса, Лех – 182, 185, 194, 195, 199, 202
Ванкович, Мелхиор – 155, 166
Варимезова, Мария – 231, 241
Василев, Васил – 31
Василев, Кирил – 230, 237
Василев, Николай – 225, 229, 230, 237, 251
Василева, Бойка – 31, 37
Василева, Мария – 230, 237
Василики, Г. – 42
Вацулик, Лудвик – 138
Вейдентал, Ян – 163, 167, 178
Велков, Петър – 195, 204
Велчев, Борис – 113, 140
Венев, Стоян – 101
Верблан, Анджей – 164
Видински, Раденко – 131
Виденов, Жан – 251, 255, 257, 258, 259
Виневич, Ю. – 189
Вицех, Чеслав -155
Вишински, Стефан – 148, 150, 151, 153, 154, 155, 159, 160, 161, 171, 202
Владика, Веслав – 164, 165, 171, 177
Власак, Франтишек – 126
Влодзимирский, Л. – 82
Вогелер, Робърт А. – 70
Вожняковски, К. – 32
Волокитина, Татяна – 215
Ворошилов, Климент – 81
Ворошилски, Виктор – 168
Врба, Франтишек – 96
Вучева, Христина – 253
Вълев, Димитър – 99, 183, 184
Вълчев, Тодор – 253
Вятр, Йежи – 203

Габе, Дора – 26, 47
Гадис, Джон Луис – 50, 56
Гайтанджиев, Стефан – 225, 229, 230, 237, 241, 242, 243
Галандауер, Я. – 211
Гелер, Михаил – 79, 80
Гелнър, Ърнест – 20, 28
Генов, Едуард – 143
Генчев, Николай – 226, 231, 236-7
Георгиев, Емил – 31, 32
Георгиев, Кимон – 106
Герек, Едвард – 182, 196, 197, 198, 199, 200
Германов, Андрей – 26
Геров, Алесандър – 26
Гловацки, Антони – 181, 182
Гоглидзе, З. – 82
Годжовски, Цветан – 147
Голдщюкер, Едвард – 103
Гомулка, Владислав – 88, 109, 111, 130, 135-6, 137у 145, 147, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 176, 177, 178, 181, 186, 187, 189, 192, 193, 195, 196, 200, 205, 217
Гомулка, Станислав – 166
Горанов, Кръстьо – 241
Горбачов, Михаил – 134, 218, 223, 254
Готвалд, Клемент – 109, 129, 216
Гочева, Паунка – 224
Грановски – 169
Грас, Гюнтер – 152, 153, 190
Гречко, Андрей – 195
Григорий XV, папа – 90
Григоров, Митко – 133
Грифит, У. Е. – 166
Гробар, Ст. Р. – 12, 209
Гроноуски, Джон – 146, 147
Гурски, Т. – 182
Гърдев, Костадин – 33
Гьобелс, Йозеф – 90
Гьоринг, Йозеф – 213
Гяуров, Костадин – 119
Дайчгеванд, Юзеф – 168
Даладие, Едуар – 209

Дамянов, Георги – 86
Дамянов, Дамян – 26
Дамянова, Ечка – 32
Даниел, Юрий – 157
Даскалов, Райко – 93
Даян, Моше – 176
Деймек, Кажимеж – 172
Деканозов, В. – 82
Демирев, Демир Янев – 148
Дертлиев, Петър – 247
Детре, Раймонд – 13
Джагаров, Георги – 103
Джилас, Милован – 16.
Джонсън, Линдън – 146
Джуд, Тони – 12
Димитров, Александър – 124, 143
Димитров, д-р Г. М. (Генето) – 59, 65, 72
Димитров, Георги – 47, 109, 112, 121, 249
Димитров, Филип – 255, 256
Димитров, Цони – 35
Димитрова, Блага – 226, 228, 254
Димов, Димо – 252
Дичев, Димо – 116
Добрев, Николай – 255, 259
Добчев, Иван – 235, 242
Доган, Ахмед (Меди Доганов) – 224, 255
Дойчер, Исак – 170
Домански, Йосеф – 139
Домански, П. – 182
Домбровска, Барбара – 168
Достал, Владимир – 96
Достоевски, Фьодор – 14
Доудера, Карел – 213
Драганов, Драгомир – 251
Драгойчева, Цола – 115
Древновски, Тадеуш – 168
Дрексел, Джон – 221
Дубчек, Александър – 125, 127, 128, 129, 141, 142, 217
Дулев, Стою – 253
Дърева, Велислава – 112, 237
Дьопфнер, кард. – 153
Дюрко, Ласло – 84

Евтимов, Евтим – 228
Езекиев, Димитър – 235, 236, 241
Ейслер, Йежи – 163, 171, 172, 174, 182, 192, 193, 195
Елцин, Борис – 254
Енгелс, Фридрих – 27
Есхил – 172

Жданов, Андрей – 11, 50
Желев, Желю – 44
Желев, д-р Желю – 226, 230, 236, 237, 248, 249, 252
Желинска, Кристина – 88
Желицки, Б. Й. – 243
Живков, Живко – 44, 112, 118, 127, 128, 136
Живков, Тодор – 22, 26, 64, 87, 94, 95, 97, 98, 100, 105, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 131, 133, 134, 136, 136, 137, 138, 140, 142, 165, 197, 217, 222, 223, 225, 227, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 254
Живкова, Людмила – 100
Жиров, Юрий – 229
Жмирьов, Леонид – 231
Жукровски, Войчех – 169

Завейски, Йежи – 166
Залевски, Т. – 182
Закшевска, Янина – 168
Захариев, Едуард – 47
Згжива – 158
Златев, Златко – 109, 110

Иванов, Васил – 225
Иванов, Димитър – 222, 228
Иванов, проф. Димитър – 253

Иванов, Иван – 35
Иванова, Евгения – 226, 229, 230
Иванджийски, Иван – 157, 201, 205
Ивашкевич, Ярослав – 156, 160
Иредински – 165
Исусов, Мито – 69, 108

Йендриховски, Стефан – 178, 183, 184, 187, 188, 192
Йоан Павел II, папа (Карол Войтила) – 92
Йонков, Никола – 185, 186
Йонеско, Йожен – 172
Йоргова, Стефана – 41
Йорданов, Георги – 239, 241
Йорданов, Руденко – 228
Йотов, Йордан – 238, 242
Йотов, Лалко Николов – 44
Йоцов, Борис – 31

Кабот, Джон – 147
Каван, Зденек – 219
Кадар, Янош – 102, 135, 137, 138, 165, 190
Калиновски, Юзеф – 151
Калчев, Димитър – 261
Калчев, Камен – 9
Каменов, Борис – 186, 198
Камов, Никалай – 251, 255
Каплан, Карел – 215
Карагъозов, Панайот – 32
Караджов, Стоян – 44
Караславов, Георги – 96
Карафизиев, Стойко – 44, 45
Кардашев, Цветан – 229, 242
Квятковска, В. – 182
Кеворкян, Кеворк – 24
Кеневич, Ян – 10
Кенеди, Джон Ф. – 127, 146
Кехлибарева, Надя – 26
Кизингер, Курт Георг – 187
Кийовски, Анджей – 165
Кирилов – 232
Кишелевски, Стефан – 160
Клементис, Владимир – 109
Клишко, Зенон – 154, 160, 193, 196
Ключевский, Василий – 10
Кобулов, Б. – 82
Койчев, Койчо Андреев – 44
Кожик, Зенобиуш – 176, 179
Колаковски, Лешек – 160, 166, 168, 170, 172, 177, 209
Коларж, Йосеф – 31
Коларжова – 31
Коларов, Васил – 47
Колби, Уилям – 50
Колдер, Драхомир – 128, 129
Колев, Бисер Георгиев – 44
Коминек, Болеслав – 153
Конвицки, Тадеуш – 168
Конрад, Дьорд – 12
Константинов, Георги – 26
Копачи, Шандор – 57, 76
Копаранов, Стоил – 36
Корибутович, З. – 182
Коровицина, Н. В. – 22, 23
Косески, Адам – 32
Косигин, Алексей – 133, 195
Костов, Димитър – 253
Костов, Трайчо – 69, 108, 109, 125
Кот, Ян – 165
Котарбински, Тадеуш – 166
Коцев, Венелин – 131, 206
Кочолек, С. – 194, 197
Крамарж, Карел – 210
Крамптън, Ричард – 84, 209, 217
Краус, Тамаш – 20
Крашко, Винценти – 156, 157
Кригел, Франтишек – 217
Круглов – 78
Кручек, В. – 204
Кубадински, Пенчо – 140, 238
Кудела, Й. – 31

Кузмин, В. Ю. – 215
Кула, Х. – 182
Кундера, Чеслав – 12
Кунин, Петко – 44
Куровски, Стефан – 165, 185
Курон, Яцек – 164, 166, 168, 170, 173, 178, 222
Кючуков, Любомир – 255

Лакер, Уолтър – 109
Лампе Джон – 135
Ланге, Оскар – 166
Ландау, Збигнев – 158, 183, 213
Ларсен – 50
Ласота, Ирена – 173
Ленарт, Йозеф – 126, 128
Ленин, Владимир (Улянов) – 15, 19, 20, 27, 81, 107, 166, 249
Леман, Курт – 100
Лилов, Александър – 239, 250, 251, 254, 255
Литински, Ян – 168
Лога-Совински, Игнаци – 193
Лука, Василе – 109
Луканов, Андрей – 32, 239, 246, 247, 248-9, 250, 252, 254, 255, 260
Лукач, Дьорд – 25

Мазон, А. – 31
Май, Франц – 213
Макартър, Дъглас – 52
Майеранчик, Я. – 166
Маленков, Георгий – 55, 56, 58, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 87
Манделмаум, Майкъл – 50
Манева, Цветана – 242
Манолова, Наташа – 247
Мао Цзедун – 83
Маразов, Иван – 258
Маргерит, Бернар – 172
Марински, Ян – 193
Маринов, Александър – 255
Маркевич, Ст. – 169
Марко, Ян – 103
Марков, Георги – 228
Марков, Илия Кирилов – 44
Маркс, Карл – 15, 27
Марчева, Илияна – 23, 64, 98
Масарик, Томаш Гарик – 210, 211, 212, 219
Масларова, Емилия – 252
Мастни – 213
Матеев, Евгени – 115
Матеев, Матей – 252
Махевич, П. – 196
Медведев, Рой – 74
Мента, Станислав – 155
Меркулов, В. – 82
Механджиев – 232
Мешко I – 144
Мешчик, З. – 82
Микоян, Анастас – 78, 80, 81, 83
Милард, Хю – 71
Милер – 155
Милош, Чеслав – 12, 16, 17
Минц, Хилари – 171
Минчев, В. – 47
Мирчев, Д. – 32
Митев, Петър-Емил – 251
Митеран, Франсоа – 219
Михайлов, Стоян – 227, 232, 233, 237, 240
Михайлова-Шкорпил, Мария – 44
Михник, Адам – 170, 172, 173, 176, 222
Михалчев, Димитър – 93
Мицевски, А. – 145, 171
Мицкевич, Адам – 172
Мичковски, Асен – 251
Мишев, Георги – 226, 233, 234, 241, 242
Младенов, Петър – 239, 247, 249
Млинарж, Зденек – 142

Модзелевски, Карол – 166, 168, 170, 178
Молотов, Вячеслав – 85
Момов, Васил – 231
Моравски, Стефан – 168, 177
Мочар, Мечислав – 167, 176, 193, 197
Мур, Хенри – 101
Муратов, Александър – 26
Мурашко, Галина – 215
Мусолини, Бенито – 209
Мутафчиев, Йордан – 252

Над, Имре – 57
Найденов, Владимир – 160
Неверли, Игор – 156
Некрич, Александър – 79, 80
Немцов, Атанас – 36
Несторов, Христо – 142
Никова, Господинка – 98, 109
Николов, Иван – 135
Николов, Николай Цветков – 142
Новак, Йежи Роберт – 111
Новотни, Антонин – 126, 127, 128, 130, 217
Носек, Вацлав – 216
Носкова, А. Ф. – 215

Ободовски, Ю. – 32
Обрешков, Бенчо – 101
Огнянов, Любомир – 109
Ожеховски, Валериан – 213
Озга-Михалски, Юзеф – 169
Олшовски, Стефан – 197
Осовска, Мария – 166
Отолински, Е. – 32
Охаб, Едвард – 95, 177

Павел VI, папа – 158, 171
Павлов, Георги – 116
Павлов, Иван – 124
Павлов, Тодор – 95, 96, 116
Павловски, Ян – 221
Пайестка, Юзеф – 186
Палах, Ян – 103
Палмовски, Ян – 90
Панев, Георги – 255
Панев, Иван – 225
Панов, Йонко – 64
Папазов, Начо – 225
Папаризов, Атанас – 225, 251-2, 253
Парандовски, Ян – 157
Паскалев, Костадин – 261
Пата – 31
Паукер, Ана – 109
Пашев, Апостол – 127-8
Пейковска, П. – 33, 91
Пенев, Пенчо – 252
Пенчев, Иван – 147
Пенчев – 242
Перски, Александър – 168
Петков, Веселин – 229
Петков, Кръстьо – 256
Петров, Георги – 94, 95
Петров, Илия – 101
Петров, Чудомир – 156
Петрова, Малина – 230, 237, 241
Петър I Велики – 10
Пецух, Х. – 182
Пиларж, Ян – 95
Пилсудски, Юзеф – 32
Пиронски, Георги – 255, 258, 259
Пишев, Огнян – 253
Платон – 92
Погоновски, Й. – 32
Полонски, А. – 163, 167
Поляков, Ю. А. – 55, 74
Попов, Димитър – 251
Попов, Никола – 225
Поптодорова, Елена – 251
Поспешински, Р. – 204
Премянов, Красимир – 255
Проданов, Васил – 8, 91
Продев, Стефан – 228, 230

Путрамент, Йежи – 169
Пушкаров, Иван – 253
Първанов, Георги – 259
Пясецки, Болеслав – 149, 150

Радговски, Михал – 177
Радев, Валентин – 124, 143
Радевски, Христо – 24, 25, 96
Радичков, Йордан – 26
Радоев, Иван – 26
Райк, Ласло – 109
Райман, Макс – 187
Раковски, Вътьо – 26
Раковски, Мечислав – 166, 181
Ракоши, Матиаш – 57, 76, 79, 109
Ран, Ричард – 253
Ранкович, Александър – 56, 77
Ралин, Радой – 47
Рапацки, Адам – 147, 177, 186, 187
Раф, Дитер – 187
Резонов, П. И. – 215
Ремингтън, Р. А. – 217
Рибицки – 173
Риковски, Збислав – 164, 165, 171, 177
Рипка, Хуберт – 215
Робъртс, Дж. – 9
Робева, Нешка – 233, 234, 235, 242
Ролински, Я- – 196
Ролицки, Я. – 182, 192, 199
Ротширлд, Джозеф – 163
Рошковски, Войчех – 158, 163, 183
Рузвелт, Франклин Делано – 16, 50
Рупник, Жак – 12
Русев, Светлин – 234, 235, 236, 237, 241
Рънсиман, лорд – 213
Ръск, Дийн – 146

Сакскобургготски, Симеон – 261
Салман, Хари – 6, 12
Самсонович, Хенрик – 168
Сандауер, Артур – 166, 168
Сандо, Жерар – 152
Свобода, Лудвик – 127, 217
Семерджиев, Атанас – 142, 248, 249
Семьонов, В. – 75
Сендов, Благовест – 247
Сиздек, Бронислав – 190
Сиздек, Елеонора – 190
Силянов – 232
Симеонов, Петко – 230
Симънс, Майкъл – 185, 186
Синявски, Андрей – 157
Сис, В. – 31
Скажински, М. – 32
Слабаков, Петър – 231, 233, 234, 242
Славенков, Боян – 253
Славова, Славка – 168
Слански, Рудолф – 109
Слонимски, Антони – 159, 171
Смоленов, Христо – 229, 232, 234, 237, 241
Смрковски, Йозеф – 127, 217
Снечкус – 80
Снитил, Зденек – 215
Сокорски, Влоджимеж – 158
Солженицин, Александър – 127, 169
Спихалски, Мариан – 193, 196
Стайков, Енчо – 95
Стайков, Петър Славков – 243
Сталин, Йосиф (Джугашвили) – 15, 16, 20, 24, 25, 47, 48, 55, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 94, 107, 125, 134, 216
Стамболийски, Александър – 93
Стамболийски, Асен – 73
Станев, Емилиян – 26
Станчева, Паулина – 26
Стеваханский, Рудолф – 142

Стефанов, Първан – 26
Стивън, Стюарт – 171, 177
Стикалин, Александър – 25
Стоилов, Стефан – 253
Стоилов, Янаки – 251, 255, 259
Стоичков, Любен – 199, 201
Стоянов, Валери – 246
Стоянов, Димитър – 118, 231, 232, 238, 242
Стоянов, проф. д-р Димитър – 228
Стоянов, Людмил – 96
Стоянов, Николай – 142
Стоянов, Петър – 258
Стоянов, Теню – 198
Стоянова, Пенка – 147
Стшелецки, Ришард – 193, 196
Судзуки, Дайсец Тейнаро – 17, 18, 27, 28
Судоплатов, Павел – 216

Тарневски, Марек (Якуб Карпински) – 163
Тейхман, Мирослав – 215
Тененбаум, Натан – 168, 172
Терпешев, Добри – 64
Тимовски, М. – 10
Тито, Йосип Броз – 55, 69, 77
Тодоров, Величко (Светославов) – 31, 34, 124
Тодоров, О. – 32
Тодоров, Станко – 99, 113, 119, 127, 140, 231, 238, 242
Тодоров, Цветан – 24, 25, 26, 27, 162
Тодорова, Мария – 12, 13
Тодорова, Румяна – 31, 32, 33
Томашевски, Йежи – 213
Томов, Александър – 251
Тополски, Йежи – 10
Торанска, Тереса – 164
Тренчев, Константин – 256
Трифонов, Ивайло – 236, 241
Тропчински, В. – 184
Троцки, Лев (Бронщейн) – 15
Труман, Хари – 49, 51
Турски, Мариян – 176
Търнър, Х. А. – 84, 187

Уелън, Ричард – 52
Уетън, Бърнард – 219
Узунов, Михаил – 184, 188, 189, 204, 205
Улбрихт, Валтер – 83, 84, 135, 137, 197, 217
Уорнър, Майкъл – 51
Урбан, Зденек – 31

Фадеев, Н. В. – 118
Фейтьо, Франсоа – 215
Фехер, Геза – 33, 91
Филипов, Гриша – 231
Филипов, Филип – 131
Фихте, Йохан Готлиб – 20
Форд – 50
Фролик, Мирослав – 142
Фучеджиев, Дико – 160
Фюре, Франсоа – 15
Фридманов – 41

Хавел, Вацлав – 12, 222
Хайн, А. – 31
Хайтов, Николай – 237
Халашински, Юзеф – 166
Халецки, Оскар – 163, 167
Халифакс, Едуард – 15
Халщайн, Валтер – 187
Хамшик, Душан – 217
Ханчев, Веселин – 47
Харасти, Миклош – 222
Хас, Лудвиг – 167
Хаха, Емил – 214
Хегел, Георг Вилхелм – 5
Хек, Роман – 213
Хербст, Станислав – 173
Хийт, Данолд – 69, 70, 73

Хила, Е. – 166
Хилебранд, Богдан – 164, 170
Хиршович, М. – 177
Хитлер, Адолф – 15, 209, 212, 213
Холечек, Й. – 31
Холи, Луис – 50, 51
Холцер, Йежи – 10
Хохфелд, Юлиян – 165, 166, 168
Хо Ши Мин – 95
Хржибек, Бруно – 215
Христов, Емил – 232
Хрозиенчик, Йозеф – 31
Хрушчов, Никита – 55, 77, 82, 83, 84, 85, 88, 112, 113, 116, 122, 169
Хубенова, Татяна – 253
Хулш, Едмунд – 193
Хури, С. – 31
Хус, Ян – 10
Хъксли, Олдъс – 14
Хърсев, Емил – 253

Цветанова, Венета – 234
Цветков, В. – 205
Цеков, Виолет – 229, 234, 242
Цецуда, Адам – 222
Цибенко, Е. – 17
Циранкевич, Юзеф – 155, 160, 169, 170, 174, 193, 194, 195, 196
Цисарж, Честмир – 103
Цонев, Васил – 132

Чакъров, Костадин – 136
Чайка, Х. – 32
Чанков, Георги – 64, 86, 87
Чаушеску, Николае – 227
Чембърлейн, Невил – 209, 213
Червенков, Вълко – 25, 74, 81, 84, 86, 87, 97, 106, 107
Чернев, Николай – 189, 200
Черник, Олдржих – 125, 127, 128, 129, 217
Черноземски, Иван – 252
Чичовска, Весела – 36, 96
Чолаков, Делчо – 132
Чърчил, Уинстън – 16, 50, 92

Шаф, Адам – 156, 159, 166, 168
Шарф – 152
Шейнерт, М. – 182
Шекспир, Уйлям – 172
Шел, Валтер – 189
Шик, Ота – 103, 126, 216
Шир, Еугениуш – 184
Шлайфер, Хенрик – 168, 172, 173
Шлахчиц – 199
Шмйех, Ромуалд – 167
Шпетер, Вилхелм – 86

Щопен, Фредерик – 148
Щеле, Хансякоб – 166
Щол, Ладислав – 103

Ът, Роналд – 253

Югов, Антон – 86, 87, 95
Юруков, Васил – 71
Юхас, Петер – 33

Яблонски, Хенрик – 164
Ярецки, Е. – 181
Ярошевич, Пьотр – 184, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203
Ярузелски, Войчех – 195
Яструн, Мечислав – 168
Яшеница, Павел- 166
Яшчук, Болеслав – 184, 193, 196, 200
Яцкович, Йежи – 32

Искра Баева

БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА

Първо издание
Формат: 16/60/84
Печатни коли: 17
Предпечатна подготовка:
Емил Илиев
Издателство „Парадигма“, 2001

ISBN 954-9536-49-1

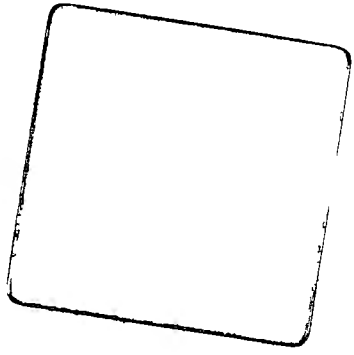

ПАРАДИГМА

ISBN 954-9536-